* श्रीगणेशायनमः *

* ॐ नमोभगवतेवासुदेवाय *

स्कन्दपुराणस्थब्रह्मखण्डोद्वितीयं धर्मारण्यमाहात्म्यम्

प्रथमोऽध्यायः

धर्मराजेनब्रह्मसंसदिगमनवर्णनम्

तर्तुं संसृतिवारिधिं त्रिजगतां नौर्नाम यस्य प्रभो-

र्येनेदं सकलं विभाति सततं जातं स्थितं संसृतम्।

यश्चैतन्यघनप्रमाणविधुरो वेदान्तवेद्यो विभु-

स्तं वन्दे सहजप्रकाशममलं श्रीरामचन्द्रं परम् ॥ १ ॥

दाराः पुत्रा धनं वा परिजनसहितो बन्धुवर्गः प्रियो वा,

माता भ्राता पिता वा श्वशुरकुलजना भृत्य ऐश्वर्यवित्ते।

विद्या रूपं विमलभवनं यौवनं यौवतं वा,

सर्वं व्यर्थं मरणसमये धर्म एकः सहायः ॥ २ ॥

नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः। सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥

एकदा सूतमायान्तं दृष्ट्वा तं शौनकादयः । परं हर्षं समाविष्टाः पपुर्नेत्रैः सुचेतसा

चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ २ ॥

अथ तेषूपविष्टेषु तपस्विषु महात्मसु । निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥

सुखासीनंचतंदृष्ट्वाविश्रांतमुपलक्ष्यच । अथापृच्छंस्तऋषयःकाश्चित्प्रास्ताविकीःकथाः

पुराणमखिलं तात पुरा तेऽधीतवान्पिता । । कच्चित्त्वयापि तत्सर्वमधीतंलोमहर्षणे!

कथयस्व कथां सूत! पुण्यां पापनिषूदिनीम् ।

श्रुत्वा यां याति विलयं पापं जन्मशतोद्भवम् ॥ ६ ॥

श्रीसूत उवाच

श्रीभारत्यङ्घ्रियुगलं गणनाथपदद्वयम् । सर्वेषां चैव देवानां नमस्कृत्य वदाम्यहम्

शक्तींश्चैव वसूंश्चैव ग्रहान्यज्ञादिदेवताः । नमस्कृत्यशुभान्विप्रान्कविमुख्यांश्चसर्वशः

अभीष्टदेवताश्चैव प्रणम्य गुरुसत्तमम् । नमस्कृत्य शुभान्देवान्रामादींश्च विशेषतः ॥

तान्स्मृत्वात्रिविधैःपापैर्मुच्यतेनात्रसंशयः । तेषांप्रसादाद्वक्ष्येऽहंतीर्थानांफलमुत्तमम्

सर्वेषां च नियन्तारं धर्मात्मानं प्रणम्य च ॥ १० ॥

धर्मारण्यपतिस्त्रिविष्टपपतिर्नित्यंभवानीपतिः,

पापाद्यःस्थिरभोगयोगसुलभो देवः स धर्मेश्वरः ।

सर्वेषां हृदयानि जीवकलया व्याप्य स्थितः सर्वदा,

ध्यात्वा यं न पुनर्विशन्ति मनुजाः संसारकारागृहम् ॥ ११

सूत उवाच

एकदा तु स धर्मो वै जगाम ब्रह्मसंसदि । तां सभांससमालोक्यज्ञाननिष्ठोऽभवत्तदा

देवैर्मुनिवरैः क्रांतांसभामालोक्यविस्मितः । देवैर्यक्षैस्तथा नागैःपन्नगैश्चतथाऽसुरैः

ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैःसमाक्रान्तोचितासना । ससुखासासभाब्रह्मन्नशीतानचघर्म्मदा

न क्षुधं न पिपासांचनग्लानिंप्राप्नुवन्त्युत । नानारूपैरिवकृतामणिभिःसासभावरैः

स्तम्भैश्च विधृतासातुशाश्वती न चसक्षया । दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभा

अति चन्द्रं चसूर्यंचशिखिनंचस्वयंप्रभा । दीप्यतेनाकपृष्ठस्थाभर्त्सयन्तीवभास्करम्

तस्यां स भगवाञ्छास्ति विविधान्देवमानुषान् ।

स्वयमेकोऽनिशं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ १८ ॥

उपतिष्ठन्ति चाप्येन प्रजानांपतयः प्रभुम् । दक्षः प्रचेताः पुलहोमरीचिःकश्यपःप्रभुः

भृगुरत्रिवसिष्ठश्च गौतमोऽथ तथाऽङ्गिराः । पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादःकर्दमस्तथा

अथर्वांगिरसश्चैव बालखिल्यामरीचिपाः । मनोऽन्तरिक्षंविद्याश्चवायुस्तेजोजलंमही

शब्दस्पर्शौ तथा रूप रसो गन्धस्तथैव च । प्रकृतिश्च विकारश्चसदसत्कारणं तथा

अगस्त्यश्च महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्यवान् । जमदग्निर्भरद्वाजःसम्वर्त्तश्च्यवनस्तथा

दुर्वासाश्च महाभागऋष्यशृङ्गश्चधार्मिकः । सनत्कुमारोभगवान्योगाचार्योमहातपाः

असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् । आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो गान्धर्वश्चैव तत्रहि

चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् । वायवस्तन्तवश्चैवसंकल्पःप्राण एव च

मूर्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणाः । एते चान्ये च बहवो ब्रह्माणं समुपासिरे

अर्थोधर्मश्च कामश्चहर्षोद्वेषःशमोदमः । आयान्तितस्यांसहितागन्धर्वाप्सरसांगणाः

शुक्राद्याश्च ग्रहाश्चैव ये चान्ये तत्समीपगाः । मन्त्रा रथन्तरं चैव हरिमान्वसुमानपि

महितो विश्वकर्मा च वसश्चैव सर्वशः । तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ

ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथैव च । अथर्ववेदश्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥

इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । मेधा धृतिः स्मृतिश्चैवप्रज्ञाबुद्धिर्यशःक्षमाः

कालचक्रं च तद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् । यावन्त्यो देवपत्न्यश्च सर्वाएवमनोजवाः

गार्हपत्या नाकचराः पितरोलोकविश्रुताः । सोमपाएकशृङ्गाश्च तथा सर्वे तपस्विनः

नागाःसुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते । स्थावराजङ्गमाश्चापि महाभूतास्तथा परे

पुरन्दरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदस्तथा । महादेवः सहोमोऽत्र सदागच्छति सर्वदः ॥

गच्छन्ति सर्वदा देवा नारायणस्तथर्षयः ।

ऋषयो बालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ३७ ॥

यत्किञ्चित्त्रिषु लोकेषु दृश्यते स्थाणुजङ्गमम् ।

तस्यां सहोपविष्टायां तत्र ज्ञात्वा स धर्मवित् ॥ ३८ ॥

देवैर्मुनिवरैः क्रान्तां समालोक्यातिविस्मितः । हर्षेणमहता युक्तोरोमाञ्चिततनूरुहः
तत्रधर्मोमहातेजाः कथां पापप्रणाशिनीम् । वाच्यमानांतुशुश्राव व्यासेनामिततेजसा
धर्मारण्यकथां दिव्यां तथैव सुमनोहराम् । धर्मार्थकाममोक्षाणां फलदात्रींतथैवच
पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिफलदात्रीं तथैव च । धारणाच्छ्रवणाच्चापि पठनाच्चाऽवलोकनात्

तां निशम्य सुविस्तीर्णां कथां ब्रह्माण्डसम्भवाम् ।
प्रमोदोत्फुल्लनयनो ब्रह्माणमनुमत्य च ॥ ४३ ॥

कृतकार्योऽपिधर्मात्मा गन्तुकामस्तदाभवत् । नमस्कृत्यतदाधर्माब्रह्माणंसपितामहम्
अनुज्ञातस्तदातेन गतोऽसौ यमशासनम् । पितामहप्रसादाच्चश्रुत्वा पुण्यप्रदायिनीम्

धर्मारण्यकथां दिव्यां पवित्रां पापनाशिनीम् ।
स गतोऽनुचरैः सार्द्धं ततः संयमिनीं प्रति ॥ ४६ ॥

अमात्यानुचरैः सार्धं प्रविष्टः स्वपुरं यमः । तत्रान्तरे महातेजानारदो मुनिपुङ्गवः ॥
दुर्निरीक्ष्यःकृपायुक्तः समदर्शी तपोनिधिः । तपसा दग्धदेहोपि विष्णुभक्तिपरायणः
सर्वगः सर्वविच्चैव नारदः सर्वदा शुचिः । वेदाध्ययनशीलश्च त्वागतस्तत्र संसदि
तं दृष्ट्वा सहसा धर्मो भार्यया सेवकैः सह । सम्मुखो हर्षसंयुक्तो गच्छन्नेवस सत्वरः
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मेसफलंकुलम् । अद्य मे सफलो धर्मस्त्वय्यायातेतपोधने
अर्घ्यपाद्यादिविधिना पूजांकृत्वा विधानतः । दण्डवत्तंप्रणम्याथविधिनाचोपवेशितः
आसनेस्वे महादिव्ये रत्नकाञ्चनभूषिते । चित्रार्पिता सभासर्वा दीपा निर्वातगा इव
विधाय कुशलप्रश्नं स्वागतेनाभिनन्द्य तम् । प्रहर्षमतुलं लेभे धर्मारण्यकथां स्मरन्
नारदं पूजयित्वा तु प्रहृष्टेनान्तरात्मना । हर्षितं तु यमं दृष्ट्वा नारदो विस्मिताननः ॥
चिन्तयामास मनसा किमिदं हर्षितो हरिः । अतिहर्षं च तं दृष्ट्वा [illegible]स्वरूपिणम्

आश्चर्यमनसं चैव नारदः पृष्टवांस्तदा ॥ ५६ ॥

नारद उवाच

किं दृष्टं भवताऽऽश्चर्यं किं वा लब्धं महत्पदम् ।
दुष्टस्त्वं दुष्टकर्मा च दुष्टात्मा क्रोधरूपधृक् ॥ ५७ ॥

पापिनां यमनं चैवमेतद्रूपं महत्तरम् । सौम्यरूपं कथं जातमेतन्मे संशयः प्रभो!॥ ५८
अद्य त्वं हर्षसंयुक्तो दृश्यसे केन हेतुना । कथयस्य महाकाय हर्षस्यैवहि कारणम्

धर्मराज उवाच

श्रूयतां ब्रह्मपुत्रैतत्कथयामि न संशयः । पुराऽहं ब्रह्मसदनं गतवानभिवन्दितुम् ॥६०
तत्रासीनः सभामध्ये सर्वलोकैकपूजिते । नानाकथाः श्रुतास्तत्र धर्म्मवर्गासमन्विताः

कथाः पुण्या धर्मयुता रम्या व्यासमुखाच्छ्रुताः ।
धर्मकामार्थसंयुक्ताः सर्वाघौघविनाशिनीः ॥ ६२ ॥

याः श्रुत्वासर्वपापेभ्यो मुच्यन्तेब्रह्महत्यया । तारयन्तिपितृगणाञ्छतमेकोत्तरंमुने!

नारद उवाच

कीदृशी तत्कथा मे तां प्रशंस भवता श्रुताम् ।
कथां यम महाबाहो! श्रोतुकामोऽस्म्यहं च ताम् ॥ ६४ ॥

यम उवाच

एकदा ब्रह्मलोकेऽहं नमस्कर्तुं पितामहम् । गतवानस्मि तं देशं कार्याकार्यविचारणे
मया तत्राद्भुतं दृष्टं श्रुतंच मुनिसत्तम । धर्म्मारण्यकथां दिव्यां कृष्णद्वैपायनेरिताम्

श्रुत्वा कथां महापुण्यां ब्रह्मन्ब्रह्माण्डगां शुभाम् ।
गुणपूर्णां सत्ययुक्तां तेन हर्षेण हर्षितः ॥ ६७ ॥

अन्यच्चैव मुनिश्रेष्ठ! तवागमनकारणम् । शुभाय च सुखायैव क्षेमाय च जयाय हि
अद्यास्मि कृतकृत्योऽहमद्याहं सुकृतीमुने !। धर्मोनामाद्य जातोऽहंतव पद्युग्मदर्शनात्
पूज्योऽहंच कृतार्थोऽहंधन्योऽहंचाद्यनारद । युष्मत्पादप्रसादाच्च पूज्योऽहंभुवनत्रये

सूत उवाच

एवंविधैर्वचोभिश्च तोषितोमुनिसत्तमः । पप्रच्छपरयाभक्त्या धर्मारण्यकथांशुभाम्

नारद उवाच

श्रुता व्यासमुखाद्धर्म्म! धर्मारण्यकथा शुभा ।
तत्सर्वं हि कथय मे विस्तीर्णं च यथातथम् ॥ ७२ ॥

यम उवाच

व्यग्रोऽहंसततंब्रह्मन्प्राणिनांसुखदुःखिनाम् । तत्तत्कर्मानुसारेणगतिंदातुंसुखेतराम्
तथापि साधुसङ्गो हि धर्मायैवप्रजायते । इह लोके परत्रापि क्षेमाय च सुखाय च
ब्रह्मणःसन्निधौयच्चश्रुतंव्यासमुखेरितम् । तत्सर्वंकथयिष्यामि मानुषाणांहितायवै

सूत उवाच

यमेन कथितं सर्वं यच्छ्रुतं ब्रह्मसंसदि । आदिमध्यावसानं च सर्वं नैवात्र संशयः
कलिद्वापरयोर्मध्ये धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । गतोऽसौनारदो मर्त्ये राज्यं धर्मसुतस्यवै
आगतः श्रीहरेरंशो नारदः प्रत्यदृश्यत । ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः
सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्वहन् । चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषणः

वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् ॥ ८० ॥

दण्डीकमण्डलुकरः साक्षाद्वह्निरिवापरः । भेत्ताजगतिगुह्यानां विग्रहाणां गुहोपमः
महर्षिगणसंसिद्धोविद्वान्गान्धर्ववेदवित् । वैरिकेलिकलो विप्रोब्राह्मःकलिरिवापरः
देवगन्धर्वलोकानामादिवक्तासुनिग्रहः । गन्ताचतुर्णांवेदानामुद्गाताहरिसद्गुणान्
सनारदोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः । आगतोऽथ पुरींहर्षाद्धर्मराजेन पालिताम्
अथतत्रोपविष्टेषु राजन्येषु महात्मसु । महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च तत्र वै ॥ ८५
लोकाननुचरन्सर्व्वानागतः समहर्षिराट् । नारदःसुमहातेजाऋषिभिः सहितस्तदा
तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् । सिंहासनात्समुत्थाय प्रययौ सम्मुखस्तदा
अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा । तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय यथाविधि
गां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायार्घमेव च । अर्चयामासरत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥

तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य च धर्मवित् ।
कुशली त्वं महाभाग! तपसः कुशलं तव ॥ ९० ॥

नकश्चिद्बाधतेदुष्टोदैत्योहिस्वर्गभूपतिम् । मुने!कल्याणरूपस्त्वंनमस्कृतःसुरासुरैः

सर्व्वगः सर्व्ववेत्ता च ब्रह्मपुत्र! कृपानिधे !॥ ९१ ॥

नारद उवाच

सर्वतः कुशलं मेऽद्यप्रसादाद्ब्रह्मणः सदा । कुशलीत्वंमहाभाग! धर्मपुत्र! युधिष्ठिर!
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र! धर्मेषु रमते मनः । दारैः पुत्रैश्च भृत्यैश्च कुशलैर्गजवाजिभिः
औरसानिव पुत्रांश्चप्रजाधर्मेण धर्मज । पालयसि किमाश्चर्यंत्वया धन्याहिसाप्रजा
पालनात्पोषणान्नृणां धर्मोभवतिवैध्रुवम् । तत्तद्धर्मस्य भोक्तात्वमित्येवंमनुरब्रवीत्

युधिष्ठिर उवाच

कुशलं ममराष्ट्रं चभवतामङ्घ्रिस्पर्शनात् । दर्शनेनमहाभागजातोऽहं गतकिल्बिषः

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सभाग्योऽहं धरातले ।
अद्याऽहं सुकृती जातो ब्रह्मपुत्रे गृहागते ॥ ९७ ॥

कुत्र आगमनं ब्रह्मन्नद्य ते मुनिसत्तम । अनुग्रहार्थं साधूनां किं वा कार्येण केन च ॥

नारद उवाच

आगतोऽहं नृपश्रेष्ठ! सकाशाच्छमनस्य च ।
व्यसेनोक्तां ब्रह्मणोग्रे कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ९९ ॥
धर्मारण्याश्रितां दिव्यां सर्वसन्तापहारिणीम् ।
यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०० ॥

हत्यायुतप्रशमनीं तापत्रयविनाशिनीम् । यां वैश्रुत्वातिभक्त्याचकठिनोमृदुतां भजेत्
धर्मराजेनतां श्रुत्वाममाग्रेचनिवेदिताम् । तमपृच्छदमेयात्मा कथांधर्मविनोदिनीम्

युधिष्ठिर उवाच

धर्मारण्याश्रितांपुण्यांकथांमेद्विजसत्तम !। कथयस्वप्रसादेन लोकानांहितकाम्यया

नारद उवाच

स्नानकालोऽयमस्माकं न कथावसरो मम । परन्तु श्रूयतां राजन्नुपदेशं ददाम्यहम्
मासानामुत्तमोमाघः स्नानदानादिकेतथा । तस्मिन्माघेचयःस्नातिसर्वपापैःप्रमुच्यते
स्नानार्थंयाहिशीघ्रं त्वंगङ्गायांनृपतेऽधुना । व्यासस्यागमनंचाद्य भविष्यतिनृपोत्तम!

तं पृच्छस्व महाभाग श्रावयिष्यति ते शुभम् ।

तीर्थानां चैव सर्वेषां फलं पुण्यं यदद्भुतम् ॥ १०७ ॥

भूतंभव्यं भविष्यं च उत्तमाधममध्यमाः । वाचयिष्यति तत्सर्वमितिहाससमुद्भवम्
धर्मारण्यस्यसकलं वृत्तंयद्यत्पुरातनम् । व्यासःसत्यवतीपुत्रोवदिष्यतिचतेऽखिलम्

सूत उवाच

एवमुक्त्वा विधेः पुत्रस्तत्रैवान्तरधीयत । तस्मिन्गतेस नृपतिः क्रीडते सचिवैःसह
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्राप्तः सत्यवतीसुतः । विज्ञापयामास तदा विदुरःपाण्डवस्य हि

सूत उवाच

अगातं तु मुनिं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमाकुलाः । समुत्तस्थुर्हि भीमाद्याःसह धर्मेण सर्वशः
तदा हि सन्मुखो भूत्वा मुमुदे नतकन्धरः । दण्डवत्तंप्रणम्याथ भ्रातृभिःसहितस्तदा
मधुपर्केण विधिना पूजां कृत्वा सुशोभनाम् । सिंहासनेसमावेश्यपप्रच्छानामयं तदा
ततः पुण्यांकथांदिव्यांश्रावयामासधर्मवित् । कथान्ते मुनिशार्दूलं वचनंचेदमब्रवीत्

युधिष्ठिर उवाच

त्वत्प्रसादान्मयाब्रह्मञ्छ्रुतास्तुप्रवराःकथाः । आपद्धर्म्माराजधर्मामोक्षधर्म्मा ह्यनेकशः
पुराणानांचधर्माश्च व्रतानि बहुशस्तथा । तीर्थान्यनेकरूपाणि सर्वाण्यायतनानि च

इदानीं श्रोतुमिच्छामि धर्मारण्यकथां शुभाम् ।
श्रुत्वा यां हि विनश्येत पापं ब्रह्मवधादिकम् ॥ ११८ ॥
धर्म्मारण्यस्थतीर्थानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कस्येदं स्थापितं स्थानं कस्मादेतद्विनिर्मितम् ॥ ११९ ॥
रक्षितं पालितं केन कस्मिन्कालेऽथ निर्मितम् ।
किंकिं त्वत्राऽभवत्पूर्वं शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ १२० ॥

भूतंभव्यंभविष्यच्चतस्मिन्स्थानेचयद्भवेत् । तत्सर्वंकथयस्वाद्यतीर्थानांचयथास्थितिः

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायांतृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्येयुधिष्ठिरप्रश्नवर्णनंनाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

धर्मारण्यमाहात्म्यविषयेयुधिष्ठिरप्रश्नवर्णनम्

व्यास उवाच

पृथ्वीपुरन्ध्रयास्तिलकं ललाटे लक्ष्मीलतायाः स्फुटमालवालम्
वाग्देवताया जलकेलिरम्यं धर्माटवीं संप्रति वर्णयामि ॥ १ ॥
साधु पृष्टं त्वया राजन्वाराणस्यधिकाधिकम् ।
धर्मारण्यं नृपश्रेष्ठ! शृणुष्वाऽवहितो भृशम् ॥ २ ॥

सर्वतीर्थानि तत्रैव ऊपरं तेन कथ्यते । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरिन्द्राद्यैः परिसेवितम्

लोकपालैश्च दिक्पालैर्मातृभिः शिवशक्तिभिः ।
गन्धर्वैश्चाप्सरोभिश्च सेवितं यज्ञकर्मभिः ॥ ४ ॥

शाकिनीभूतवेतालग्रहदेवाधिदैवतैः । ऋतुभिर्लासपक्षैश्च सेव्यमानं सुरासुरैः
तदाद्यं च नृप! स्थानं सर्वसौख्यप्रदं तथा । यज्ञैश्चबहुभिश्चैव सेवितं मुनिसत्तमैः
सिंहव्याघ्रैर्द्विपैश्चैव पक्षिभिर्विविधैस्तथा । गोमहिष्यादिभिश्चैव सारसैर्मृगशूकरैः
सेवितं नृपशार्दूल श्वापदैर्विविधैरपि । तत्र ये निधनं प्राप्ताः पक्षिणः कीटकादयः
पशवः श्वापदाश्चैवजलस्थलचराश्च ये । खेचरा भूचराश्चैवडाकिन्यो राक्षसास्तथा
एकोत्तरशतःसार्द्धंमुक्तिस्ते यांहिशाश्वती । तेसर्वेविष्णुलोकाँश्चप्रायान्त्येव नसंशयः
सन्तारयति पूर्वज्ञान्दश पूर्वान्दशापरान् । यवव्रीहितिलैः सर्पिर्बिल्वपत्रैश्च दूर्वया
गुडैश्चैवोदकैर्नाथ तत्र पिण्डं करोति यः । उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम्
वृक्षैरनेकधा युक्तं लतागुल्मैः सुशोभितम् । सदा पुण्यप्रदं तच्च सदा फलसमन्वितम्
निर्वैरं निर्भयं चैव धर्मारण्यं च भूपते । गोव्याघ्रैः क्रीडयते तत्र तथा मार्जारमूषकैः
भेकोऽहिना क्रीडते च मानुषा राक्षसैः सह । निर्भयं वसते तत्र धर्म्मारण्यं चभूतले
महानन्दमयं दिव्यं पावनात्पावनं परम् । कलकण्ठः कलोत्कण्ठमनुगुञ्जति कुञ्जगः

ध्यानस्थः श्रोष्यति तदा पारावत्येति वार्य्यते ।
कोकः कोकीं परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ॥ १७ ॥
चकोरश्चंद्रिकाभोक्तानक्त व्रतमिवस्थितः । पठन्ति सरिकाःसारंशुकंसम्बोधयन्त्यहो अपारवारसंसार सिन्धुपारप्रदः शिवः । आलस्येनापि यो यायाद्गृहाद्धर्मवनं प्रति अश्वमेधाधिको धर्मस्तस्य स्याच्चपदेपदे । शापानुग्रहसंयुक्ता ब्राह्मणास्तत्र सन्ति वै
अष्टादशसहस्राणि पुण्यकार्येषु निर्मिताः ।
षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि भृत्यास्ते वणिजो भुवि ॥ २१ ॥
द्विजभक्तिसमायुक्ता ब्रह्मण्यास्ते त्वयोनिजाः ।
पुराणज्ञाः सदाचारा धार्मिकाः शुद्धबुद्धयः ।
स्वर्गे देवाः प्रशंसन्ति धर्म्मारण्यनिवासिनः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच

धर्मारण्येति त्रिदशैःकदा नामप्रतिष्ठितम् । पावनंभूतलेजातंकस्मात्तेन विनिर्मितम् तीर्थभूतंहिकस्माच्चकारणात्तद्वदस्वमे । ब्राह्मणाःकतिसङ्ख्याकाःकेनवैस्थापिताःपुरा अष्टादशसहस्राणि किमर्थंस्थापितानिवै । कस्मिन्वंशेसमुत्पन्ना ब्रह्मणाब्रह्मसत्तमाः सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः । ऋग्वेदेषु च निष्णाता यजुर्वेदकृतश्रमाः ॥ सामवेदाङ्गपारज्ञास्त्रैविद्या धर्मवित्तमाः । तपोनिष्ठाः शुभाचाराः सत्यव्रतपरायणाः ॥
मासोपवासैः कृशितास्तथा चान्द्रायणादिभिः ।
सदाचाराश्च ब्रह्मण्याः केन नित्योपजीविनः ॥
तत्सर्वमादितः कृत्स्नं ब्रूहि मे वदतांवर ॥ २८ ॥
दानवास्तत्र दैतेया भूतवेतालसंभवाः । राक्षसाश्च पिशाचाश्च उद्वेजन्ते कथं न तान्

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये पूर्वार्धे धर्माण्यमाहात्म्ये युधिष्ठिरप्रश्नवर्णनंनाम- द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

इन्द्रभयकथनम्

व्यास उवाच

श्रूयतांनृपशार्दूल!कथां पौराणिकींशुभाम् । यांश्रुत्वासर्वपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशयः एकदा धर्मराजो वै तपस्तेपे सुदुष्करम् । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैर्जलवर्षातपादिषाट् ॥ आदौ त्रेतायुगे राजन्वर्षाणामयुतत्रयम् । मध्येवनं तपस्यन्तमशोकतरुमूलकम् ॥
शुष्कस्नायुपिनद्धास्थिसंचयं निश्चलाकृतिम् ।
वल्मीककीटिकाकोटिशोषिताशेषशोणितम् ॥ ४ ॥
निर्मांसकीकसचयंस्फटिकोपलनिश्चलम् । शङ्खकुन्देन्दुतुहिनमहाशङ्खलसच्छ्रियम् ॥ सत्त्वावलम्बितप्राणमायुःशेषेणरक्षितम् । निश्वासोच्छ्वासपवनवृत्तिसूचितजीवितम् निमेषोन्मेषसंचारपिशुनीकृतजन्तुकम् । पिशङ्गितस्फुरद्रश्मिनेत्रदीपितदिङ्मुखम् ॥ तत्तपोग्निशिखादावचुम्बितम्लानकाननम् । तच्छांत्युदसुधावर्षसंसिक्ताखिलभूरुहम् साक्षात्तपस्यंतमिवतपोधृत्वानराकृतिम् । निराकृतिंनिराकांक्षं कृत्वाभक्तिचकाञ्चनम् कुरङ्गशावैर्गणशो भ्रमद्भिः परिवारितम् । निनादभीषणास्यैश्च वनजैः परिरक्षितम् ॥ एतादृशं महाभीमं दृष्ट्वादेवाः सवासवाः । ध्यायन्तं च महादेवं सर्वेषां चाभयप्रदम् ॥ ब्रह्माद्या देवताः सर्वे कैलासं प्रतिजग्मिरे । पारिजाततरुच्छायामासीनं च सहोमया नन्दिभृङ्गिमहाकालस्तथान्ये च महागणाः । स्कन्दस्वामीचभगवान्गणपश्चतथैवच
तत्र देवाः सब्रह्माद्याः स्वस्वस्थानेषु तस्थिरे ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच

नमोऽस्त्वनन्तरूपायनीलकण्ठ नमोऽस्तुते । अविज्ञातस्वरूपायकैवल्यायामृताय च नान्तंदेवाविजानन्ति यस्यतस्मैनमोनमः । यंनवाचःप्रशंसन्ति नमस्तस्मैचिदात्मने योगिनोयंहृदःकोशे प्रणिधानेननिश्चलाः । ज्योतीरूपंप्रपश्यन्ति तस्मैश्रीब्रह्मणेनमः

कालात्पराय कालाय स्वेच्छया पुरुषाय च । गुणत्रयस्वरूपाय नमः प्रकृतिरूपिणे
विष्णवे सत्त्वरूपाय रजोरूपाय वेधसे । तमोरूपाय रुद्राय स्थितिसर्गान्तकारिणे॥
नमो बुद्धिस्वरूपाय त्रिधाऽहंकाररूपिणे ।
पञ्चतन्मात्ररूपाय नमः प्रकृतिरूपिणे ॥ १९ ॥
नमो नमः स्वरूपाय पञ्चबुद्धीन्द्रियात्मने । क्षित्यादिपञ्चरूपाय नमस्ते विषयात्मने
नमो ब्रह्माण्डरूपाय तदन्तर्वर्तिने नमः । अर्वाचीनपराचीनविश्वरूपाय ते नमः ॥२१
अनित्यनित्यरूपाय सदसत्पतये नमः । नमस्ते भक्तकृपया स्वेच्छाविष्कृतविग्रह! ॥
तवविश्वसितं वेदास्तव वेदोऽखिलंजगत् । विश्वभूतानितेपादः शिरो द्यौसमवर्तत
नाभ्याआसीदन्तरिक्षं लोमानिचवनस्पतिः । चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोः सूर्यस्तवप्रभो
त्वमेव सर्वं त्वयि देव सर्वं सर्वस्तुतिस्तव्य इह त्वमेव ।
ईश! त्वया वास्यमिदं हि सर्वं नमोऽस्तु भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ २५ ॥
इतिस्तुत्वा महादेवं निपेतुर्दंडवत्क्षितौ । प्रत्युवाचतदा शम्भुर्वरदोऽस्मिकिमिच्छथ

महादेव उवाच

कथंव्यग्राःसुराःसर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः । तत्समाचक्ष्वमां ब्रह्मन्भवतां दुःखकारणम्

ब्रह्मोवाच

नीलकण्ठ! महादेव! दुःखनाशाभयप्रद । शृणु त्वं दुःखमस्माकं भवतो यद्वदाम्यहम्
धर्मराजोऽपि धर्मात्मा तपस्तेपे सुदुःसहम् ।
न जानेऽसौ किमिच्छति देवानां पदमुत्तमम् ॥ २९ ॥
तेन त्रस्तास्तत्तपसा सर्व इन्द्रपुरोगमाः । भवतोऽङ्घ्रौ चिरेणैव मनस्तेन समर्पितम्
तमुत्थापय देवेश! किमिच्छति स धर्मराट् ॥ ३० ॥

ईश्वर उवाच

भवतां नास्ति तु भयं धर्मात्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ३१ ॥
तत उत्थाय ते सर्वे देवाः सह दिवौकसः । रुद्रं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्वापुनःपुनः
इन्द्रेण सहिताःसर्वेकैलासात्पुनरागताः । स्वस्वस्थानेतदाशीघ्रंगताःसर्वेदिवौकसः

इन्द्रोऽपिवैसुधर्मायां गतवान्प्रभुरीश्वरः । ननिद्रांलब्धवांस्तत्र नसुखंनच निर्वृतिम्
मनसा चिन्तयामास विघ्नंमेसमुपस्थितम् । अवापमहतींचिन्तांतदा देवःशचीपतिः
मम स्थानं पराहर्तुं तपस्तेपे सुदुश्चरम् । सर्वान्देवान्समाहूय इदं वचनमब्रवीत् ॥

इन्द्र उवाच

शृण्वन्तुदेवताःसर्वा मम दुःखस्यकारणम् । दुःखेन ममयल्लब्धंतत्किं वा प्रार्थयेद्यमः
बृहस्पतिः समालोक्य सर्वान्देवानथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥

बृहस्पतिरुवाच

तपसेनास्ति सामर्थ्यविघ्नंकर्तुं दिवौकसः । उर्वश्याद्याः समाहूय संप्रेष्यंतांचतत्रवै
तासामाकारणार्थाय प्रतिहारःप्र तस्थिवान् ।
स गत्वा ताः समादाय सभायां शीघ्रमाययौ ॥ ३९ ॥
आगतास्ता हरिः प्राह महत्कार्यमुपस्थितम् ।
गच्छन्तु त्वरिताः सर्वा धर्मारण्यं प्रति द्रुतम् ॥ ४० ॥
यत्र वै धर्मराजोऽसौतपश्चक्रेसुदुष्करम् । हास्यभावकटाक्षैश्चगीतनृत्यादिभिस्तथा
तं लोभयत्वं यमिनंतपःस्थानाच्च्युतिर्भवेत् । देवस्यवचनंश्रुत्वातथाअप्सरसांगणा
मिथः संरेभिरे कर्तुं विचार्य च परस्परम् । धर्मारण्यं प्रतस्थेसावुर्वशीस्वर्वराङ्गना
तुष्टुवुः पुष्पवर्षांश्च ससृजुस्तच्छिरस्यमी । ततस्तुदेवैर्विप्रैश्च स्तूयमानासमन्ततः
निर्ययौ परमप्रीत्या वनं परमपावनम् । बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम्
न सूर्यो भाति तत्रैव महान्धकारसंयुतम् । निर्जनं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम्
मृगैः सिंहैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः । पुष्पितैः पादपैः कीर्णं सुमनोहरशाद्वलम्
विपुलं मधुरानादैर्नादितंविहगैस्तथा । पुंस्कोकिलनिनादाढ्यं झिल्लीकगणनादितम्
प्रवृद्धविकटैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् । वृक्षैराच्छादिततलं लक्ष्म्यापरमयायुतम्
नापुष्पःपादपःकश्चिन्नाफलोनापिकण्टकी । षट्पदैरप्यनाकीर्णंनास्मिन्वैकाननेभवेत्
विहंगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव हि । सर्वर्तुकुसमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥
मारुताकम्पितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशाखिनः । पुष्पवृष्टिंविचित्रांतुविसृजन्तिचपादपाः

दिवसपृशोऽथ संपुष्टाःपक्षिभिर्मधुरस्वनैः । विरेजुः पादपास्तत्र सुगन्धकुसुमैर्वृताः
तिष्ठन्ति च प्रवालेषु पुष्पभारावनादिषु । रुवन्ति मधुरालापाः षट्पदामधुलिप्सवः
तत्र प्रदेशांश्च बहूनामोदाङ्कुरमण्डितान् । लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्द्धनान् ॥
सम्पश्यन्तीमहातेजा बभूव मुदिता तदा । परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैःकुसमाञ्चितैः
अशोभत वनं तत्तु महेंद्रध्वजसन्निभैः । सुखशीतसुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ॥
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श सा वनं तदा । तदा सूर्योद्भवां तत्र पवित्रां परिशोभिताम्
आश्रमप्रवरं तत्र ददर्श च मनोरमम् । यतिभिर्बालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणावृतम् ॥
अग्न्यगारैश्चबहुभिर्वृक्षशाखावलम्बितैः । धूम्रपानकणैस्तत्र दिग्वासोयतिभिस्तथा
पाल्या वन्या मृगास्तत्रसौम्याभूयोबभूविरे । मार्जारामूषकैस्तत्रसर्पैश्चनकुलास्तथा
मृगशावैस्तथा सिंहाः सत्त्वरूपा बभूविरे । परस्परं चिक्रीडुस्तेयथाचैव सहोदराः
दूराद्ददर्श च वनं तत्र देवोऽब्रवीत्तदा ॥ ६२ ॥

इन्द्र उवाच

अयं च खलुधर्मराट् तपस्युग्रेऽवतिष्ठते । मम राज्याभिकांक्षोऽसावतोर्थ्यत्यतामिह
तपोविघ्नं प्रकुर्वंतु ममाज्ञा तत्र गम्यताम् । इन्द्रस्य वचनंश्रुत्वाउर्वशीचतिलोत्तमा
सुकेशी मञ्जुघोषा चघृताची मेनकातथा । विश्वाचीचैवरंभाचप्रम्लोचाचारुभाषिणी
पूर्वचित्तिः सुरूपाच अनुम्लोचायशस्विनी ।
एताश्चान्याश्च बहुशस्तत्र संस्था व्यचिन्तयन् ॥ ६६ ॥
परस्परं विलोक्यै शंकमाना भयेन हि । यमश्चैव तथा शक्र उभौ वायतनं हि वः
एवं विचार्य बहुधा वर्द्धनीनाम भारत । सर्वासामप्सरसां श्रेष्ठा सर्वाभरणभूषिता
उवाचैवोर्वशी तत्र किं खिद्यसि शुभानने !। देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं मायारूपबलेनच
वर्णधर्मो यथा भूयात्करिष्ये पाकशासन !॥ ६९ ॥

इन्द्र उवाच

साधु साधु महाभागे वर्द्धनीनाम सुव्रता । शीघ्रं गच्छ स्वयं भद्रे कुरुकार्यं कृशोदरि
धीराणामवने शक्ता नान्या सुभ्रु! त्वयाविना । वर्द्धनीचतथेत्युक्त्वागतायत्रसधर्मराट्

महता भूषणेनैव रूपं कृत्वा मनोरमम् । कुङ्कुमैः कज्जलैर्वस्त्रैर्भूषणैश्चैव भूषिता ॥
कुसुमं च तथा वस्त्रं किंकिणीकटिराजिता । झणत्कारैस्तथा कण्ठैर्भूषिताचपदद्वये
नानाभूषणभूषाढ्या नानाचन्दनचर्चिता । नानाकुसुममालाढ्या दुकूलेनावृता शुभा
प्रगृह्य वीणां संशुद्धां करे सर्वाङ्गसुन्दरी । नर्तनं त्रिविधं तत्र चक्रे लोकमनोरमम्
तारस्वरेण मधुरैर्वंशनादेन मिश्रितम् ॥ ७६ ॥
मूर्च्छनातालसंयुक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् । क्षणेन सहसा देवोधर्मराजोऽजितात्मवान्
विमनाः स तदा जातो धर्मराजो नृपात्मजः ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच

आश्चर्यं परमं ब्रह्मञ्ज्ञातं मे ब्रह्मसत्तम । कथं ब्रह्मोपपन्नस्य तपश्छेदो बभूवह ॥ ७८ ॥
धर्मे धरा च नाकश्च धर्मे पातालमेव च । धर्मे चन्द्रार्कमापश्च धर्मे च पवनोऽनलः ॥
धर्मेचैववाखिलंविश्वंसधर्मोव्यग्रतांकथम् । गतःस्वामिंस्तद्वैयग्र्य तथ्यंकथयसुव्रत

व्यास उवाच

पतनं साहसानां च नरकस्यैव कारणम् । योनिकुण्डमिदं सृष्टं कुम्भीपाकसमं भुवि
नेत्ररज्ज्वा दृढं बद्ध्वा धर्षयन्तिमनस्विनः । कुचरूपैर्महादण्डैस्ताडयमानमचेतसम्
कृत्वा वै पातयन्त्याशु नरकं नृपसत्तम !। मोहनं सर्वभूतानां नारी चैवं विनिर्मिता॥
तावद्धृतं मनः स्थैर्यं श्रुतं सत्यमनाकुलम् । यावन्मत्ताङ्गनाक्षे न वागुरेव सुचेतसाम्
तावत्तपोभिवृद्धिस्तु तावद्दानं दयादमः । तावत्स्वाध्यायवृत्तं च तावच्छौचंधृतंव्रतम्
यावत्त्रस्तमृगीदृष्टिंचपलांनविलोकयेत् । तावन्माता पितातावद्भ्रातातावत्सुहृज्जनः
तावल्लज्जा भयं तावत्स्वाचारस्तवदेव हि । ज्ञानमौदार्यमैश्वर्यं तावदेव हि भासते
यावन्मत्ताङ्गनापाशैः पातितो नैव बन्धनैः ॥ ८७ ॥
इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
धर्मारण्यमाहात्म्ये इन्द्रभयकथनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

———

चतुर्थोऽध्यायः

क्षेत्रस्थापनवर्णनम्

व्यास उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मराजस्य चेष्टितम् । यच्छ्रुत्वा यमदूतानांनभयंविद्यतेक्कचित्
धर्मराजेन सा दृष्टा वर्द्धनी च वराप्सरा । महत्यरण्ये का ह्येषासुन्दराङ्ग्यतिसुन्दरी
निर्मानुषवनं चेदं सिंहव्याघ्रभयानकम् । आश्चर्यं परमं ज्ञात्वा धर्मराजोऽब्रवीदिदम्

धर्मराज उवाच

कस्मात्त्वं मानिनि! ह्येका वने चरसि निर्जने ।
कस्मात्स्थानात्समायाता कस्य पत्नी सुशोभने !॥ ४ ॥

सुतात्वं कस्य वामोरु अतिरूपवती शुभा । मानुषी वाथ गन्धर्वी अमरीवाथकिन्नरी
अप्सरा पक्षिणीवाथ अथवा वनदेवता । राक्षसी वा खेचरी वाकस्य भार्याच तद्वद
सत्यं च वदमेसुभ्रूरित्याहार्कसुतस्तदा । किमिच्छसि त्वयाभद्रे! किंकार्यंवावदात्रवै
यदिच्छसि त्वं वामोरु! ददामि तव वाञ्छितम् ॥ ८ ॥

वर्द्धन्युवाच

धर्मोतिष्ठति सर्वं वै स्थावरं जङ्गमंविभो । स धर्मोदुष्करं कर्म कस्मात्त्वं कुरुषेऽनघ

यम उवाच

ईशानस्य च यद्रूपं द्रष्टुमिच्छामि भामिनि । तेनाहं तपसायुक्तः शिवयासहशङ्करम्
यशः प्राप्स्ये सुखं प्राप्स्ये [illegible] च सुदुष्करम् ।
युगे युगे मम ख्यातिर्भवेदिति मतिर्मम ॥ ११ ॥

कल्पेकल्पे महाकल्पे भूयःख्यातिर्भवेदिति । एतस्मात्कारणात्सुभ्रूस्तप्यते परमंतपः
कस्मात्त्वमागताभद्रे! कथयस्वयथातथा । किंकार्यंकस्यहेतुश्च सत्यमाख्यातुमर्हसि

वर्द्धन्युवाच

तपसैव त्वयाधर्म! भयभीतोदिवस्पतिः । तेनाहंनोदिताचात्र तपोविघ्नस्यकाङ्क्षया
इन्द्रासनभयाद्भीता हरिणा हरिसन्निधौ । प्रेषिताहं महाभाग! सत्यं हि प्रवदाम्यहम्

सूत उवाच

सत्यवाक्येन च तदा तोषितो रविनन्दनः । उवाचैनां महाभागो वरदोऽहं प्रयच्छ मे
यमोऽहं सर्वभूतानां दुष्टानां कर्मकारिणाम् ।
धर्मरूपो हि सर्वेषां मनुजानां जितात्मनाम् ॥ १७ ॥

स धर्मोऽहं वरारोहे! ददामि तवदुर्लभम् । तत्सर्वं प्रार्थय त्वं मे शीघ्रं चाप्सरसां वरे

वर्द्धन्युवाच

इन्द्रस्थानेसदारम्ये सुस्थिरत्वंप्रयच्छमे । स्वामिन्धर्मभृतांश्रेष्ठ लोकानांचहितायवै

यम उवाच

एवमस्त्विवतितां प्राहचान्यंवरयसत्वरम् । ददामि वरमुत्कृष्टंगानेन तोषितोस्म्यहम्

वर्द्धन्युवाच

अस्मिन्स्थाने महाक्षेत्रे ममतीर्थंमहामते । भूयाच्च सर्वपापघ्नं मन्नाम्नेति चविश्रुतम्
तत्र दत्तं हुतं तप्तं पठितं वाऽक्षयं भवेत् । पञ्चरात्रं निषेवेत वर्द्धमानं सरोवरम् ॥
पूर्वजास्तस्यतुष्येरंस्तर्प्यमाणादिनेदिने । तथेत्युक्त्वातुतांधर्मामौनमाचष्टसंस्थितः
त्रिः परिक्रम्य तं धर्मं नमस्कृत्य दिवं ययौ ॥ २३ ॥

वर्द्धन्युवाच

मा भयं कुरु देवेश! यमस्यार्कसुतस्य च । अयं स्वार्थपरो धर्म! यशसेच समाचरेत्

व्यास उवाच

वर्द्धनी पूजिता तेन शक्रेण च शुभानना । साधुसाधु महाभागे! देवकार्यं कृतं त्वया ॥
निर्भयत्वं वरारोहे! सुखवासश्चतेसदा । यशःसौख्यं श्रियंरम्यांप्राप्स्यसित्वंशुभानने
तथेति देवास्तामूचुर्निर्भयानन्दचेतसा । नमस्कृत्य च शक्रंसा गतास्थानंस्वकंशुभम्

सूत उवाच

गतेप्सरसिराजेन्द्र धर्मस्तत्स्थौयथाविधि । तपस्तेपेमहाघोरं विश्वस्योद्वेगदायकम्

पञ्चाग्निसाधनं शुक्रे मासि सूर्येण तापिते । चक्रे सुदुःसहं राजन्देवैरपि दुरासदम् ॥
ततो वर्षशते पूर्णेअन्तको मौनमास्थितः । काष्ठभूत इमवातस्थौवल्मीकशतसंवृतः
नानापक्षिगणैस्तत्र कृतनीडैः स धर्मराट् । उपविष्टे व्रतं राजन्दृश्यते नैव कुत्रचित्
संस्मरन्तोऽथ देवेशमुमापतिमनिन्दितम् । ततोदेवाःसगन्धर्वायक्षाश्चोद्विग्नमानसाः
कैलासशिखरं भूय आजग्मुः शिवसन्निधौ ॥ ३२ ॥

देवा ऊचुः

त्राहित्राहि महादेव! श्रीकण्ठ! जगतःपते !। त्राहि नो भूतभव्येशत्राहि नोवृषभध्वज
दयालुस्त्वं कृपानाथ! निर्विघ्नं कुरु शङ्कर !॥ ३३ ॥

ईश्वर उवाच

केनापराधिता देवाःकेन वा मानमर्द्दिताः । मर्त्येस्वर्गेऽथवा नागेशीघ्रं कथयताचिरम्
अनेनैव त्रिशूलेन खट्वाङ्गेनाथवा पुनः । अथ पाशुपतेनैव निहनिष्यामि तं रणे ॥
शीघ्रं वै वदतास्माकमत्रागमनकारणम् ॥ ३५ ॥

देवा ऊचुः

कृपासिन्धो! हि देवेश जगदानन्दकारक !। न भयं मानुषादद्य न नागाद्देवदानवात्
मर्त्यलोके महादेव ! प्रेतनाथो महाकृतिः ।
आत्मकार्यं महाघोरं क्लेशयेदिति निश्चयः ॥ ३७ ॥
उग्रेण तपसाकृत्वा क्लिश्यदात्मानमात्मना । तेनात्र वयमुद्विग्नादेवाः सर्वे सदाशिव!
शरणं त्वामनुप्राप्ता यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ३८ ॥

सूत उवाच

देवानां वचनं श्रुत्वा वृषारूढो वृषध्वजः । आयुधान्परिसंगृह्य कवचं सुमनोहरम् ॥
गतवानथ तं देशं यत्र धर्मो व्यवस्थितः ॥ ३९ ॥

ईश्वर उवाच

अनेन तपसा धर्म संतुष्टं मम मानसम् । वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि वरं ब्रूहीत्युवाच ह ॥
इच्छसेत्वंयथा कामान्यथातेमनसिस्थितान् । यंयं प्रार्थयसेभद्रददामितवसाम्प्रतम्

सूत (व्यास) उवाच

एवं संभाषमाणं तु दृष्ट्वा देवं महेश्वरम् । वल्मीकादुत्थितो राजन्गृहीत्वा करसंपुटम्
तुष्टाव वचनैः शुद्धैर्लोकनाथमरिन्दमम् ॥ ४२ ॥

धर्म उवाच

ईश्वराय नमस्तुभ्यं नमस्तेयोगरूपिणे । नमस्ते तेजोरूपाय नीलकण्ठ! नमोऽस्तु ते
ध्यातृणामनुरूपाय भक्तिगम्याय ते नमः । नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूप! नमोऽस्तुते
नमःस्थूलाय सूक्ष्मायअणुरूपाय वै नमः । नमस्तेकामरूपाय सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे
नमो नित्याय सौम्यायमृडाय हरये नमः । आतपाय नमस्तुभ्यं नमः शीतकराय च
सृष्टिरूप! नमस्तुभ्यंलोकपाल ! नमोऽस्तु ते । नमउग्रायभीमाय शान्तरूपायते नमः
नमश्चानन्तरूपाय विश्वरूपाय ते नमः । नमो भस्माङ्गलिप्ताय नमस्ते चन्द्रशेखर! ॥
नमोऽस्तु पञ्चवक्त्राय त्रिनेत्राय नमोऽस्तु ते ॥ ४८ ॥
नमस्तेव्यालभूषायकक्षा (काष्ठा) पटधरायच । नमोऽन्धकविनाशायदक्षपापापहारिणे
कामनिर्द्दाहिने तुभ्यं त्रिपुरारे! नमोऽस्तु ते ॥ ४९ ॥
चत्वारिंशच्चनामानि मयोक्तानिचयःपठेत् । शुचिर्भूत्वा त्रिकालं तुपठेद्वाश्रृणुयादपि
गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च सुरापो गुरुतल्पगः । ब्रह्महा हेमहारी च ह्यथवा वृषलीपतिः ॥
स्त्रीबालघातकश्चैव पापी चानृतभाषणः । अनाचारी तथा स्तेयी परदाराभिगस्तथा
परापवादी द्वेषी च वृत्तिलोपकरस्तथा । अकार्यकारी कृत्यघ्नो ब्रह्मद्विड्वाडवाधमः
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कैलासं स च गच्छति ॥ ५३ ॥

सूत उवाच

इत्येवं बहुभिर्वाक्यैर्धर्मराजेन वैमुहुः । ईडितोऽपि महद्भक्त्या प्रणम्यशिरसास्वयम्
तुष्टः शम्भुस्तदा तस्मा उवाचेदं वचः शुभम् । वरं वृणु महाभाग यत्ते मनसि वर्त्तते

यम उवाच

यदितुष्टोऽसि देवेश! दयांकृत्वा ममोपरि । तत्कुरुष्वमहाभाग! त्रैलोक्यंसचराचरम्
मन्नाम्ना स्थानमेतद्विख्यातं लोकेभवेदिति । अच्छेद्यंचाप्यमेयं चपुण्यंपापप्रणाशनम्

स्थानंकुरुमहादेव! यदि तुष्टोऽसिमेभव !। शिवेन स्थानकं दत्तं काशीतुल्यंतदा नृप!।

तद्दत्त्वा च पुनः प्राह अन्यं वरय सत्तम !॥ ५८ ॥

धर्म उवाच

यदि तुष्टोऽसि देवेश दयांकृत्वाममोपरि। तंकुरुष्व महाभाग त्रैलोक्यं सचराचरम्

वरेणैवं यथा ख्यातिं गमिष्यामि युगे युगे ॥ ५९ ॥

ईश्वर उवाच

ब्रूहि कीनाश!तत्सर्वं प्रकरोमितवेप्सितम्। तपसातोषितोऽहंवैददामिवरमीप्सितम्

यम उवाच

यदि मे वाञ्छितं देव! ददासितर्हि शङ्कर !। अस्मिन्स्थानेमहाक्षेत्रेमन्नाम्नाभवसर्वदा

धर्मारण्यमिति ख्यातिस्त्रैलोक्ये सचराचरे। यथा सञ्जायते देव! तथाकुरु महेश्वर!

ईश्वर उवाच

धर्मारण्यमिदं ख्यातंसदाभूयाद्युगेयुगे। त्वन्नाम्नास्थापितंदेव ख्यातिमेतद्गमिष्यति

अथाऽन्यदपि यत्किञ्चित्करोम्येष वदस्व तत् ॥ ६३ ॥

यम उवाच

योजनद्वयविस्तीर्णं मन्नाम्ना तीर्थमुत्तमम्। मुक्तेश्चशाश्वतंस्थानं पावनंसर्वदेहिनाम्

मक्षिकाः कीटकाश्चैव पशुपक्षिमृगादयः। पतङ्गा भूतवेताला पिशाचोरगराक्षसाः॥

नारी वाथ नरो वाथ मत्क्षेत्रे धर्मसञ्ज्ञके। त्यजतेयःप्रियान्प्राणान्मुक्तिर्भवतुशाश्वती

एवमस्त्विति शर्वोऽपि देवा ब्रह्मादयस्तथा। पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वाणाः परंहर्षमवाप्नुयुः

देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वपतयो जगुः। ववुः पुण्यास्तथा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥

सूत उवाच

यमेन तपसा भक्त्यातोषितो हि सदाशिवः। उवाच वचनंदेवं रम्यं साधुमनोरमम्

अनुज्ञां देहि मे तात! यथागच्छामि सत्वरम्। कैलासं पर्वतश्रेष्ठंदेवानांहितकाम्यया

यम उवाच

न मे स्थानं परित्यक्तुं त्वयायुक्तं महेश्वर !। कैलासादधिकं देव! जायतेवचनादिदम्

शिव उवाच

साधु प्रोक्तं त्वया युक्तमेकांशेनात्र मे स्थितिः।

न मया त्यजितं साधु स्थानं तव सुनिर्मलम् ॥ ७२ ॥

विश्वेश्वरं महालिङ्गं मन्नाम्नात्र भविष्यति। एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत

शिवस्य वचनात्तत्र तदा लिङ्गं तदद्भुतम्। तं दृष्ट्वा च सुरैस्तत्र यथानामानुकीर्त्तनम्

स्वंस्वंलिङ्गंतदा सृष्टंधर्मारण्येसुरोत्तमैः। यस्यदेवस्य यल्लिङ्गंतन्नाम्ना परिकीर्तितम्

सूत उवाच

धर्मेण स्थापितं लिङ्गं धर्मेश्वरमुपस्थितम्। स्मरणात्पूजनात्तस्य सर्वपापैःप्रमुच्यते

यद्ब्रह्म योगिनांगम्यं सर्वेषां हृदये स्थितम्

तिष्ठते यस्य लिङ्गं तु स्वयंभुवमिति स्थितम् ॥ ७७ ॥

भूतनाथं च सम्पूज्य व्याधिभिर्मुच्यते जनः। धर्मवापींततश्चैव चक्रे तत्र मनोरमाम्॥

आहत्यकोटितीर्थानां जलंवाप्यां मुमोचह। यमतीर्थस्वरूपेचस्नानं कृत्वामनोरमम्

स्नानार्थं देवतानां च ऋषीणां भावितात्मनाम्।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८० ॥

धर्मवाप्यांनरःस्नात्वादृष्ट्वा धर्मेश्वरं शिवम्। मुच्यते सर्वपापेभ्यो नमातुर्गर्भमाविशेत्

तत्र स्नात्वा नरो यस्तु करोति यमतर्पणम्।

व्याधिदोषविनाशार्थं क्लेशदोषोपशान्तये ॥ ८२ ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।

वैवस्वताय कालाय दध्नाय परिमेष्ठिने ॥ ८३ ॥

वृकोदराय वृकाय दक्षिणेशाय ते नमः। नीलायचित्रगुप्ताय चित्र वैचित्र ते नमः॥

यमार्थं तर्पणं योवैधर्मवाप्यां करिष्यति। साक्षतैर्नामभिश्चैतैस्तस्य नोपद्रवो भवेत्

एकान्तरस्तृतीयस्तुज्वरश्चातुर्थिकस्तथा। वेलायांजायतेयस्तुज्वरःशीतज्वरस्तथा

पीडयन्तिनचैतस्य यस्यैव मतिरीदृशी। रेवत्यादिग्रहादोषा डाकिनीशाकिनीतथा

धनधान्यसमृद्धिः स्यात्सन्ततिर्वर्धतेसदा। भूतेश्वरंतुसंपूज्य सुस्नातोविजितेन्द्रियः

साङ्गंरुद्रजपंकृत्वा व्यधिदोषात्प्रमुच्यते । अमावास्यां सोमदिने व्यतीपातेचवैधृतौ

सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चैव तत्र श्राद्धं स्मृतं नृणाम् ॥ ८८ ॥

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं निरस्य चैतत्पितरस्त्वदन्ति ।

पानीयमेवापि तिलैर्विमिश्रितं ददाति यो वै प्रथितो मनुष्यः ॥ ८६ ॥

एकविंशतिवारैस्तुगयायां पिण्डदानतः । धर्मेश्वरे सकृद्दत्तं पितृणां चाक्षयं भवेत् ॥

धर्मेशात्पश्चिमेभागेविश्वेश्वरान्तरेपिवा । धर्मवापीति विख्यातास्वर्गसोपानदायिना

धर्मेण निर्मिता पूर्वं शिवार्थं धर्मबुद्धिना ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च तर्पिताः पितृदेवताः ॥ ६२ ॥

शमीपत्रप्रमाणं तु पिण्डंदद्याच्च यो नरः । धर्मवाप्यां महापुण्यांगर्भवासंनचाप्नुयात्

कुम्भीपाकान्महारौद्राद्रौरवान्नरकात्पुनः । अन्धता मिस्रकाद्राजन्मुच्यतेनात्र संशयः

सूत उवाच

एकवर्षं तर्पणीयं धर्मवाप्यां नरोत्तमः । ऋतौ मासे च पक्षे च विपरीतं च जायते ॥

बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च आज्यपाः सोमपास्तथा ।

तृप्तिं प्रयान्ति परमां वाप्यां वै तर्पणेन तु ॥ ६६ ॥

कुरुक्षेत्रादि क्षेत्राणिअयोध्यादिपुरस्तथा । पुष्कराद्यानिसर्वाणिमुक्तिनामानिसंतिवै

तानि सर्वाणि तुल्यानि धर्मकूपोऽधिको भवेत् ।

मन्त्रो वेदास्तथा यज्ञा दानानि च व्रतानि च ॥ ६८ ॥

अक्षयाणि प्रजायन्तेदत्त्वाजप्त्वा नरेश्वर !। अभिचाराश्चये चान्येसुसिद्धाथर्ववेदजाः

तेसर्वेसिद्धिमायान्तितस्मिन्स्थानेकृताअपि । आदितीर्थं नृपश्रेष्ठकाजेशैरुपसेवितम्

सिद्धिस्थानं सुसौम्यं चब्रह्माद्यैरपि सेवितम् । कृतेतुयुगपर्यन्तंत्रेतायां लक्षपञ्चकम्

द्वापरे लक्षमेकं तु दिनैकेन फलं कलौ । एतदुक्तं मया ब्रह्मन्धर्मारण्यस्य वर्णनम्

फलं चैवात्र सर्वं हि उक्तं द्वैपायनेन तु ॥ १०२ ॥

सूत उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामिधर्मवाक्यं मनोरमम् । देवानां हितकामाय आज्ञाप्यचयदुक्तवान्

धर्म उवाच

अस्मिन्क्षेत्रे प्रकुर्वन्तिविष्णुमायाविमोहिताः । पारदार्यंमहादुष्टंस्वर्णस्तेयादिकंतथा

अन्यच्च विकृतं सर्वं कुर्वाणो नरकंव्रजेत् । अन्यक्षेत्रे कृतंपापं धर्मारण्ये विनश्यति ॥

धर्मारण्ये कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति । यथा पुण्यं तथापापंयत्किञ्चिच्चशुभाशुभम्

तत्सर्वं वर्द्धते नित्यंवर्षाणिशतमित्युत । कामिनांकामदंपुण्यंयोगिनांमुक्तिदायकम्

सिद्धानां सिद्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं तु सर्वदा । अपुत्रोलभते पुत्रान्निर्धनोधनवान्भवेत्

एतदाख्यानकं पुण्यं धर्मेण कथितं पुरा । यः शृणोति नरोभक्त्यानारीवाश्रावयेत्तुयः

गोसहस्रफलं तस्य अन्ते हरिपुरं व्रजेत् ॥ १०६ ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे

पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये क्षेत्रस्थापनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

सदाचारवर्णनम्

व्यास उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मारण्यनिवासिना । यत्कार्यं पुरुषेणेह गार्हस्थ्यमनुतिष्ठता ॥

धर्मारण्येषु ये जाता ब्राह्मणाः शुद्धवंशजाः । अष्टादशसहस्राश्चकाजेशैश्च विनिर्मिताः

सदाचाराः पवित्राश्च ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः । तेषां दर्शनमात्रेण महापापैर्विमुच्यते

युधिष्ठिर उवाच

पाराशर्य! समाख्याहिसदाचारं च वैप्रभो !। आचाराद्धर्ममाप्नोतिआचाराल्लभतेफलम्

आचाराच्छ्रियमाप्नोति तदाचारं वदस्व मे ॥ ४ ॥

व्यास उवाच

स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।

क्रमेण धार्मिकास्त्वेत एतेभ्यो धार्मिकाः सुराः ॥ ५ ॥

सहस्रभागात्प्रथमे द्वितीयानुक्रमास्तथा । सर्व एतेमहाभागाः पापान्मुक्तिसमाश्रयाः

चतुर्णामपि भूतानां प्राणिनोऽतीव चोत्तमाः ।

प्राणिभ्योऽपि मुनि (नृप) श्रेष्ठाः सर्वे बुद्ध्युपजीवनः ॥ ७ ॥

मतिमद्भ्यो नराः श्रेष्ठास्तेभ्य श्रेष्ठास्तु वाडवाः ।

विप्रेभ्योऽपि च विद्वांसो विद्वद्भ्यः कृतबुद्धयः ॥ ८ ॥

कृतधीभ्योऽपि कर्तारः कर्तृभ्यो ब्रह्मतत्पराः ।

न तेभ्योऽभ्यधिकः कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत !॥ ९ ॥

अन्योन्यपूजकास्ते वै तपोविद्याविशेषतः । ब्राह्मणो ब्रह्मणा सृष्टः सर्वभूतेश्वरोयतः

अतो जगत्स्थितंसर्वंब्राह्मणोऽर्हतिनापरः । सदाचारोहिसर्वार्होनाचाराद्विच्युतःपुनः

तस्माद्विप्रेण सततं भाव्यमाचारशीलिना । विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं मुने!॥

सिद्धयस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः । लक्षणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः

श्रद्धालुरनसूयुश्च नरो जीवेत्समाः शतम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितंस्वेषुस्वेषुचकर्मसु

सदाचारं निषेवेत धर्ममूलमतन्द्रितः । दुराचाररतो लोके गर्हणीयः पुमान्भवेत् ॥

व्याधिभिश्चाभिभूयेत सदाल्पायुः सुदुःखभाक् ।

त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मवशं सदा ॥ १६ ॥

दुःखी यतः पराधीनःसदैवात्मवशःसुखी । यस्मिन्कर्मण्यंतरात्माक्रियमाणेप्रसीदति

तदेव कर्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् । प्रथमंधर्मसर्वस्वं प्रोक्तं यन्नियमा यमाः ॥

अतस्तेष्वेव वै यत्नः कर्त्तव्योधर्ममिच्छता । सत्यंक्षमार्जवंध्यानमानृशंस्यमहिंसनम्

दमः प्रसादो माधुर्यं मृदुतेति यमा दश । शौचं स्नानंतपोदानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम्

उपोषणोपस्थदण्डो दशैतेनियमाः स्मृताः । कामं क्रोधं दमं मोहंमात्सर्यंलोभमेवच

अमून्षड्वैरिणोजित्वासर्वत्रविजयी भवेत् । शनैःसञ्चिनुयाद्धर्मंवल्मीकंश्रृङ्गवान्यथा

परपीडामकुर्वाणः परलोकसहायिनम् । धर्म एव सहायी स्यादमुत्र परिरक्षितः॥

पितृमातृसुतभ्रातृयोषिद्बन्धुजनाधिकः । जायते चैकलः प्राणी म्रियते च तथैकलः

एकलः सुकृतंभुङ्क्ते भुङ्क्ते दुष्कृतमेकलः । देहे पञ्चत्वमापन्नेत्यक्त्वैकंकाष्ठलोष्ठवत्

बान्धवाविमुखायान्तिधर्मोयान्तमनुव्रजेत् । अतःसञ्चिनुयाद्धर्म्ममत्राऽमुत्रसहायिनम्

धर्मंसहायिनंलब्ध्वा सन्तरेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचारैन्नित्यमुत्तमैरुत्तमैः सुधीः

अधमानधमांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् । उत्तमानुत्तमानेव गच्छेद्धीमांश्चवर्जयेत्

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २८ ॥

अनध्ययनशीलं च सदाचारविलङ्घिनम् । सालसं च दुरन्नादं ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः

अतोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः ।

तीर्थान्यप्यभिलस्यन्ति सदाचारिसमागमम् ॥ ३० ॥

रजनीप्रान्तयामार्द्धं ब्राह्मःसमय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थायसर्वदा

गजास्यं संस्मरेदादौ ततःईशं सहाम्बया । श्रीरङ्गं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणं कमलोद्भवम्

इन्द्रादीन्सकलान्देवान्वसिष्ठादीन्मुनीनपि ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्यखिलान्गिरीन् ॥ ३३ ॥

क्षीरोदादीन्समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनिधेनूः कामदुघादयः

कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून्काञ्चनमुख्यतः ।

दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्याः प्रह्लादाद्यान्हरेः प्रियान् ॥ ३५ ॥

जननीचरणौस्मृत्वासर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरंचगुरूंश्चापिहृदिध्यात्वा प्रसन्नधीः

ततश्चावश्यकं कर्तुं नैर्ऋतीं दिशमाव्रजेत् । ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्चचतुर्गुणम्

तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रावृत्य वाससा ।

कर्णोपवीत उदग्वक्त्रो दिवसे सन्ध्ययोरपि ॥ ३८ ॥

विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः ।

न तिष्ठन्नाशु नो विप्रगोवह्न्यनिलसम्मुखः ॥ ३९ ॥

न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले ।

नाऽऽलोकयेद्दिशो भागाञ्ज्योतिश्चक्रं नभोमलम् ॥ ४० ॥

वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ।

अथो मृदं समादद्याज्जन्तुकर्कर्वर्जिताम् ॥ ४१ ॥
विहायमूषकोत्खातांचोच्छिष्टांकेशसंकुलाम् । गुह्येदद्यान्मृदंचैकांप्रक्षाल्यचांबुनाततः
पुनर्वामकरेणेति पञ्चधा क्षालयेद्गुदम् । एकैकपादयोर्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदस्तथा
इत्थं शौचं गृही कुर्याद्गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्वैगुण्यतःकुर्याद्ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु
दिवाविहितशौचाच्च रात्रावर्द्धं समाचरेत् । परग्रामे तदर्धं च पथि तस्यार्धमेव च
तदर्धंरोगिणां चापिसुस्थेन्यूनं नकारयेत् । अपि सर्वनदीतोयैर्मृत्कूटैश्चाप्यगोपमैः
आपातमाचरेच्छौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् ।
आर्द्रधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्तिताः ॥ ४७ ॥
सर्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चान्द्रायणेपिच ।
प्रागास्य उदगास्यो वा सूपविष्टः शुचौ भुवि ॥ ४८ ॥
उपस्पृशेद्विहीनाभिस्तुषांगारास्थिभस्मभिः ।
अतिस्वच्छाभिरद्भिश्च यावद्धृद्गाभिरत्वरः ॥ ४९ ॥
ब्राह्मणोब्रह्मतीर्थेणदृष्टिपूताभिराचमेत् । कण्ठगाभिर्नृपः शुध्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः
स्त्रीशूद्रावथ संस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः ।
शिरः शब्दं सकण्ठं वा जले मुक्तशिखोऽपि वा ॥ ५१ ॥
अक्षालितपदद्वन्द्वआचान्तोऽप्यशुचिर्मतः ।
त्रिः पीत्वाऽम्बु विशुद्ध्यर्थं ततः खानि विशोधयेत् ॥ ५२ ॥
अङ्गुष्ठमूलदेशेन ह्यधरोष्ठौ परिमृजेत् । स्पृष्ट्वाजलेन हृदयं समस्ताभिः शिरःस्पृशेत्
अङ्गुल्यग्रैस्तथा स्कन्धौ साम्बु सर्व्वत्र संस्पृशेत् ।
आचान्तः पुनराचामेत्कृत्वा रथ्योपसर्पणम् ॥ ५४ ॥
स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे शुभकर्मणाम् ।
सुप्त्वा वासः परीधाय दृष्ट्वा तथाप्यमङ्गलम् ॥ ५५ ॥
प्रमादादशुचिःस्मृत्वाद्विराचान्तःशुचिर्भवेत् । दन्तधावनं प्रकुर्वीतयथोक्तंधर्मशास्त्रतः
आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् ॥ ५६ ॥

प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहेदासप्तमं कुलम् ॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धे चाथ वासरे । गण्डूषा द्वादश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये
कनिष्ठाग्रपरीमाणंसत्वचं निर्व्रणारुजम् । द्वादशाङ्गुलमानं च सार्द्रं स्याद्दंतधावनम्
एकैकांगुलमानंतच्चर्वयेद्दन्तधावनम् । प्रातः स्नानं चरित्वाचशुद्धये तीर्थे विशेषतः
प्रातः स्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा ।
यन्मलं नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् ॥ ६१ ॥
उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्द्धकम् । प्राजापत्यसमंप्राहुस्तन्महाघविनाशकृत् ॥
प्रातः स्नानंहरेत्पापमलक्ष्मींग्लानिमेव च । अशुचित्वंचदुःस्वप्नंतुष्टिंपुष्टिंप्रयच्छति
नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् ।
दृष्टादृष्टफलं यस्मात्प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ ६४ ॥
प्रसङ्गतः स्नानविधिं प्रवक्ष्यामि नृपोत्तम !।
विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नानाच्छतगुणोत्तरम् ॥ ६५ ॥
विशुद्धां मृदमादाय बर्हिषस्तिलगोमयम् ।
शुचौ देशे परिस्थाप्य ह्याचम्य स्नानमाचरेत् ॥ ६६ ॥
उपग्रहीबद्धशिखोजलमध्येसमाविशेत् । स्वशाखोक्तविधानेनस्नानं कुर्याद्यथाविधि
स्नात्वेत्थं वस्त्रमापीड्य गृह्णीयाद्धौतवाससी ।
आचम्य च ततः कुर्यात्प्रातःसन्ध्यां कुशान्वितः ॥ ६८ ॥
प्राणायामांश्चरन्विप्रो नियम्यमानसंदृढम् । अहोरात्रकृतैःपापैर्मुक्तो भवतितत्क्षणात्
दश द्वादशसंख्या वा प्राणायामाः कृता यदि । नियम्य मानसं तेन तदा तप्तंमहत्तपः
सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहःकृताः
यथा पार्थिवधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः ।
तथेन्द्रियैः कृता दोषा ज्वाल्यन्ते प्राणसंयमात् ॥ ७२ ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । गायत्र्यास्तु परं नास्ति पावनं च नृपोत्तम
कर्मणा मनसावाचायद्रात्रौकुरुते त्वघम् । उत्तिष्ठन्पूर्वसंध्यायांप्राणायामैर्विशोधयेत्

यदह्ना कुरुतेपापंमनोवाक्कायकर्मभिः । आसीनः पश्चिमांसंध्यांप्राणायामैर्व्यपोहति

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ ७५ ॥

नोपतिष्ठेत्तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ ७६ ॥

अपां समीपमासाद्य नित्यकर्म समाचरेत् । तत आचमनं कुर्याद्यथाविध्यनुपूर्वशः ॥

आपोहिष्ठेतितिसृभिर्मार्जनंतु ततश्चरेत् । भूमौ शिरस्यिचाकाश आकाशेभुवि मस्तके

मस्तकेच तथाकाशेभूमौ च नवधाक्षिपेत । भूमिशब्देन चरणावाकाशं हृदयंस्मृतम्

शिरस्येव शिरःशब्दो मार्जनं तैरुदाहृतम् ॥ ७६ ॥

वारुणादपि चाग्नेयाद्वायव्यदपि चेन्द्रतः । मन्त्रस्नानादपिपरं ब्राह्मंस्नानमिदं परम्

ब्राह्मस्नानेन यः स्नातः स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः ॥ ८० ॥

सर्वत्र चार्हतामेति देवपूजादिकर्मणि । नक्तंदिनं निमज्ज्याप्सु कैवर्ताः किमुपावनाः

शतशोऽपितथास्नातानशुद्धाभावदूषिताः । अन्तःकरणशुद्धांश्चतान्विभूतिःपवित्रयेत्

किम्पावनाः प्रकीर्त्यन्ते रासभा भस्मधूसराः । सस्नातःसर्वतीर्थेषुमलैःसर्वैर्विवर्जितः

तेन क्रतुशतैरिष्टं चेतो यस्येह निर्मलम् ।

तदेव निर्मलं चेतो यथा स्यात्तन्मुने! शृणु ॥ ८४ ॥

विश्वेशश्चेत्प्रसन्नः स्यात्तदा स्यान्नान्यथा क्वचित् ।

तस्माच्चेतोविशुद्ध्यर्थं काशीनाथं समाश्रयेत् ॥ ८५ ॥

इदं शरीरमुत्सृज्यपरं ब्रह्माधिगच्छति । द्रुपदान्तं ततो जप्त्वा जलमादाय पाणिना

कुर्याद्दृतंचमन्त्रेण विधिज्ञस्त्वघमर्षणम् । निमज्याप्सुत्रयोविद्वाञ्जपेत्त्रिरघमर्षणम्

जले वापिस्थले वापि यःकुर्यादघमर्षणम् । तस्याघौघो विनश्येत यथासूर्योदयेतमः

गायत्रीं शिरसा हीनां महाव्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रणवाद्यां जपंस्तिष्ठन्क्षिपेदम्भोऽञ्जलित्रयम् ॥ ८६ ॥

तेन वज्रोदकेनाशु मन्देहानाम राक्षसाः । सूर्यतेजः प्रलोपन्ते शैला इव विवस्वतः ॥

सहायार्थं चसूर्यस्ययोद्विजोनाञ्जलित्रयम् । क्षिपेन्मन्देहनाशायसोऽपिमन्देहतांव्रजेत्

प्रातस्तावज्जपंस्तिष्ठेद्यावत्सूर्यस्यदर्शनम् । उपविष्टो जपेत्सायमृक्षाणामाविलोकनात्

काललोपोनकर्त्तव्यो द्विजेनस्वहितेप्सुना । अर्द्धोदयास्तसमये तस्माद्वज्रोदकंक्षिपेत्

विधिनाऽपि कृता सन्ध्या कालातीताऽफला भवेत् ।

अयमेव हि दृष्टान्तो वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥ ९४ ॥

जलेवामकरंकृत्वा यासन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः । वृषलीसापरिज्ञेया रक्षोगणमुदावहा

उपस्थानंततःकुर्याच्छाखोक्तविधिनाततः । सहस्रकृत्वोगायत्र्याःशतकृत्वोऽथवापुनः

दशकृत्वोऽथदेव्यैचकुर्यात्सौरीमुपस्थितिम् । सहस्रपरमां देवींशतमध्यांदशावराम्

गायत्रीं यो जपेद्विप्रो न स पापैः प्रलिप्यते । रक्तचन्दनमिश्राभिरद्भिश्च कुसुमैःकुशैः

वेदोक्तैरागमोक्तैर्वा मन्त्रैरर्घं प्रदापयेत् । अर्चितः सविता येन तेन त्रैलोक्यमर्चितम् ॥

अर्चितःसविता दत्ते सुतान्पशुवसूनि च । व्याधीन्हरेद्ददात्यायुः पूरयेद्वाञ्छितान्यपि

अयं हि रुद्र आदित्यो हरिरेष दिवाकरः ।

रविर्हिरण्यरूपोऽसौ त्रयीरूपोऽयमर्यमा ॥ १०१ ॥

ततस्तु तर्पणं कुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतः ।

ब्रह्मादीनखिलान्देवान्मरीच्यादींस्तथा मुनीन् ॥ १०२ ॥

चन्दनागुरुकर्पूरगन्धवत्कुसुमैरपि । तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यन्त्विति समुच्चरेत्

सनकादीन्मनुष्यांश्च निवीती तर्पयेद्यवैः । अङ्गुष्ठद्वयमध्ये तु कृत्वा दर्भानृजून्द्विजः

कव्यवाडनलादींश्च पितॄन्दिव्यान्प्रतर्प्पयेत् ।

प्राचीनावीतिको दर्भैर्द्विगुणैस्तिलमिश्रितैः ॥ १०५ ॥

रवौ शुक्ले त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

श्रेयोर्थी ब्राह्मणो जातु न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ १०६ ॥

यदि कुर्यात्ततः कुर्याच्छुक्लैरेव तिलैः कृती । चतुर्दश यमान्पश्चात्तर्पयेन्नामउच्चरन् ॥

ततः स्वगोत्रमुच्चार्य तर्पयेत्स्वान्पितॄन्मुदा । सव्यजानुनिपातेन पितृतीर्थेन वाग्यतः

एकैकमञ्जलिंदेवा द्वौद्वौतुसनकादिकाः । पितरस्त्रीन्प्रवाञ्छन्तिस्त्रियएकैकमञ्जलिम्

मङ्गुल्यग्रेण वै दैवमार्षमङ्गुलिमूलगम् । ब्राह्ममङ्गुष्ठमूले तु पाणिमध्ये प्रजापतेः ॥

मध्येङ्गुष्ठप्रदेशिन्योः पित्र्यं तीर्थं प्रचक्षते । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ॥
तृप्यंतुसर्व्वे पितरोमातृमातामहादयः । अन्येचमन्त्राः प्रोक्तायेवेदोक्ताःपुराणसम्भवाः
साङ्गंचतर्प्पणं कुर्यात्पितृणांचसुखप्रदम् । अग्निकार्यंततः कृत्वावेदाभ्यासं ततश्चरेत्

श्रुत्यभ्यासः पञ्चधा स्यात्स्वीकारोऽर्थविचारणम् ।
अभ्यासश्च तपश्चापि शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ॥ ११४ ॥

लब्धस्य प्रतिपालार्थमलब्धस्यच लब्धये । प्रातःकृत्यमिदंप्रोक्तं द्विजातीनांनृपोत्तम!
अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमनमादाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विशोध्य सर्वगात्राणि प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् ।
वेदार्थानधिगच्छेद्वै शास्त्राणि विविधान्यपि ॥ ११७ ॥
अध्यापयेच्छुचीञ्छिष्यान्हितान्मेधासमन्वितान् ।
उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमादिसिद्धये ॥ ११८ ॥
ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तं स्नानमाचरेत् ।
स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः ॥ ११६ ॥

देवतां परिपूज्याथ विधिनैमित्तिकं चरेत् । पवनाग्निं समुज्ज्वाल्यवैश्वदेवंसमाचरेत्

निष्पावान्कोद्रवान्माषान्यलापांश्चणकांस्त्यजेत् ।
तैलपक्वमपक्वान्नं सर्वं लवणयुक्त्यजेत् ॥ १२१ ॥

आढक्यन्नं मसूरान्नं वर्तुलधान्यसंभवम् । भुक्तशेषं पर्युषितं वैश्वदेवे घिवर्जयेत् ॥
दर्भपाणिःसमाचम्य प्राणायामंविधायच । पृथोदिवीति मन्त्रेण पर्य्युक्षणमथाचरेत्
प्रदक्षिणंचपर्य्युक्ष्य द्विःपरिस्तीर्यवैकुशान् । रापोर्द्ध देवमन्त्रेण कुर्याद्वह्निस्वसन्मुखे
वैश्वानरं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पाक्षतैस्तथा । स्वशाखोक्तप्रकारेण होमंकुर्याद्विचक्षणः
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च षडेतेधर्मभिक्षुकाः

अतिथिः पान्थिको ज्ञेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः ।
मान्यावेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् ॥ १२७ ॥

अपिश्वपाकेशुनिवा नैवान्नं निष्फलंभवेत् । अत्रार्थिनि समायातेपात्रापात्रंनचिन्तयेत्

शुनांच पतितानाञ्चश्वपचां पापरोगिणाम् । काकानांचकृमीणांचबहिरन्नं किरेद्भुवि
ऐन्द्रवारुणवायव्याःसौम्यावैनैर्ऋताश्चये । प्रतिगृह्णंत्विमंपिंडंकाकाभूमौमयार्पितम्
इत्थं भूतबलिंकृत्वाकालंगोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायातं विशेद्भोज्यगृहंततः

अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं समाचरेत् ।
नित्यश्राद्धे स्वसामर्थ्यात्त्रीन्द्वावेकमथापि वा ॥ १३२ ॥

भोजयेत्पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य वारि च । नित्यश्राद्धं दैवहीनंनियमादिविवर्जितम्
दक्षिणारहितं त्वेतद्दातृभोक्तृसुतृप्तिकृत् । पितृयज्ञं विधायेत्थं स्वस्थबुद्धिरनातुरः

अदुष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत शिशुभिः सह ।
सुगन्धिः सुमनाः स्रग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः ॥ १३५ ॥

प्रागास्य उदगास्यो वाभुञ्जीतपितृसेवितम् । विधायान्नमनग्नंतदुपरिष्टादधस्तथा
आपोशानविधानेन कृत्वाऽश्नीयात्सुधीर्द्विजः । भूमौ बलित्रयं कुर्यादपोदद्यात्तदोपरि
सकृच्चाप उपस्पृश्य प्राणाद्याहुतिपञ्चकम् । दद्याज्जठरकुण्डाग्नौदर्भपाणिः प्रसन्नधीः
दर्भपाणिस्तुयो भुङ्क्तेतस्यदोषो नविद्यते । केशकीटादिसंभूतस्तदश्नीयात्सदर्भकः
ततो मौनेन भुञ्जीत न कुर्याद्दन्तघर्षणम् । प्रक्षालितव्यहस्तस्य दक्षिणाङ्गुष्ठमूलतः॥

रौरवेऽपुण्यनिलये अधोलोकनिवासिनाम् ।
उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ १४१ ॥

पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः । मुखशुद्धिं ततः कृत्वा पुराणश्रवणादिभिः
अतिवाह्य दिवाशेषं ततःसन्ध्यांसमाचरेत् । गृहेषुप्राकृतासन्ध्यागोष्ठेदशगुणास्मृता
नद्यामयुतसंख्या स्यादनन्ता शिवसन्निधौ । अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ॥

पुनाति वृषलस्थानं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ १४४ ॥

उद्देशतः समाख्यातएष नित्यतनोविधिः । इत्थं समाचरन्विप्रोनावसीदतिकर्हिचित्

इति श्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये सदाचारवर्णनंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

सदाचारलक्षणम्

व्यास उवाच

उपकाराय साधूनां गृहस्थाश्रमवासिनाम् । यथा च क्रियतेधर्मा यथावत्कथयामिते

वत्स! गार्हस्थ्यमास्थाय नरः सर्वमिदं जगत् ।

पुष्णाति तेन लोकांश्च स जयत्यभिवाञ्छितान् ॥ २ ॥

पितरो मुनयो देवा भूतानिमनुजास्तथा । कृमिकीटपतङ्गाश्च वयांसिपितरोऽसुराः गृहस्थ मुपजीवन्ति ततस्तृप्तिंप्रयान्तिच । मुखंवास्यनिरीक्षन्ते अपोनोदास्यतीतिच सर्वस्याधारभूता ये वत्स धेनुस्त्रयीमयी । अस्यां प्रतिष्ठितं विश्वंविश्वहेतुश्चयामाता ऋक्पृष्ठासौ यजुर्मध्या सामकुक्षिपयोधरा । इष्टापूर्तविषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा शान्तिपुष्टिशकृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता । उपजीव्यमाना जगतां पदक्रमजटाघनैः ॥

स्वाहाकारस्वधाकारौ वषट्कारश्च पुत्रक !।

हन्तकारस्तथैवान्यस्तस्याः स्तनचतुष्टयम् ॥ ८ ॥

स्वाहाकारस्तनं देवा पितरश्च स्वधामयम् । मुनयश्च वषट्कारं देवभूत सुरेश्वराः ॥ हन्तकारं मनुष्याश्च पिबन्ति सततंस्तनम् । एवमध्यापयेदेव वेदानां प्रत्यहं त्रयीम् तेषामुच्छेदकर्त्ता यः पुरुषोऽनन्तपापकृत् । स तमस्यन्धतामिस्रे नरकेहिनिमज्जति यस्त्वेनां मानवो धेनुं स्ववत्सैरमरादिभिः । पूजयत्युचिते कालेसस्वर्गायोपपद्यते तस्मात्पुत्र! मनुष्येण देवर्षिपितृमानवाः । भूतानिचानुदिवसम्पोष्याणिस्वतनुर्यथा

तस्मात्स्नातः शुचिर्भूत्वा देवर्षिपितृतर्पणम् ।

यज्ञस्यान्ते तथैवाऽद्भिः काले कुर्यात्समाहितः ॥ १४ ॥

सुमनोगन्धपुष्पैश्चदेवानभ्यर्च्य मानवः । ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्याद्द्याच्चापिबलींस्तथा नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतोहरेत् । पितृणांनिर्वपेत्तद्वद्दक्षिणाभिमुखस्ततः

गृहस्थस्तत्परो भूत्वासुसमाहितमानसः । ततस्तोयमुपादायतेष्वेवार्पणसत्क्रियाम् स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञोनाम्ना तूद्दिश्यदेवताः । एवं बलिं गृहे दत्वागृहेगृहपतिःशुचिः आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञोद्वारावलोकनम् । मुहूर्तस्याष्टमंभागमुदीक्षेतातिथिंततः अतिथिं तत्र संप्राप्तमर्घ्यपाद्योदकेन च । बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ब्राह्मणंप्राहुरतिथिंसम्पूज्यशक्तितो बुधैः । नपृच्छेत्तत्राचरणंस्वाध्यायंचापिपण्डितः

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिम् ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ २२ ॥

तस्मै दत्त्वातुयोभुङ्क्ते सतुभुङ्क्तेऽमृतंनरः । अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति । अपि वा शाकदानेन यद्वातोयप्रदानतः

पूजयेत्तं नरः शक्त्या तेनैवाऽतो विमुच्यते ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच

विवाहा ब्राह्मदैवार्षाःप्राजापत्यासुरौतथा । गान्धर्वो राक्षसश्चापिपैशाचोऽष्टमउच्यते एतेषां च विधिं ब्रूहि तथाकार्यंच तत्त्वतः । गृहस्थानांतथाधर्मान्ब्रूहिमेत्वंविशेषतः

पराशर उवाच

स ब्राह्मो वरमाहूय यत्र कन्या स्वलङ्कृता । दीयते तत्सुतःपूयात्पुरुषानेकविंशतिम् यज्ञस्थायर्त्विजे दैवस्तज्जः पाति चतुर्दश । वरादादाय गोद्वन्द्वमार्षस्तज्जः पुनातिषट् सहोभौचरतांधर्मंप्राजापत्यःसईरितः । वरवध्वोःस्वेच्छयाचगान्धर्वोऽन्योन्यमैत्रतः

प्रसह्य कन्याहरणाद्राक्षसोनिन्दितः सताम् ॥ २६ ॥

छलेन कन्याहरणात्पैशाचो गर्हितोऽष्टमः । प्रायःक्षत्रविशोरुक्ता गान्धर्वासुरराक्षसाः अष्टमस्त्वेषपापिष्ठःपापिष्ठानाञ्च सम्भवः । सवर्णया करोग्राह्यो धार्यः क्षत्रिययाशरः प्रतोदोवैश्ययाधार्योवासोन्तःशूद्रयातथा । असवर्णास्वेष विधिः स्मृतौदृष्टश्चवेदने

सवर्णाभिस्तु सर्वाभिः पाणिर्ग्राह्यस्स्वयं विधिः ।

धर्म्ये विवाहे जायन्ते धर्म्याः पुत्राः शतायुषः ॥ ३३ ॥

अधर्म्याद्धर्मरहिता मन्दभाग्यधनायुषः । कृतकालाभिगमने धर्मोऽयं गृहिणः परः ॥

स्त्रीणांवरमनुस्मृत्ययथाकाम्यथवाभवेत् । दिवाभिगमनंपुंसामनायुष्यं परं मतम्
श्राद्धाहःसर्वपर्वाणि न गन्तव्यानिधीमता । तत्रगच्छन्स्त्रियंमोहार्द्धर्मात्प्रच्यवतेपरात्
ऋतुकालाभिगामीयःस्वदारनिरतश्चयः । स सदाब्रह्मचारी हि विज्ञेयः सगृहाश्रमी
आर्षेविवाहेगोद्वन्द्वंयदुक्तं तत्र शस्यते । शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत्
अपत्यविक्रयात्कल्पंवसेद्विट्कृमिभोजने । अतो नाण्वपि कन्यायाउपजीव्यंनरैर्धनम्
तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्दानवारिणा । वाणिज्यं नीचसेवा च वेदानध्ययनं तथा
कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्याद्वैवाहिके चाग्नौगृह्यकर्मान्वहं गृही
पञ्चयज्ञक्रियां चापि पक्तिं दैनन्दिनीमपि । गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म दिने दिने
कुण्डनी पेषणी चुल्ली ह्युदकुम्भी तु मार्जनी । तासां च पञ्चसूनानांनिराकरणहेतवः

क्रतवः पञ्च निर्दिष्टा गृहिश्रेयोभिवर्द्धनाः ॥ ४३ ॥

पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणं च पितृक्रतुः । होमो दैवोबलिर्भौत आतिथ्यंनृक्रतुः क्रमात्

वैश्वदेवान्तरे प्राप्तः सूर्योढो वाऽतिथिः स्मृतः ।

अतिथेरादितोऽप्येते भोज्या नात्र विचारणा ॥ ४५ ॥

पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाश्नात्यमृतंगृही । अदत्त्वान्नंचयो भुङ्क्ते केवलं स्वोदरम्भरिः
वैश्वदेवेन ये हीना अतिथ्येन विवर्जिताः । सर्वे ते वृषला ज्ञेयाःप्राप्तवेदा अपिद्विजाः
अकृत्वा वैश्वदेवंतु भुञ्जन्तेयेद्विजाधमाः । इहलोकेऽन्नहीनाःस्युः काकयोनिंव्रजंत्यथो

वेदोक्तं विदितं कर्म्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

यदि कुर्याद्यथाशक्ति प्राप्नुयात्सद्गतिं पराम् ॥ ४६ ॥

षष्ठ्यष्टम्योर्वसेत्पापं तैले मांसे सदैव हि । चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां तथैव च क्षुरे भगे
उदयन्तंन वीक्षेत नास्तं यान्तं न मस्तके । नराहुणोपस्पृष्टं चनाण्डस्थंवीक्षयेद्रविम्
न वीक्षेतात्मनो रूपमप्सुधावेन्नकर्दमे । न नग्नां स्त्रियमीक्षेत न नग्नो जलमाविशेत्
देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु मृदं तथा । जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तथैव च ॥

अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम् ।

सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन्कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ५४ ॥

रजस्वलांनसेवेत नाश्नीयात्सह भार्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने
नाशुचिस्त्रियर्मीक्षेत तेजस्कामोद्विजोत्तमः । असन्तर्प्य पितृन्देवान्नाद्यादन्नंचकुत्रचित्

पक्वान्नं चापि नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः ।

न मूत्रणं व्रजे कुर्यान्न वल्मीके न भस्मनि ॥ ५७ ॥

न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि । ब्राह्मणं सूर्यमग्निं च चन्द्रमृक्षगुरूनपि ॥
अभिपश्यन्न कुर्वीत मलमूत्रविसर्जनम् । मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम्

नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु अशुचि क्षिपेत् ।

प्राणिहिंसां न कुर्वीत नाश्नीयात्सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥ ६० ॥

न संविशेन्नसन्ध्यायांप्रातःसायंक्वचिद्बुधः । नाचक्षीतधयन्तींगांनेन्द्रचापं प्रदर्शयेत्

नैकः सुप्यात्क्वचिच्छून्ये न शयानं प्रबोधयेत् ।

पन्थानं नैकलो यायान्न वार्य्यञ्जलिना पिबेत् ॥ ६२ ॥

न दिवोद्धृतसारं चभक्षयेद्दधिनोनिशि । स्त्रीधर्मिणीं नाभिवदेन्नाद्यादातृप्ति रात्रिषु

तौर्यत्रिकप्रियो न स्यात्कांस्ये पादौ न धावयेत् ।

श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयाज्ज्ञानवर्जितः ॥ ६४ ॥

दातुः श्राद्धफलंनास्तिभोक्ताकिल्बिषभुग्भवेत् । न धारयेदन्यभुक्तंवासश्चोपानहावपि
न भिन्नभाजनेऽश्नीयान्नासीताग्न्यादिदूषिते । आरोहणंगवांपृष्ठे प्रेतधूमं सरित्तटम्
बालातपंदिवास्वापंत्यजेद्दीर्घजिजीविषुः । स्नात्वानमार्जयेद्गात्रंविसृजेन्न शिखांपथि
हस्तौ शिरो न धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा । करेण नोमृजेद्गात्रं स्नानवस्त्रेण वापुनः
शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति । नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन ॥
करजैः करजच्छेदं विवर्जयेच्छुभाय तु । यदापत्यां त्यजेत्तन्न कुर्यात्कर्म प्रयत्नतः ॥
अद्वारेणनगन्तव्यं स्ववेश्मापि कदाचन । क्रीडेन्नाक्षैःसहासीतनधर्म्मघ्नैर्न रोगिभिः

न शयीत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुञ्जीत नैव च ।

आर्द्रपादकरास्योऽश्नन्दीर्घकालं न जीवति ॥७२ ॥

सम्विशेन्नार्द्रचरणोनोच्छिष्टःक्वचिदाव्रजेत् । शयनस्थोनचाश्नीयान्नपिबेच्चजलंद्विजः

सोपानत्को नोपविशेन्न जलं चोत्थितः पिबेत् ।
सर्व्वमम्लम्मतं नाद्यादारोग्यस्याभिलाषुकः ॥७४ ॥
न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः ।
नाधितिष्ठेत्तुषाङ्गारभस्मकेशकपालिकाः ॥७५ ॥

पतितैः सह संवासः पतनायैव जायते । दद्यादूर्ध्वासनं मञ्चं न शूद्राय कदाचन ॥
ब्राह्मण्याद्धीयतेविप्रःशूद्रो धर्माच्च हीयते । धर्मोपदेशः शूद्राणांस्वश्रेयः प्रतिघातयेत्
द्विजशुश्रूषणंधर्म्मःशूद्राणां हि परोमतः । कण्डूयनंहिशिरसःपाणिभ्यां न शुभंमतम्
आद्विशेद्वैदिकंमन्त्रंन शूद्राय कदाचन । ब्राह्मण्याद्धीयते विप्रःशूद्रो धर्म्माच्चहीयते
आताडनंकराभ्यां च क्रोशनंकेशलुञ्चनम् । अशास्त्रवर्तनंभूयो लुब्धात्कृत्वाप्रतिग्रहम्
ब्राह्मणः स च वै याति नरकानेकविंशतिम् । अकालमेघस्तनिते वर्षतौ पांसुवर्षणे
महावालध्वनौ रात्रावनध्यायाःप्रकीर्तिताः । उल्कापातेच भूकम्पे दिग्दाहेमध्यरात्रिषु
सन्ध्ययोर्घूपलोपान्ते राज्यहारे च सूतके । दशाष्टकासु भूतायां श्राद्धाहेप्रतिपद्यपि
पूर्णिमायां तथाष्टम्यां विड्वरेराष्ट्रविप्लवे । उपाकर्मणि चोत्सर्गेकल्पादिषु युगादिषु
आरण्यकमधीत्यापि बाणसाम्नोरपिध्वनौ । अनध्यायेषुचैतेषु चाधीयीतनवैक्वचित्
भूताष्टम्योःपञ्चदश्योर्ब्रह्मचारी सदा भवेत् । अनायुष्यकरं चेह परदारोपसर्पणम् ॥

तस्मात्तद्दूरतस्त्याज्यं वैरिणां चोपसेवनम् ॥ ८६ ॥

पूर्वर्द्धिभिःपरित्यक्तमात्मानंनावमानयेत् । सदोद्यमवतां यस्माच्छ्रियोविद्यानदुर्लभाः

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मो विधीयते ॥ ८८ ॥

वाचोवेगंमनोवेगं जिह्वावेगं च वर्जयेत् । गुह्यजान्यपि लोमानि तत्स्पर्शादशुचिर्भवेत्
पादधौतोदकंमूत्रमुच्छिष्टान्युदकानिच । निष्ठीवनंचश्लेष्माणंगृहाद्दूरंविनिःक्षिपेत्

अहर्निशं श्रुतेर्जाप्याच्छौचाचारनिषेवणात् ।
अद्रोहवत्या बुद्ध्या च पूर्वजन्म स्मरेद् द्विजः ॥ ९१ ॥

वृद्धान्प्रयत्नाद्वन्देत दद्यात्तेषांस्वमासनम् । विनम्रकन्धरो भूयादनुयायात्ततश्च तान्

श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतपस्विनाम् । पतिव्रतानांनारीणां निन्दांकुर्यान्नकर्हिचित्
उद्धृत्य पञ्चमृत्पिण्डान्स्नायात्परजलाशये । श्रद्धया पात्रमासाद्य यत्किञ्चिद्दीयतेवसु
देशेकाले च विधिनातदानन्त्यायकल्पते । भूप्रदो मण्डलाधीशः सर्वत्रसुखितोऽन्नदः
तोयदातासुरूपः स्यात्पुष्टश्चान्नप्रदोभवेत् । प्रदीपदोनिर्मलाक्षोगोदाताऽर्यमलोकभाक्

स्वर्णदाता च दीर्घायुस्तिलदः स्याच्च सुप्रजः ।
वेश्मदोऽत्युच्चसौधेशो वस्त्रदश्चन्द्रलोकभाक् ॥ ९७ ॥

हयप्रदो दिव्यदेहो लक्ष्मीवान्वृषभप्रदः । सुभार्यः शिबिकादाता सुपर्यङ्कप्रदोऽपि च
श्रद्धयाप्रतिगृह्णातिश्रद्धयायःप्रयच्छति । स्वर्गिणौताबुभौस्यातांपततोऽश्रद्धयात्वधः
अनृतेन क्षरेद्यज्ञस्तपो विस्मयतः क्षरेत् । क्षरेत्कीर्तिर्विना दानमायुर्विप्रापमानतः ॥

गन्धं पुष्पं कुशागावः शाकं मांसं पयो दधि ।
मणिमत्स्यगृहंधान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम् ॥ १०१ ॥

मध्वूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा । अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि त्वेतान्यपि निकृष्टतः
दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्नाः शूद्रवर्गेऽमी तथात्मविनिवेदकः

इत्थमाचारधर्मोऽयं धर्मारण्यनिवासिनाम् ।
श्रुतिस्मृत्युक्तधर्मोऽयं युधिष्ठिर! निवेदितः ॥ १०४ ॥

इतिश्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्येसदाचारलक्षणवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

धर्माचारवर्णनम्

व्यास उवाच

सम्प्राप्य धर्मवाप्यांचयःकुर्यात्पितृतर्पणम् । तृप्तिप्रयान्तिपितरो यावदिन्द्राश्चतुर्दश
पितरश्चात्रपूज्याश्चस्वर्गतायेचपूर्वजाः । पिण्डांश्चनिर्वपेत्तेषांप्राप्येमांमुक्तिदायिकाम्
त्रेतायां पञ्चदिवसैर्द्वापरे त्रिदिनेन तु । एकचित्तेन यो विप्राः पिण्डंदद्यात्कलौ युगे

लोलुपा मानवा लोके सम्प्राप्ते तु कलौ युगे ।
परदाररता लोकाः स्त्रियोऽतिचपलाः पुनः ॥ ४ ॥

परद्रोहरताः सर्वे नरनारीनपुंसकाः । परनिन्दापरा नित्यं परच्छिद्रोपदर्शकाः ॥ ५
परोद्वेगकरा नूनं कलहा मित्रभेदिनः । सर्वे ते शुद्धतां यान्ति काजेशाः स्वयमब्रुवन्
एतदुक्तं महाभाग धर्मारण्यस्य वर्णनम् । फलं चैवात्र सर्वं हि यदुक्तं शूलपाणिना ॥
वाङ्मनःकायशुद्धाश्च परदारपराङ्मुखाः । अद्रोहाश्च समाःक्रुद्धा मातापितृपरायणाः
अलौल्यालोभरहिता दानधर्मपरायणाः । आस्तिकाश्चैवधर्मज्ञाः स्वामिभक्तिरताश्चये

पतिव्रता तु या नारी पतिशुश्रूषणे रता ।
अहिंसका आतिथेयाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ १० ॥

शौनक उवाच

शृणु सूत! महाभाग सर्वधर्मविदाम्वर । गृहस्थानां सदाचारः श्रुतश्च त्वन्मुखान्मया
एकं मनेप्सितं मेऽद्य तत्कथयस्व सूतज !। पतिव्रतानां सर्वासां लक्षणं कीदृशं वद

सूत उवाच

पतिव्रतागृहेयस्यसफलंतस्यजीवनम् । यस्याङ्गच्छाययातुल्यायत्कथापुण्यकारिणी

पतिव्रतास्त्वरुन्धत्या सावित्र्याऽप्यनसूयया ।
शाण्डिल्या चैव सत्या च लक्ष्म्या च शतरूपया ॥ १४ ॥

मेनयाचसुनीत्याचसञ्ज्ञया स्वाहयासमाः । पतिव्रतानां धर्माहिमुनिनाच प्रकीर्तिताः
भुङ्क्तेभुक्तेस्वामिनिच तिष्ठति त्वनुतिष्ठति । विनिद्रितेयानिद्रातिप्रथमंपरिबुध्यति
अनलङ्कृतमात्मानं देशान्तेभर्तरि स्थिते । कार्यार्थं प्रोषिते क्वापि सर्वमण्डनवर्जिता
भर्तुर्नाम न गृह्णाति ह्यायुषोऽस्य हि वृद्धये । पुरुषान्तरनामापि न गृह्णाति कदाचन॥
आकृष्टापि च नाक्रोशेत्ताडितापिप्रसीदति । इदंकुरुकृतं स्वामिन्मन्यतामितिवक्तिच

आहूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् ।
किमर्थं व्याहृता नाथ ! स प्रसादो विधीयताम् ॥ २० ॥

न चिरं तिष्ठति द्वारि न द्वारमुपसेवते । अदातव्यं स्वयंकिञ्चित्कर्हिचिन्न ददात्यपि
पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता साधयेत्स्वयम् । नियमोदकबर्हींषि पत्रपुष्पाक्षतादिकम् ॥
प्रतीक्षमाणा च वरं यथाकालोचितंहि यत् । तदुपस्थापयेत्सर्वमनुद्विग्नातिहृष्टवत्
सेवते भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् । दूरतो वर्जयेदेषा समाजोत्सवदर्शनम् ॥
न गच्छेत्तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणादिषु । सुखसुप्तं सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ॥

अन्तरायेऽपि कार्येषु पतिं नोत्थापयेत्क्वचित् ।
स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ॥ २६ ॥
स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नात्वा न शुध्यति ।
सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेतान्यस्य न क्वचित् ।
अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥ २७ ॥

हरिद्रां कुङ्कुमंचैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्
केशसंस्कारकं चैव करकर्णादिभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ॥
भर्तृविद्वेषिणींनारींनैषासंभाषतेक्वचित् । नैकाकिनीक्वचिद्भूयान्ननग्नास्नातिचक्वचित्
नोलूखले न मुशले न वर्द्धन्यां दृषद्यपि । न यन्त्रके न देहल्यांसतीचोपविशेत्क्वचित्
विना व्यवायसमयात्प्रागल्भ्यं न क्वचिच्चरेत् । यत्र यत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा
इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेव परो वृषः । इयमेव च पूजा च भर्तुर्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥
क्लीबं वा दुरवस्थं वाव्याधितं वृद्धमेव वा । सुस्थिरंदुःस्थिरंवापिपतिमेकंनलङ्घयेत्

सर्पिर्लवणहिंग्वादिक्षयेऽपि च पतिव्रता । पतिं नास्तीतिन ब्रूयादायसीषुन भोजयेत्
तीर्थस्नानार्थिनीचैवपतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करादपिवाविष्णोःपतिरेवाधिकःस्त्रियः
व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लङ्घ्य या चरेत् । आयुष्यं हरतेभर्तुर्मृता निरयमृच्छति
उक्ताप्रत्युत्तरं दद्यान्नारी या क्रोधतत्परा । सरमा जायते ग्रामे शृगाली निर्जने वने ॥
स्त्रीणां हि परमश्चैको नियमः समुदाहृतः । अभ्यर्च्य चरणौ भर्तुर्भोक्तव्यंकृतनिश्चया
उच्चासनं न सेवेत न व्रजेत्परवेश्मसु । तत्र पारुष्यवाक्यानि ब्रूयान्नैव कदाचन ॥

गुरूणां सन्निधौ वापि नोच्चैर्ब्रूयान्न वाहयेत् ॥ ४१ ॥

या भर्तारं परित्यज्य रहश्चरति दुर्मतिः । उलूकी जायते क्रूरा वृक्षकोटरशायिनी ॥
ताडिता ताडयेच्चेत्तंसाव्याघ्रीवृषदंशिका । कटाक्षयतियाऽन्यंवैकेकराक्षीतुसाभवेत्
या भर्तारंपरित्यज्यमिष्टमश्नातिकेवलम् । ग्रामेसा सूकरीभूयाद्वल्गुलीवाथविड्भुजा
हुन्त्वंकृत्याप्रियं ब्रूते मूका सा जायते खलु । या सपत्नींसदेर्ष्येत दुर्भगासापुनःपुनः

दृष्टिं विलुप्य भर्तुर्या कञ्चिदन्यं समीक्षते ॥ ४५ ॥

काणा च विमुखावापि कुरूपापिचजायते । बाह्यादायांतमालोक्यत्वरिताच्चजलासनैः

ताम्बूलैर्व्यजनैश्चैव पादसंवाहनादिभिः ॥ ४६ ॥

तथैव चारुवचनैः स्वेदसन्नोदनैः परैः । या प्रियं प्रीणयेत्प्रीतात्रिलोकीप्रीणितातया

मितं ददाति हि पिता मितं भ्रातामितं सुतः ॥ ४७ ॥

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् । भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानिच

तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥ ४८ ॥

जीवहीनो यथा देहः क्षणादशुचितां व्रजेत् ।
भर्तृहीना तथा योषित्सुस्नाताऽप्यशुचिः सदा ॥४९ ॥

अमङ्गलेभ्यः सर्वेभ्योविधवास्यादमङ्गला । विधवादर्शनात्सिद्धिःक्वापिजातुनजायते
विहाय मातरं चैकां सर्वामङ्गलवर्जिताः । तदाशिषमपिप्राज्ञस्त्यजेदाशीविषोपमाम्
कन्याविवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः । भर्तुःसहचरीभूयाज्जीवतोऽजीवतोपिवा
अनुव्रजन्ती भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

व्यालग्राही यथाव्यालं बलादुद्धरतेबिलात् । एवमुत्क्रम्यदूतेभ्यःपतिंस्वर्गंव्रजेत्सती
यमदूताः पलायन्ते तमालोक्य पतिव्रताम् । तपनस्तप्यते नूनं दहनोपि च दह्यते ॥

कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ।
यावत्स्वलोमसंख्याऽस्तितावत्कोट्ययुतानि च ॥ ५६ ॥

भर्त्रास्वर्गसुखं भुङ्क्ते रममाणापतिव्रता । धन्यासाजननीलोकेधन्योऽसौजनकःपुनः
धन्यः स च पतिःश्रीमान्येषांगेहेपतिव्रता । पितृवंश्यामातृवंश्याःपतिवंश्यास्त्रयस्त्रयः

पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गसौख्यानि भुञ्जते ॥ ५८ ॥

शीलभङ्गेन दुर्वृताः पातयन्ति कुलत्रयम् । पितुर्मातुस्तथा पत्युरिहामुत्रचदुःखिताः
पतिव्रतायाश्चरणो यत्रयत्रस्पृशेद्भुवम् । सातीर्थभूमिर्म्मान्येतिनात्रभारोऽस्तिपावनः
बिभ्यत्पतिव्रतास्पर्शं कुरुतेभानुमानपि । सोमो गन्धर्वएवापिस्वपावित्र्यायनान्यथा

आपः पतिव्रतास्पर्शमभिलष्यन्ति सर्वदा ।
गायत्र्यघविनाशो नो पातिव्रत्येन साऽद्यनुत् ॥ ६२ ॥

गृहेगृहे न किंनार्य्योरूपलावण्यगर्विताः । परंविश्वेश्वशभक्त्यैवलभ्यतेस्त्रीपतिव्रता
भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्यामूलंसुखस्यच । भार्या धर्मफलायैव भार्यासन्तानवृद्धये
परलोकस्त्वयं लोको जीयते भार्यया द्वयम् । देवपित्रतिथीनांचतृप्तिःस्याद्भार्ययागृहे

गृहस्थः स तु विज्ञेयो गृहे यस्य पतिव्रता ॥ ६५ ॥

यथा गंगावगाहेन शरीरं पावनं भवेत् । तथा पतिव्रतां दृष्ट्वा सदनं पावनं भवेत् ॥
पर्यङ्कशायिनी नारीविधवापातयेत्पतिम् । तस्माद्भूशयनंकार्य्यंपतिसौख्यसमीहया

नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया क्वचित् ॥ ६८ ॥

तर्प्पणं प्रत्यहं कार्य्यंभर्तुःकुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकम्
विष्णोःसम्पूजनंकार्यंपतिबुद्ध्यानचान्यथा । पतिमेवसदाध्यायेद्विष्णुरूपधरंहरिम्
यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया
वैशाखे कार्त्तिकेमासे विशेषनियमांश्चरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां पुराणश्रवणंमुहुः

वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिकेघृतदीपिकाः ।
माघे धान्यतिलोत्सर्गः स्वर्गलोके विशिष्यते ॥ ७३ ॥
प्रपाकार्या च वैशाखे देवेदेया गलन्तिका । उशीरं व्यजनंछत्रंसूक्ष्मवासांसिचन्दनम्
सकर्पूरञ्चताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च
पानानि च विचित्राणि द्राक्षारम्भाफलानि च ।
देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति ॥ ७६ ॥
ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः । वृन्ताकं सूरणं चैव शूकशिम्बीं च वर्जयेत्
कार्त्तिकेवर्ज्जयेत्तैलं कांस्यं चापिविवर्जयेत् । कार्त्तिकेमौननियमेचारुघण्टांप्रदापयेत्
पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतपूर्णं प्रयच्छति ।
भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका ॥ ७९ ॥
फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्यत्यागेचतद्धान्यमथवाशालयःस्मृताः
धेनुं दद्यात्प्रयत्नेन सालङ्कारां सकाञ्चनाम् ॥ ८० ॥
एकतःसर्वदानानि दीपदानं तथैकतः । कार्त्तिके दीपदानस्य कलांनार्हन्तिषोडशीम्
इत्यादिविधवानां च नियमाः सम्प्रकीर्तिताः ।
तेषां फलमिदं राजन्नान्येषाञ्च कदाचन ॥ ८२ ॥
धर्मवापीं समासाद्य दानंदद्याद्विचक्षणः । कोटिधा वर्द्धतेनित्यं ब्रह्मणो वचनं यथा
तिलधेनुं च योदद्याद्धर्मेश्वरपुरः स्थितः । तिलसङ्ख्यानिवर्षाणिस्वर्गेलोकेमहीयते
धर्मक्षेत्रे तु सम्प्राप्य श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ।
तस्य सम्वत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम ॥ ८५ ॥
येचान्ये पूर्वजाः स्वर्गेयेचान्येनरकौकसः । येचतिर्यक्त्वमापन्नायेचभूतादिसंस्थिताः
तान्सर्वान्धर्मकूपे वै श्राद्धंकुर्याद्यथाविधि । अत्र प्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि
तेन ते तृप्तिमायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥ ८७ ॥
येषां तु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौपतति पुत्रक ! । तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषांतृप्तिः प्रजायते
या वै यवानां कणिकाः पतन्ति धरणीतले । ताभिराप्यायनंतेषांये तुदेवत्वमागताः

उद्धृतेष्वथपिण्डेषु यवान्नकणिका भुवि । ताभिराप्यायनंतेषां येचपातालमागताः
ये वा वर्णाश्रमाचार क्रियालोपा ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्तेभवन्त्यत्र सम्मार्जनजलाशिनः ॥ ९१ ॥
भुक्त्वा वाऽऽचमनं यच्च जलं पततिभूतले । ब्राह्मणानां तथैवान्येतेनतृप्तिंप्रयान्ति वै
एवं यो यजमानश्च यच्चतेषां द्विजन्मनाम् । कश्चिज्जलान्नविक्षेपःशुचिरस्पृष्ट एव च
ये चान्ये नरके जातास्तत्र योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वत्स ! सम्यक्छ्राद्धक्रियावताम् ॥ ९४ ॥
अन्यायोपार्जितैर्द्रव्यैः श्राद्धं यत्क्रियतेनरैः । तृप्यन्तितेनचाण्डालपुल्कसादिषुयोनिषु
एवमाप्यायिता वत्स! तेन चानेकबान्धवाः । श्राद्धंकर्तुमशक्तिश्चेच्छाकैरपिहिजायते
तस्माच्छ्राद्धं नरोभक्त्या शाकैरपि यथाविधि ।
कुरुते कुर्वतः श्राद्धं कुलं कश्चिन्न सीदति ॥ ९७ ॥
पापं यदिकृतं सर्वं पापञ्चवर्द्धते ध्रुवम् । कुर्वाणोनरकेघोरे पच्यते नात्र संशयः ॥
यथापुण्यं तथा पापं कृतं कर्म शुभाशुभम् । तत्सर्वं वर्द्धतेनूनं धर्मारण्ये नृपोत्तम !॥
कामिकं कामदं देवं योगिनांमुक्तिदायकम् । सिद्धानांसिद्धिदंप्रोक्तंधर्मारण्यंतुसर्वदा
इतिश्रीस्कान्दे महापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यक्षेत्रमाहात्म्ये धर्माचारवर्णनंनाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

शिवस्कन्दसम्वादेविष्णुसमागमवर्णनम्

युधिष्ठिर उवाच

धर्मारण्यकथां पुण्यां श्रुत्वातृप्तिर्न मे विभो !। यदायदा कथयसि तदाप्रोत्सहतेमनः

अतः परं किमभवत्परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥

व्यास उवाच

शृणु पार्थ! महापुण्यां कथां स्कन्दपुराणजाम् ।

स्थाणुनोक्तां च स्कन्दाय धर्मारण्योद्भवां शुभाम् ॥ २ ॥

सर्वतीर्थस्यफलदां सर्वोपद्रवनाशिनीम् । कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥

पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं शूलपाणिनम् ॥ ३ ॥

कपालखट्वाङ्गकरं नागयज्ञोपवीतिनम् । गणैःपरिवृतं तत्रसुरासुरनमस्कृतम् ॥ ४ ॥

नानारूपगुणैर्गीतं नारदप्रमुखैर्युतम् । गन्धर्वैश्चाऽप्सरोभिश्च सेवितं तमुमापतिम्

तत्रस्थं च महादेवं प्रणिपत्याऽब्रवीत्सुतः ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच

स्वामिन्निन्द्रादयोदेवा ब्रह्माद्याश्चैव सर्वशः । तव द्वारेसमायातास्त्वद्दर्शनैकलालसाः

किमाज्ञापयसे देव! करवाणि तवाग्रतः ॥ ६ ॥

व्यास उवाच

स्कन्दस्य वचनं श्रुत्वा आसनादुत्थितो हरः । वृषभंनसमारूढोगन्तुकामोऽभवत्तदा

गन्तुकामं शिवं दृष्ट्वा स्कन्दो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच

किं कार्यं देव! देवानां यत्त्वमाहूयसे त्वरम् ।

वृषं त्यक्त्वा कृपासिन्धो! कृपाऽस्ति यदि मे वद ॥ ८॥

देवदानवयुद्धं वा किं कार्यं वा महत्तरम् ॥ १० ॥

शिव उवाच

शृणुष्वैकाग्रमनसा येनाहं व्यग्रचेतसः । अस्तिस्थानं महापुण्यं धर्म्मारण्यंचभूतले

तत्रापि गन्तुकामोऽहं देवैःसह षडानन ! ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच

तत्रगत्वामहादेव किं करिष्यसिसाम्प्रतम् । तन्मेब्रूहि जगन्नाथ कृत्यंसर्वमशेषतः ॥

शिव उवाच

श्रूयतां वचनंपुत्र ! मनसोल्हादकारणम् । आदितःसर्ववृत्तानांसृष्टिस्थितिकरंमहत्

परन्तु प्रलये जाते सर्वतस्तमसा वृतम् । आसीदेकं तदा ब्रह्मनिर्गुणं बीजमव्ययम्

निर्मितं वै गुणैरादौ महद्द्रव्यं प्रचक्ष्यते ॥ १६ ॥

महाकल्पे च सम्प्राप्ते चराचरे क्षयं गते । जलरूपी जगन्नाथो रममाणस्तुलीलया

चिरकाले गतेसोऽपिपृथिव्यादिसुतत्त्वकैः । वृक्षमुत्पादयामासायुतशाखामनोरमम्

फलैर्विशालैराकीर्णं स्कन्धकाण्डादिशोभितम् ।

फलौघाढ्यो जटायुक्तो न्यग्रोधो विटपो महान् ॥ १९ ॥

बालभावं ततः कृत्वा वासुदेवो जनार्द्दनः । शेतेऽसौ वटपत्रेषुविश्वं निर्मातुमुत्सुकः

सनाभिकमले विष्णोर्जातोब्रह्माहि लोककृत् । सर्वंजलमयं पश्यन्नानाकारमरूपकम्

तं दृष्ट्वा सहसोद्वेगाद्ब्रह्मा लोकपितामहः । इदमाहतदापुत्र किं करोमीतिनिश्चितम्

खेजजान ततो वाणी दैवात्सा चाशरीरिणी । तपस्तप विधे धातर्यथा मेदर्शनंभवेत्

तच्छ्रुत्वा वचनं तत्रब्रह्मा लोकपितामहः । प्रातप्यत तपो घोरं परमं दुष्करं महत्

प्रहसन्स तदा बालरूपेण कमलापतिः । उवाच मधुरां वाचं कृपालुर्बाललीलया ॥

श्रीविष्णुरुवाच

पुत्र! त्वं विधिना चाद्य कुरु ब्रह्माण्डगोलके । पातालं भूतलंचैव सिन्धुसागरकाननम्

वृक्षाश्च गिरयो येवैद्विपदाः पशवस्तथा । पक्षिणश्चैवगन्धर्वाःसिद्धायक्षाश्चराक्षसाः

श्वापदाद्याश्च ये जीवाश्चतुराशीतियोनयः ।

उद्भिज्जाः स्वेदजाश्चैव जरायुजास्तथाण्डजाः ॥ २८ ॥
एकविंशतिलक्षाणि एकैकस्य च योनयः । कुरुत्वंसकलं चाशु इत्युक्त्वान्तरधीयत
ब्रह्मणा निर्मितं सर्वं ब्रह्माण्डं च यथोदितम् ॥ २९ ॥
यस्मिन्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः । स्थाणुः सुरगुरुर्भानुः प्रचेताः परमेष्ठिनः
यथा दक्षो दक्षपुत्रास्तथा सप्तर्षयश्च ये । ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥
पुरुषश्चाप्रमेयश्च एवं वंशयर्षयो विदुः । विश्वेदेवास्तथादित्या वसवश्चाश्विनावपि
यक्षाः पिशाचाः साध्याश्च पितरो गुह्यकास्तथा ।
ततः प्रसूता विद्वांसो ह्यष्टौ ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३३ ॥
राजर्षयश्च वहवः सर्वे समुदिता गुणैः । द्यौरापःपृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥
सम्वत्सरार्तवोमासाःपक्षाहोरात्रयःक्रमात् । कलाकाष्ठामुहूर्तादिनिमेषादिलवास्तथा
ग्रहचक्रं सनक्षत्रं युगा मन्वन्तरादयः । यच्चान्यदपि तत्सर्वं सम्भूतं लोकसाक्षिकम्
यदिदं दृश्यते चक्रं किञ्चित्स्थावरजङ्गमम् । पुनः संक्षिप्यते पुत्र जगत्प्राप्ते युगक्षये
यथर्तावृतुलिङ्गानि नामरूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा वत्सयुगादिकम् ॥ ३८ ॥

शिव उवाच

अतःपरंप्रवक्ष्यामि कथां पौराणिकींशुभाम् । ब्रह्मणश्चतथा पुत्रवंशस्यैवानुकीर्तनम्
ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा विदिताःषण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहःक्रतुः
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपाच्चरमाः प्रजाः । प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्रोवा वसिष्ठा च विनता कपिला तथा ॥ ४२ ॥
कण्डूश्चैवसुनेत्रा चकश्यपाय ददौतदा । अदित्यांद्वादशादित्याः सञ्जाताहिशुभाननाः
सूर्याद्वै धर्मराड् यज्ञे तेनेदं निर्मितं पुरा । धर्मेण निर्मितं दृष्ट्वा धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥
धर्मारण्यमिति प्रोक्तं यन्मया स्कन्द! पुण्यदम् ॥ ४४ ॥

स्कन्द उवाच

धर्मारण्यस्य चाख्यानं परमं पावनं तथा । श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वंकथयस्व महेश्वर!

ईश्वर उवाच

इन्द्राद्याः सकलादेवा अन्वयुर्ब्रह्मणा सह । अहं वै तत्र यास्यामि क्षेत्रं पापनिषूदनम्

स्कन्द उवाच

अहमप्यागमिष्यामि तं द्रष्टुं शशिशेखर !॥ ४७ ॥

सूत उवाच

ततः स्कन्दस्तथा रुद्रः सूर्यश्चैवानिलोऽनलः ।
सिद्धाश्चैव सगन्धर्वास्तथैवाप्सरसः शुभाः ॥ ४८ ॥
पिशाचागुह्यकाःसर्वइन्द्रोवरुणएव च । नागाःसर्वाःसमाजग्मुः शुक्रोवाचस्पतिस्तथा
ग्रहाःसर्वे सनक्षत्रा वसवोऽष्टौ ध्रुवादयः । अन्तरिक्षचराः सर्वे ये चान्ये नगवासिनः
ब्रह्मादयःसुराःसर्वेवैकुण्ठंपरयामुदा । मन्त्रणार्थंतदाब्रह्मा(राजन्) विष्णवेऽमिततेजसे
गत्वा तस्मिंश्च वैकुण्ठे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ध्यात्वा मुहूर्तमाचाष्ट विष्णुं प्रति सुहर्षितः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच

कृष्णकृष्ण! महाबाहोकृपालो! परमेश्वर !। स्रष्टा त्वं चैव हर्ता त्वं त्वमेवजगतः पिता
नमस्ते विष्णवे सौम्य नमस्ते गरुडध्वज । नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते ब्रह्मरूपिणे
नमस्ते मत्स्यरूपाय विश्वरूपाय वै नमः । नमस्ते दैत्यनाशाय भक्तानामभयाय च ॥
कंसघ्नायनमस्तेऽस्तु बलदैत्यजितेनमः । ब्रह्मणैवं स्तुतश्चासीत्प्रत्यक्षोऽसौजनार्दनः
पीताम्बरो घनश्यामो नागारिकृतवाहनः । चतुर्भुजो महातेजाः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
स्तूयमानःसुरैः सर्वैःसदेवोऽमितविक्रमः । विद्याधरैस्तथा नागैःस्तूयमानश्च सर्वशः
उत्तस्थौ स तदा देवो भास्करामितदीप्तिमान् ।
कोटिरत्नप्रभाभास्वन्मुकुटादिविभूषितः ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये विष्णुसमागमोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

गोत्रप्रवरगोत्रदेवीकथनम्

व्यास उवाच

श्रूयतां राजशार्दूल! पुण्यमाख्यानमुत्तमम् । स्तूयमानो जगन्नाथ इदं वचनमब्रवीत्

विष्णुरुवाच

किमर्थमागताःसर्वेब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः । पृथिव्यांकुशलं कच्चित्कुतो वोभयमागतम्
ततः प्रोवाच वै हृष्टो ब्रह्मातं केशवं वचः । नभयं विद्यतेऽस्माकं त्रैलोक्येसचराचरे
एकविज्ञापनार्थाय आगतोऽहं तवान्तिके । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि तदेतच्छृणु मे वचः
परं तु पूर्वं धर्मेण स्थापितं तीर्थमुत्तमम् । तद्द्रष्टुकामोऽहं देव!त्वत्प्रसादाज्जनार्दन
तत्र त्वं देवदेवेश! गमने कुरु मानसम् ।
यथा सत्तीर्थतां याति धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

विष्णुरुवाच

साधुसाधु महाभाग! त्वय्यंतांतत्रमाचिरम् । ममापिचित्तंतत्रैवतद्दर्शनेऽस्तिलालसम्

व्यास उवाच

तार्क्ष्यमारुह्यगोविन्दस्तत्रागाच्छीघ्रमेवहि । ततोधर्मेणतेदेवाःसेन्द्राःसर्षिगणास्तथा
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या दृष्टा दूरान्मुमोद च । धर्मराजोपि तान्दृष्ट्वा देवान्विष्णुपुरोगमान्
आगतः स्वाश्रमात्तत्र पूजां प्रगृह्य तत्पुरः । आसनादुत्थितः शीघ्रं सपर्याद्यं प्रगृह्य च
एकैकस्य चकाराथ पूजां चैव पृथक्पृथक् ॥ १० ॥
चकार पूजां विधिवत्तेषां तत्रार्कनन्दनः । आसनेषूपवेश्याथ पूजां कृत्वा गरीयसीम्

यम उवाच

तीर्थरूपमिदं क्षेत्रं प्रसादाद्देवकीसुत !। त्वत्तोषविधिना चाद्य कृपया च शिवस्य च
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलंतपः । अद्यमेसफलंस्थानं काजेशानां समागमात्

व्यास उवाच

एवंस्तुतस्तदा विष्णुःप्रोवाचमधुरंवचः । तुष्टोऽस्मिधर्मराजेन्द्र अहंस्तोत्रेणतेविभो
किञ्चित्प्रार्थय मत्तोऽहं करोमि तव वाञ्छितम् ।
यत्तेऽस्त्यभीप्सितं तुभ्यं तद्ददामि न संशयः ॥ १५ ॥

यम उवाच

यदि तुष्टोऽसि देवेश वाञ्छितंकुरुषे यदि । धर्मारण्ये महापुण्ये ऋषीणामाश्रमान्कुरु
वसन्ति वाडवा यत्र यजन्ति चैवयाज्ञिकाः । वेदनिर्घोषसंयुक्तं भाति तत्तीर्थमुत्तमम्
अब्राह्मणमिदंतीर्थं पीडयिष्यन्तिजन्तवः । तस्मात्त्वंवाडवाञ्छौरेसमानयऋषीन्बहून्
धर्मारण्यं यथा भाति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १८ ॥
ततोविष्णुः सहस्राक्षःसहस्रशीर्षःसहस्रपात् । सहस्रशस्तदा रूपंकृतवान्धर्मवत्सलः
यस्मिन्स्थाने च ये विप्राः सदाचाराः शुभव्रताः ॥ १९ ॥
अशेषधर्मकुशलाः सर्वशास्त्रविशारदाः । तपोज्ञाने महाख्याता ब्रह्मयज्ञपरायणाः ॥
स्थापिता ऋषयः सर्वे सहस्राण्यष्टादशैव तु ॥ २० ॥
नानादेशात्समानीय स्थापितास्तत्र तैः सुरैः ।
आश्रमांश्च बहून्स्तत्र काजेशैरपि निर्मितान् ॥ २१ ॥
धर्मोपदेशात्कृष्णेन ब्रह्मणाचशिवेनच । स्वेस्वेस्थानेयथायोग्ये स्थापयामासकेशवः

युधिष्ठिर उवाच

कस्मिन्वंशेसमुत्पन्ना ब्राह्मणावेदपारगाः । स्थापिताःसपरीवाराः पुत्रपौत्रसमावृताः
शिष्यैश्च बहुभिर्युक्ताअग्निहोत्रपरायणाः । तेषां स्थानानि नामानि यथावच्चवदस्वमे

व्यास उवाच

श्रूयतां नृपशार्दूल ! धर्म्मारण्यनिवासिनाम् ।
महात्मनां ब्राह्मणानामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । तेषांवैपुत्रपौत्राणां नामानिचवदाम्यहम्
चतुर्विंशतिगोत्राणि द्विजानां पाण्डवर्षभ !।
तेषां शाखाः प्रशाखाश्च पुत्रपौत्रादयस्तथा ॥ २६ ॥

जज्ञिरे बहवः पुत्राः शतशोऽथसहस्रशः। चतुर्विंशतिमुख्यानां नामानि प्रवदामि ते

द्विजानामृषयः प्रोक्ताः प्रवराणि तथा शृणु ॥ २७ ॥

भारद्वाजस्तथा वत्सःकौशिकः कुश एव च।

शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव गौतमश्छान्धनस्तथा ॥ २८ ॥

जातूकर्ण्यस्तथा वत्सो वसिष्ठो धारणस्तथा।

आत्रेयो भाण्डिलश्चैव लौकिकाश्च इतः परम् ॥ २९ ॥

कृष्णायनोपमन्युश्च गार्ग्यमुद्गलमौषकाः। पुण्यासनःपराशरः कौण्डिन्यश्च ततःपरम्

तथागाङ्गासनश्चैव प्रवराणि चतुर्विंशतिः। जामदग्न्यस्य गोत्रस्य प्रवराःपञ्च एवहि

भार्गवश्च्यवनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः। पञ्चैते प्रवरा राजन्विख्याता लोकविश्रुताः

एवं गोत्रसमुत्पन्ना वाडवा वेदपारगाः। द्विजपूजाक्रियायुक्ता नानाक्रतुक्रियापराः ॥

गुणेनसहिता आसन् षट्कर्मनिरताश्च ये। एवंविधा महाभागा नानादेशभवाद्विजाः

भामेवसं तृतीयं च प्रवराः पञ्चएव हि। भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वजामदग्न्य संयुताः

आत्रेयोऽर्चनानसश्च श्यावास्येति तृतीयकः ॥ ३५ ॥

अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा दुष्टाः कुटिलागामि ः।

धनिनो धर्मनिष्ठाश्च वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६ ॥

दानभोगरताःसर्वे श्रौतस्मार्तेषुसंमताः। माण्डव्यगोत्रे विज्ञेयाः प्रवरैःपञ्चभिर्युताः

भार्गवश्च्यावनोऽत्रिश्चाप्नुवानौर्वस्तथैव च।

अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥ ३८ ॥

रोगिणो लोभिनोदुष्टायजने याजने रताः। ब्रह्मक्रियापराः सर्वे माण्डव्याःकुरुसत्तम

गार्ग्यस्य गोत्रेयेजातास्तेषांतु प्रवरास्त्रयः। अङ्गिराश्चाम्बरीषश्चयौवनाश्वस्तृतीयकः

अस्मिन्गोत्रे समुत्पन्नाः सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः।

शान्ताश्च भिन्नवर्णाश्च निर्द्धनाश्च कुचैलिनः ॥ ४१ ॥

सङ्गवात्सल्ययुक्ताश्च वेदशास्त्रेषु निश्चलाः। वत्सगोत्रे द्विजा भूप! प्रवराःपञ्चएवहि

भार्गवश्च्यवनाप्नुवानौर्वश्चजमदग्निकः। एभिस्तुपञ्चविख्याताद्विजाःब्रह्मस्वरूपिणः

शान्ता दान्ताःसुशीलाश्च धर्मपुत्रैःसुसंयुताः। वेदाध्ययनहीनाश्च कुशलाःसर्वकर्मसु

सुरूपाश्च सदाचाराः सर्वधर्मेषु निष्ठिताः। दानधर्मरताः सर्वे अन्नदा जलदा द्विजाः

दयालवः सुशीलाश्च सर्वभूतहिते रताः। काश्यपा ब्राह्मणा राजन्प्रवरत्रयसंयुताः ॥

काश्यपश्चापवत्सारो नैध्रुवश्च तृतीयकः। वेदज्ञा गौरवर्णाश्च नैष्ठिका यज्ञकारकाः ॥

प्रियवासा महादक्षा गुरुभक्तिरताः सदा। प्रतिष्ठामानवन्तश्च सर्वभूतहिते रताः ॥

यजन्ते च महायज्ञान्काश्यपेया द्विजातयः।

धारीणसगोत्रजाश्च प्रवरैस्त्रिभिरन्विताः ॥ ४६ ॥

अगस्तिदर्विश्वेताश्वद्ध्यवाहनसंज्ञकाः। अस्मिन्गोत्रे च येजाता धर्मकर्मसमाश्रिताः

कर्मक्रूराश्च ते सर्वे तथैवोदरिणस्तु ते। लम्बकर्णा महादंष्ट्राद्विजा धनपरायणाः ॥

क्रोधिनो द्वेषिणश्चैव सर्वसत्त्वभयङ्कराः। लौगाक्षसोद्भवा ये वैवाडवाः सत्यसंश्रिताः

प्रवराश्च त्रयस्तेषां तत्त्वज्ञानस्वरूकाः। कश्यपश्चैव वत्सश्च वसिष्ठश्च तृतीयकः ॥

सदाचारास्तु विख्याता वैष्णवा बहुवृत्तयः।

रोमभिर्बहुभिर्व्याप्ताः कृष्णवर्णास्तु वाडवाः ॥ ५४ ॥

शान्ता दान्ताः सुशीलाश्च स्वदारनिरताः सदा।

कुशिकसगोत्रे ये जाताः प्रवरैस्त्रिभिरन्विताः ॥ ५५ ॥

विश्वामित्रो देवरात औदलश्च त्रयश्च ये। अस्मिन्गोत्रे तुयेजाता दुर्बलादीनमानसाः

असत्यभाषिणो विप्राः सुरूपानृपसत्तमाः। सर्व्वविद्याकुशलिनोब्राह्मणाब्रह्मसत्तमाः

उपमन्युसगोत्रेयाः प्रवरत्रयसंयुताः। वसिष्ठश्च भरद्वाजस्त्विवद्रप्रमद एव वा ॥ ५८ ॥

अस्मिन्गोत्रेतुयेविप्राःक्रूराःकुटिलगामिनः। दूषणाद्वेषिणस्तुच्छाः सर्वसंग्रहतत्पराः

कलहोत्पादने दक्षा धनिनो मानिनस्तथा। सर्वदैव प्रदुष्टाश्च दुष्टसंगरतास्तथा ॥

रोगिणो दुर्बलाश्चैव वृत्त्युपकल्पवर्जिताः। वात्स्यगोत्रेभवाविप्राःप्रवरैःपञ्चभिर्युताः

भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः। अस्मिन्गोत्रेभवाविप्राः स्थूलाश्चबहुबुद्धयः

सर्वकर्मरताश्चैव सर्वधर्मेषु निश्चलाः। वेदशास्त्रार्थनिपुणा यजने याजने रताः ॥ ६३

सदाचाराः सुरूपाश्च बुद्धितोदीर्घदर्शिनः। वात्स्यायनसगोत्रेयाः प्रवरैःपञ्चभिर्युताः

भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः । पूर्वोक्ताः प्रवराश्चास्य कथितास्तवभारत
अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता पाकयज्ञरताः सदा । लोभिनःक्रोधिनश्चैवप्रजायन्ते बहुप्रजाः
स्नानदानादिनिरताः सर्वदाच जितेन्द्रियाः । वापीकूपतडागानां कर्तारश्च सहस्रशः

व्रतशीला गुणज्ञाश्च मूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ ६७ ॥

कौशिकवंशे ये जाताःप्रवरत्रयसंयुताः । विश्वामित्रोऽघमर्षोच कौशिकश्चतृतीयकः
अस्मिन्गोत्रेच येजाताब्राह्मणाब्रह्मवेदिनः । शान्तादान्ताःसुशीलाश्च सर्वधर्मपरायणाः
अपुत्रिणस्तथारूक्षास्तेजोहीनाद्विजोत्तमाः । भारद्वाजसगोत्रेयाःप्रवरैःपञ्चभिर्युताः
आङ्गिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तु सैन्यसः । गार्ग्यश्चैवेति विज्ञेयाःप्रवराःपञ्चएवच
अस्मिन्गोत्रे च ये जातावाडवाधनिनःशुभाः । वस्त्रालङ्करणोपेताद्विजभक्तिपरायणाः
ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वधर्मपरायणाः । काश्यपगोत्रे ये जाता प्रवरत्रयसंयुता ॥७३
काश्यपश्चापवत्सारोरैभ्यैतिविश्रुतास्त्रयः । अस्मिन्गोत्रेभवाविप्रारकाक्षाःक्रूरदृष्टयः
जिह्वालौल्यरताः सर्वे सर्वे ते पारमार्थिनः । निर्धना रोगिणश्चैतेतस्करानृतभाषिणः
शास्त्रार्थवेदिनः सर्वे वेदस्मृतिविवर्जिताः । शुनकेषु च येजाताविप्राध्यानपरायणाः
तपस्विनो योगिनश्च वेदवेदाङ्गपारगाः । साधवश्च सदाचारा विष्णुभक्तिपरायणाः
ह्रस्वकाया भिन्नवर्णाबहुरामाद्विजोत्तमाः । दयालाःसरलाःशांताब्रह्मभोज्यपरायणाः
शौनकसेषु ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः । भार्गवशौनहोत्रेति गात्स्र्यप्रमद इति त्रयः
अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहानृप । महोत्कटा महाकायाःप्रलंबाश्चमदोद्धताः
कलेशरूपाःकृष्णवर्णाःसर्वशास्त्रविशारदाः । बहुभुजोमानिनोदक्षारागद्वेषोपवर्जिताः
सुवस्त्रभूषारूपा वै ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः । वसिष्ठगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥
वसिष्ठो भारद्वाजश्च इन्द्रप्रमद एव च । तस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा वेदवेदांगपारगाः

याज्ञिका यज्ञशीलाश्च सुस्वराः सुखिनस्तथा ।
द्वेषिणो धनवन्तश्च पुत्रिणो गुणिनस्तथा ॥ ८४ ॥

विशालहृदया राजञ्छूराः शत्रुनिवर्हणाः । गौतमसगोत्रे ये जाताःप्रवराः पञ्च एवहि
कौत्सगार्ग्यप्रवाहाश्च असितोदेवलस्तथा । अस्मिन्गोत्रेचयेजाताविप्राःपरमपावनाः

परोपकारिणः सर्वेश्रुतिस्मृतिपरायणाः । वकासनाश्चकुटिलाश्छन्नवृत्तिपरास्तथा
नानाशास्त्रार्थनिपुणा नानाभरणभूषिताः । वृक्षादिकर्मकुशला दीर्घरोषाश्च रोगिणः ॥
आङ्गिरसगोत्रे ये जाताःप्रवरत्रयसंयुताः । आङ्गिरसोम्बरीषश्चयौवनाश्वस्तृतीयकः

अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यसम्भाषिणस्तथा ।
जितेन्द्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ ९० ॥

महाव्रताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः । निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः
दीर्घदर्शिमहातेजोमहामायाविमोहिताः । शाण्डिलसगोत्रे ये जाताःप्रवरत्रयसंयुताः

असितो देवलश्चैव शांडिलस्तु तृतीयकः ।
अस्मिन्गोत्रे महाभागाः कुब्जाश्च द्विजसत्तमाः ९३ ॥

नेत्ररोगी महादुष्टा महात्यागा अनायुषः । कलहोत्पादने दक्षाः सर्वसंग्रहतत्पराः ॥
मलिना मानिनश्चैवज्योतिः शास्त्रविशारदाः । आत्रेयसगोत्रेयेजाताःपञ्चप्रवरसंयुताः
आत्रेयोऽर्चनानसश्यावाश्वोऽङ्गिरसोऽत्रिकः। अस्मिन्वंशेचयेजाताद्विजास्तेसूर्यवर्चसः
चन्द्रवच्छीतलाः सर्वेधर्मारण्येव्यवस्थिताः । सदाचारमहादक्षाःश्रुतिशास्त्रपरायणाः
याज्ञिकाश्च शुभाचाराःसत्यशौचपरायणाः । धर्मज्ञा दानशीलाश्चनिर्मलाश्चमहोत्सुकाः

तपः स्वाध्यायनिरता न्यायधर्मपरायणाः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच

कथयस्व महाबाहो!धर्मारण्यकथामृतम् । यच्छ्रुत्वा मुच्यतेपापाद्धोराद्ब्रह्मवधादपि

व्यास उवाच

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथामेतां सुदुर्ल्लभाम् ॥ १०१ ॥
यक्षरक्षःपिशाचाद्या उद्वेजयन्ति बाडवान् ।
जृम्भको नाम यक्षोऽभूद्‌ धर्म्मारण्यसमीपतः ॥ १०२ ॥
उद्वेजयति नित्यं स धर्मारण्यनिवासिनः ।
ततस्तैश्च द्विजाग्र्यैस्तु देवेभ्यो विनिवेदितम् ॥ १०३ ॥

यक्षरक्षादिनाचैव परिभूता वयं सुराः । त्यक्ष्यामोऽद्य वरं स्थानं तद्भयान्नात्रसंशयः

ततो देवैः सगन्धर्वैः स्थापितास्तत्र भूमिषु ।
सिद्धाश्च वरयोगिन्यः श्रीमातृप्रभृतयस्तथा ॥ १०५ ॥
रक्षणार्थं हि विप्राणां लोकानां हितकाम्यया ।
गोत्रान्प्रति तथैकैका स्थापिता योगिनी तदा ॥ १०६ ॥

यस्य गोत्रस्य या शक्ती रक्षणेपालने क्षमा । सा तस्य कुलदेवीतिसाक्षात्तत्रबभूवह
श्रीमातातारणीदेवीआशापूरीचगोत्रपा ।इच्छाऽऽर्तिनाशिनीचैवपिप्पलीविकरावशा

जगन्माता महामाता सिद्धा भट्टारिका तथा ।
कदम्बा विकरा मीठा सुपर्णा वसुजा तथा ॥ १०६ ॥

मातङ्गी च महादेवी वार्णी च मुकुटेश्वरी । भद्री चैव महाशक्तिः संहारीच महाबला
चामुण्डा च महादेवी इत्येतागोत्रमातरः । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैःस्थापितास्तत्ररक्षणे

ताः पूजयन्ति विप्रेन्द्राः स्वधर्मनिरताः सदा ।
ततः प्रभृति योगिन्यः स्वेस्वे काले सुरक्षिताः ॥ ११२ ॥

वाडवाः स्वस्थतां जग्मुःपुत्रपौत्रैःसमावृताः । ततोदेवाःसगन्धर्वाःहर्षनिर्भरमानसाः

विमानवरमारूढा जग्मुर्नाकेऽमृताशनाः ॥ ११३ ॥

गते वर्षशते राजन्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । स्मृत्वा तु धर्मारण्यस्य प्रेक्षणार्थं कुतूहलात्
समाजग्मुस्तदा राजन्प्रभाते उदिते रवौ । विमानवरमारुह्य अप्सरोगणसेविताः ॥

गन्धर्वैर्गीयमानास्ते स्तूयमानाः प्रबोधकैः ।
तत्र स्थाने द्विजा राजन्समित्पुष्पकुशान्बहून् ॥ ११६ ॥

आश्रमांस्तान्परित्यज्य गताः सर्वे दिशो दश । तमाश्रमपदं दृष्ट्वा शून्यंचैव महेश्वरः
उवाच वाक्यं धर्मज्ञो वाडवान्क्विशतेविभो । शुश्रूषार्थंहिशुश्रूषून्कल्पयेदितिमेमतिः
श्रुत्वा तु वचनं शम्भोर्देवदेवो जनार्दनः । सत्यंसत्यमितिप्रोच्यब्रह्माणमिदमब्रवीत्

भोभो ब्रह्मन्द्विजातीनां शुश्रूषार्थं प्रकल्पय ।
सृष्टिर्हि शाश्वतीवाद्य द्विजौघोऽपि सुखी भवेत् ।
विष्णोर्वाक्यमभिश्रुत्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १२० ॥

संस्मरन्कामधेनुं वै स्मरणेनैव तत्क्षणे । आगता तत्र सा धेनुर्धर्मारण्ये पवित्रके ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वार्द्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये गोत्रप्रवरगोत्रदेवीकथनंनाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

वणिक्परिग्रहवर्णनम्

व्यास उवाच

शृणु राजन्यथावृत्तं धर्मारण्ये शुभं मतम् । यदिदं कथयिष्यामि अशेषाघौघनाशनम्
अजेशेन तदा राजन्प्रेरितेन स्वयम्भुवा । कामधेनुः समाहूता कथयामास तां प्रति
विप्रेभ्योऽनुचरान्देहि एकैकस्मै द्विजातये । द्वौ द्वौशुद्धात्मकौचैवंदेहिमातःप्रसीदमे

तथेत्युक्त्वा महाधेनुः क्षीरेणोल्लेखयद्धराम् ।
हुङ्कारात्तस्य निष्क्रान्ताः शिखासूत्रधरा नराः ॥ ४ ॥

षट्त्रिंशच्च सहस्राणिवणिजश्चमहाबलाः । सोपवीतामहादक्षाःसर्वशास्त्रविशारदाः

द्विजभक्तिसमायुक्ता ब्रह्मण्यास्ते तपोन्विताः ।
पुराणज्ञाः सदाचारा धार्मिका ब्रह्मभोजकाः ॥ ६ ॥

स्वर्गे देवाःप्रशंसन्तिधर्मारण्यनिवासिनः । तपोऽध्ययनदानेषुसर्वकालेष्यतीन्द्रियाः
एकैकस्मै द्विजायैव दत्तं जातु चरद्वयम् । वाडवस्य च यद्गोत्रं पुरा प्रोक्तं महीपते
परस्परं च तद्गोत्रंतस्यचानुचरस्य च । इति कृत्वाव्यवस्थां चन्यवसंस्तत्रभूमिषु
ततश्च शिष्यता देवैर्दत्ता चानुचरान्भुवि । ब्रह्मणा कथितं सर्वं तेषामनुहिताय वै ॥
कुरुध्वं वचनंचैषांदद्ध्वंच यदिच्छितम् । समित्पुष्पकुशादीनिआनयध्वं दिनेदिने
अनुज्ञयैषां वर्तध्वं मावज्ञां कुरुत कर्हिचित् । जातकं नामकरणं तथाऽन्नप्राशनं शुभम्

क्षौरं चैवोपनयनं महानाम्न्यादिकं तथा । क्रियाकर्मादिकं यच्च व्रतं दानोपवासकम्
अनुज्ञयैषां कर्तव्यं काजेशा इदमब्रुवन् । अनुज्ञया विनैषां यः कार्यमारभते यदि ॥
दर्शं वा श्राद्धकार्यंवाशुभंवायदिवाऽशुभम् । दारिद्र्यं पुत्रशोकंचकीर्तिनाशंतथैवच
रोगैर्निपीड्यते नित्यंनक्वचित्सुखमाप्नुयुः । तथेतिचततोदेवाःशक्राद्याःसुरसत्तमाः

स्तुतिं कुर्वंति ते सर्वे कामधेनोः पुरः स्थिताः ।
कृतकृत्यास्तदा देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १७ ॥

त्वं मातासर्वदेवानां त्वंचयज्ञस्यकारणम् । त्वं तीर्थंसर्वतीर्थानांनमस्तेऽस्तुसदानघे
शशिसूर्यारुणा यस्या ललाटे वृषभध्वजः । सरस्वती च हुङ्कारे सर्वे नागाश्चकम्बले
खुरपृष्ठे च गन्धर्वा वेदाश्चत्वार एव च । मुखाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणिचराणि च
एवंविधैश्च बहुशो वचनैस्तोषिताचला । सुप्रसन्नातदाधेनुःकिंकरोमीतिचाब्रवीत्

देवा ऊचुः

सृष्टाः सर्वे त्वया मातर्देव्यैतेऽनुचराः शुभाः ।
त्वत्प्रसादान्महाभागे ब्राह्मणाः सुखिनोऽभवन् ॥ २२ ॥

ततोऽसौ सुरभीराजन्गतानाकंयशस्विनी । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यास्तत्रैवान्तरधुस्ततः

युधिष्ठिर उवाच

अभार्यास्ते महातेजा गोजा अनुचरास्तथा ।
उद्वाहिताः कथं ब्रह्मन्सुतास्तेषां कदाऽभवन् ॥ २४ ॥

व्यास उवाच

परिग्रहार्थं वै तेषां रुद्रेण च यमेन च । गन्धर्वकन्या आहृत्य दारास्तत्रोपकल्पिताः

युधिष्ठिर उवाच

को वा गन्धर्वराजाऽसौ किंनामा कुत्र वा स्थितः ।
कियन्मात्रास्तस्य कन्याः किमाचारा ब्रवीहि मे ॥ २६ ॥

व्यास उवाच

विश्वावसुरितिख्यातोगन्धर्वाधिपतिर्नृप । षष्टिकन्यासहस्राणिआसतेतस्यवेशमनि

अन्तरिक्षे गृहं तस्य गन्धर्वनगरं शुभम् । यौवनस्थाः सुरूपाश्चकन्यागन्धर्वजाःशुभाः
रुद्रस्यानुचरौ राजन्नन्दी भृङ्गीशुभाननौ । पूर्वदृष्टाश्चताःकन्याःकथयामासतुःशिवम्
दृष्टाः पुरा महादेव गन्धर्वनगरे विभो !। विश्वावसुगृहे कन्या असंख्याताः सहस्रशः
ता आनीय बलादेव गोभुजेभ्यः प्रयच्छ भो । एवं श्रुत्वाततोदेवस्त्रिपुरघ्नःसदाशिवः
प्रेषयामास दूतं तु विजयं नाम भारत । स तत्र गत्वा यत्रास्ते विश्ववसुररिन्दमः ॥
उवाच वचनं चैव पथ्यं चैव शिवेरितम् । धर्मारण्ये महाभाग काजेशेन विनिर्मिताः
स्थापिता वाडवास्तत्र वेदवेदाङ्गपारगाः । तेषां वै परिचर्यार्थं कामधेनुश्च प्रार्थिता

तया कृताः शुभाचारा वणिजस्ते त्वयोनिजाः ।
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि कुमारास्तेमहाबलाः ॥ ३५ ॥

शिवेन प्रेषितोऽहं वै त्वत्समीपमुपागतः । कन्यार्थं हि महाभाग देहिदेहीत्युवाचह

गन्धर्व उवाच

देवानां चैव सर्वेषां गन्धर्वाणां महामते । परित्यज्य कथंलोके मानुषाणां ददामि वै
श्रुत्वातुवचनंतस्य निवृत्तो विजयस्तदा । कथयामास तत्सर्वं गन्धर्वचरितं महत्

व्यास उवाच

ततः कोपसमाविष्टो भगवाँल्लोकशङ्करः । वृषभे च समारूढः शूलहस्तः सदाशिवः॥
भूतप्रेतपिशाचाद्यैः सहस्रैरावृतः प्रभुः । ततो देवास्तथा नागा भूतवेतालखेचराः
क्रोधेनमहताविष्टाःसमाजग्मुः सहस्रशः । हाहाकारोमहानासीत्तस्मिन्सैन्येविसर्पति

प्रकम्पिता धरादेवी दिशापाला भयाऽऽतुराः ।
घोरा वातास्तदाऽशान्ताःशब्दं कुर्वन्ति दिग्गजाः ॥ ४२ ॥

व्यास उवाच

तदागतं महासैन्यं दृष्ट्वा भयविलोलितम् । गन्धर्वनगरात्सर्वे विनेशुस्ते दिशो दश ॥
गन्धर्वराजो नगरंत्यक्त्वामेरुंगतोनृप !। ताः कन्या यौवनोपेतारूपौदार्यसमन्विताः
गृहीत्वा प्रददौसर्वान्वणिग्भ्यश्च तदा नृप !। वेदोक्तेन विधानेन तथा वै देवसन्निधौ

आज्यभागं तदा दत्त्वा गन्धर्वाय गवात्मजाः ।

देवानां पूर्वजानां च सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ॥ ४६

यमाय मृत्यवे चैव आज्यभागं तदा ददुः । दत्त्वाज्यभागान्विधिवद्वव्रिरे ते शुभव्रताः
ततः प्रभृतिगान्धर्वविवाहेसमुपस्थिते । आज्यभागंप्रगृह्णन्तिअद्यापि सर्वतो भृशम्
षट्त्रिंशच्च सहस्राणिकुमारायेनिवेदिताः । तेषां पुत्राश्चपौत्राश्चशतशोऽथ सहस्रशः

अत एव हि ताः (ते) सर्वा (सर्वे) दासत्वे हि विनिर्मिताः ।

क्षत्रियाश्च महावीरा किङ्करत्वे हि निर्मिताः ॥ ५० ॥

ततोदेवास्तदाराजञ्जग्मुःसर्वेयथातथा । गते देवे द्विजाःसर्वेस्थानेऽस्मिन्निवसन्तिते
पुत्रपौत्रयुता राजन्निवसंत्यकुतोभयाः । पठन्ति वेदान्वेदज्ञाःक्वचिच्छास्त्रार्थमुद्गिरन्
केचिद्विष्णुंजपन्तीहशिवंकेचिज्जपन्तिहि । ब्रह्माणं च जपन्त्येके यमसूक्तंहि केचन
यजन्ति याजकाश्चैव अग्निहोत्रमुपासते । स्वाहाकारस्वधाकार वषट्कारैश्च सुव्रत
शब्दैरापूर्यते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । वणिजश्च महादक्षाद्विजशुश्रूणोत्सुकाः
धर्मारण्येशुभेदिव्येतेवसन्तिसुनिष्ठिताः । अन्नपानादिकं सर्वं समित्कुशफलादिकम्

आपूरयन्द्विजातीनां वणिजस्ते गवात्मजाः ॥ ५७ ॥

पुष्पोपहारनिचयं स्नानवस्त्रादिधावनम् । उपलादिकनिर्माणं मार्जनादिशुभक्रियाः ॥
वणिक्स्त्रियःप्रकुर्वन्तिकण्डनंपेषणादिकम् । शुश्रूषन्तिच तान्विप्रान्काजेशवचनेनहि
स्वस्थाजातास्तदासर्वेद्विजाहर्षपरायणाः । काजेशादीनुपासन्तेदिवारात्रौहिसन्ध्ययोः

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये वणिकपरिग्रहवर्णनंनाम
दशमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एकादशोऽध्यायः

लोलजिह्वासुरवधपूर्वकंमन्दिरसंस्थापनवणनम्

युधिष्ठिर उवाच

अतः परं किमभवद्ब्रवीतु द्विजसत्तम । त्वद्वचनामृतं पीत्वातृप्तिर्नास्ति मम प्रभो!

व्यास उवाच

अथ किञ्चिद्गते काले युगान्तसमये सति । त्रेतादौ लोलजिह्वाक्ष अभवद्राक्षसेश्वरः
तेनविद्रावितंसर्वं त्रैलोक्यंसचराचरम् । जित्वाससकलाँल्लोकान्धर्मारण्ये समागतः
तद्दृष्ट्वा सकलं पुण्यंरम्यं द्विजनिषेवितम् । ब्रह्मद्वेषाच्च तेनैव दाहितं च पुरं शुभम्
दह्यमानं पुरं दृष्ट्वा प्रणष्टा द्विजसत्तमाः । यथागतं प्रजग्मुस्ते धर्मारण्यनिवासिनः ॥
श्रीमाताद्यास्तदादेव्यःकोपिताराक्षसेन वै । घातयन्त्येवशब्देनतर्जयित्वा च राक्षसम्
समुत्थितास्तदा देव्यः शतशोऽथ सहस्रशः । त्रिशूलवरधारिण्यःशङ्खचक्रगदाधराः
कमण्डलुधराःकाश्चित्कशाखड्गधराः पराः । पाशाङ्कुशधरा काचित्खड्गखेटकधारिणी
काचित्परशुहस्ता च दिव्यायुधधरा परा । नानाभरणभूषाढ्यानानारत्नाभिशोभिता

राक्षसाणां विनाशाय ब्राह्मणानां हिताय च ।

आजग्मुस्तत्र यत्रास्ते लोलजिह्वो हि राक्षसः ॥१० ॥

महादंष्ट्रो महाकायो विद्युज्जिह्वो भयङ्करः । दृष्ट्वा ता राक्षसो घोरं सिंहनादमथाकरोत्
तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम् । आपूरिता दिश सर्वाः क्षुभितानेकसागराः
कोलाहलो महानासीद्धर्मारण्ये तदा नृप । तच्छ्रुत्वा वासवेनाथ प्रेषितो नलकूबरः
किमिदं पश्य गत्वा त्वं दृष्ट्वामह्यंनिवेदय । तत्तस्य वचनंश्रुत्वा गतो वै नलकूबरः
दृष्ट्वा तत्र महायुद्धं श्रीमातालोलजिह्वयोः । यथादृष्टं यथाजातं शक्राग्रे स न्यवेदयत्॥

उद्वेजयति लोकांस्त्रीन्धर्मारण्यमितो गतः ।

तच्छ्रुत्वा वासवो विष्णुं निवेद्य क्षितिमागमत् ॥१६ ॥

दाहितं तत्पुरं रम्यं देवानामपि दुर्लभम् । न दृष्टावाडवास्तत्र गताः सर्वे दिशोदश
श्रीमातायोगिनी तत्र कुरुते युद्धमुत्तमम् । हाहाभूता प्रजा सर्वा इतश्चेतश्च धावति ॥
तच्छ्रुत्वावासुदेवोहिगृहीत्वाचसुदर्शनम् । सत्यलोकात्तदा राजन्समागच्छन्महीतले
धर्मारण्यं ततो गत्वातच्चक्रंप्रमुमोचह । लोलजिह्वस्तदा रक्षो मूर्च्छितो निपपातह

त्रिशूलेन ततो भिन्नः शक्तिभिः क्रोधमूर्च्छितः ।
हन्यमानस्तदा रक्षः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥२१ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वा हर्षनिर्भरमानसाः । तुष्टुवुस्तं जगन्नाथं सत्यलोकात्समागताः
उद्वसं तत्समालोक्य विष्णुर्वचनमब्रवीत् । क्व ते ब्राह्मणाः सर्वे ऋषीणामाश्रमेपुनः
ततो देवाःसगन्धर्वाइतस्ततः पलायितान् । संशोध्यतरसा राजन्ब्राह्मणानिदमब्रुवन्
श्रूयतां नो वचो विप्रा निहतो राक्षसाधमः । वासुदेवेन देवेनचक्रेण निरकृन्तत

तच्छ्रुत्वा वाडवाः सर्वे प्रहर्षोत्फुल्ललोचनाः ।
समाजग्मुस्तदा राजन्स्वस्वस्थाने समाविशन् ॥ २६ ॥
श्रीकान्ताय तदा राजन्वाक्यमुक्तं मनोरमम् ।
यस्मात्त्वं सत्यलोकाच्च आगतोऽसि जगत्प्रभुः ॥
स्थापितं च पुरं चेदं हिताय च द्विजात्मनाम् ॥ २७ ॥

सत्यमन्दिरमितिख्यानंतदालोकेभविष्यति । कृतेयुगेधर्मारण्यंत्रेतायांसत्यमन्दिरम्
तच्छ्रुत्वा वासुदेवेन तथेति प्रतिपद्य च । ततस्ते वाडवाः सर्वे पुत्रपौत्रसमन्विताः
सपत्नीकाः सानुचरा यथापूर्वं न्यवात्सिषुः । तपोयज्ञक्रियाद्येषुवर्त्तन्तेऽध्ययनादिषु

एवं ते सर्वमाख्यातं धर्म ! वै सत्यमन्दिरे ॥ ३१ ॥

इतिश्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये लोलजिह्वासुरवधपूर्वकंसत्यमन्दिर-
संस्थापनवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

गणेशप्रस्थापनावर्णनम्

व्यास उवाच

ततो देवैर्नृपश्रेष्ठ रक्षार्थंसत्यमन्दिरम् । स्थापितं तत्तदाद्यैवसत्याभिख्याहिसा पुरी
पूर्वं धर्मेश्वरो देवो दक्षिणेन गणाधिपः । पश्चिमे स्थापितो भानुरुत्तरे च स्वयंभुवः

युधिष्ठिर उवाच

गणेशः स्थापितः केन कस्मात्स्थापितवानसौ ।
किं नामासौ महाभाग! तन्मे कथय मा चिरम् ॥ ३ ॥

व्यास उवाच

अधुनाहं प्रवक्ष्यामि गणेशोत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥

समयेमिलिताः सर्वेदेवता मातरस्तथा । धर्मारण्ये महाराज स्थापितश्चण्डिकासुतः
आदौ देवैर्नृपश्रेष्ठ भूमौवैसत्ययोषिताम् । प्राकारश्चाभवत्तत्र पताकाध्वजशोभितः
ब्राह्मणायतने तत्र प्राकारमण्डलान्तरे । तन्मध्ये रचितं पीठमिष्टकाभिः सुशोभितम्
प्रतोल्यश्च चतस्रो वै शुद्धा एव सतोरणाः । पूर्वे धर्मेश्वरोदेवो दक्षिणे गणनायकः
पश्चिमे स्थापितो भानुरुत्तरेच स्वयम्भुवः । धर्मेश्वरोत्पत्तिवृत्तमाख्यातं तत्तवाग्रतः
अधुनाहं प्रवक्ष्यामिगणेशोत्पत्तिहेतुकम् । कदाचित्पार्वती गात्रोद्वर्त्तनं कृतवत्यभूत्
मलं तज्जनितं दृष्ट्वा हस्ते धृत्वा स्वगात्रजम् । प्रतिमां च ततः कृत्वासुरूपंचददर्श ह
जीवं तस्यां च संचार्य उदतिष्ठत्तदग्रतः । मातरं स तदोवाच किं करोमि तवाज्ञया

पार्वत्युवाच

यावत्स्नानंकरिष्यामितावत्त्वंद्वारितिष्ठ मे । आयुधानिचसर्वाणि परश्वादीनियानितु
त्वयितिष्ठतिमद्द्वारे कोऽपिविघ्नंकरोतुन । एवमुक्तोमहादेव्याद्वारेऽतिष्ठत्ससायुधः

एतस्मिन्नन्तरे देवो महादेवो जगाम ह ।

आभ्यन्तरे प्रवेष्टुं च मतिं दध्रे महेश्वरः ॥ १५ ॥

द्वारस्थेन गणेशेन प्रवेशोदायि तस्य न । ततः क्रुद्धो महादेवः परस्परमयुध्यत ॥
युद्धं कृत्वा ततश्चोभौ परस्परवधैषिणौ । परशुं जघ्निवान्देवललाटे परमे शुभम् ॥
ततो देवो महादेवः शूलमुद्यम्य चाहनत् । शिरश्चिच्छेद शूलेन तद्भूमौ निपपात ह
तं दृष्ट्वापतितं पुत्रं पार्वती प्ररुरोद ह । हाहाकारो महानासीत्तदा तत्र निपातिते ॥
पार्वतीं विकलां दृष्ट्वा देवदेवोमहेश्वरः । चिन्तयामास देवोऽपि किं कृतं वा मुधामया
एतस्मिन्नन्तरे तत्र गजासुरमपश्यत । तं दृष्ट्वा च महादैत्यं सर्वलोकैकपूजितः ॥ २१

जघ्निवांस्तच्छिरोगृह्य पार्वत्याकृतमर्भकम् ।
उत्तस्थौ सगणस्तत्र महादेवस्य सन्निधौ ॥ २२ ॥

ततोनाम चकारास्य गजानन इतिस्फुटम् । सुराःसर्वे च संपृक्ता हर्षिता मुनयस्तथा

स्तुवन्ति स्तुतिभिः शश्वत्कुटुम्बकुशलङ्करम् ।
विक्रीणाति (विपुष्णाति) कुटुम्बं यो मोदकार्थं समर्चके ॥ २४ ॥

दक्षिणस्यां प्रतोल्यां तमेकदन्तं च पीवरम् । आर्चयच्च महादेवं स्वयंभूः सुरपूजितम्
जटिलं वामनं चैव नागयज्ञोपवीतकम् । त्र्यक्षं चैव महाकायं करध्वजकुठारकम् ॥

दधानं कमलं हस्ते सर्वविघ्नविनाशनम् ।
रक्षणाय च लोकानां नगराद्दक्षिणाश्रितम् ॥ २७ ॥

सुप्रसन्नं गणाध्यक्षंसिद्धिबुद्धिनमस्कृतम् । सिन्दूराभं सुरश्रेष्ठं तीव्रांकुशधरं शुभम्॥
शतपुष्पैः शुभैः पुष्पैरर्चितं ह्यमराधिपः । प्रणम्य च महाभक्त्या तुष्टुवुस्तं सुरास्ततः

देवा ऊचुः

नमस्तेऽस्तु सुरेशाय गणानां पतये नमः । गजानन! नमस्तुभ्यं महादेवाधिदैवत !॥
भक्तिप्रियायदेवायगणाध्यक्ष!नमोऽस्तुते । इत्येतैश्चशुभैःस्तोत्रैःस्तूयमानोगणाधिपः

सुप्रीतश्च गणाध्यक्षः तदाऽसौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

गणाध्यक्ष उवाच

तुष्टोऽहं वः सुरा! ब्रूत वाञ्छितं च ददामि वः ॥ ३२ ॥

देवा ऊचुः

त्वमत्रस्थोमहाभाग कुरुकार्यंचनःप्रभो । धर्मारण्येचविप्राणांवणिग्जननिवासिनाम्
ब्रह्मचर्यादियुक्तानां धार्मिकाणां गणेश्वर । वर्णाश्रमेतराणां च रक्षिता भव सर्वदा ॥
त्वत्प्रसादान्महाभाग धनसौख्ययुता द्विजाः । भवन्तुसर्वे सततंवणिजश्च महाबलाः
रक्षितव्यास्त्वयादेवयावच्चन्द्रार्कमेदिनी । एवमस्त्विति सोऽवादीद्गणनाथोमहेश्वरः

देवाश्च हर्षमापन्नाः पूजयन्ति गणाधिपम् ।
ततो देवा मुदा युक्ताः पुष्पधूपादितर्पणैः ॥ ३७ ॥
ये चान्ये मनुजा लोके निर्विघ्नार्थं च (ह्य) पूजयन् ॥ ३८ ॥

विवाहोत्सवयज्ञेषु पूर्वमाराधितो भवेत् । धर्मारण्योद्भवानां च प्रसन्नो भव सर्वदा

इतिश्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे गणेशप्रस्थापनावर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

बकुलार्कमाहात्म्यवर्णनम्

व्यास उवाच

शम्भोश्च पश्चिमे भागे स्थापितः कश्यपात्मजः ।
तत्राऽस्ति तन्महाभाग! रविक्षेत्रं तदुच्यते ॥ १ ॥

तत्रोत्पन्नौ महादिव्यौरूपयौवनसंयुतौ । नासत्यावश्विनौदेवौ विख्यातौगदनाशनौ

युधिष्ठिर उवाच

पितामह महाभाग कथयस्व प्रसादतः । उत्पत्तिरश्विनोश्चैव मृत्युलोके च तत्कथम्
रविलोकात्कथं सूर्यो धरायामवतारितः । एतत्सर्वं प्रयत्नेन कथयस्व प्रसादतः ॥

यच्छ्रुत्वा हि महाभाग! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

व्यास उवाच

साधु पृष्टं त्वया भूप! ऊर्ध्वलोककथानकम् । यच्छ्रुत्वा नरशार्दूलसर्वरोगात्प्रमुच्यते॥
विश्वकर्म्मसुता सञ्ज्ञा अंशुमद्रविणा वृता ॥ ६ ॥
सूर्यंदृष्ट्वासदासंज्ञा स्वाक्षिसंयमनंव्यधात् । यतस्ततः सरोषोऽर्कःसंज्ञांवचनमब्रवीत्

सूर्य उवाच

मयिदृष्टेसदा यस्मात्कुरुषे स्वाक्षिसंयमम् । तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासंयमनोयमः
ततःसा चपलं देवी ददर्श च भयाकुलम् । विलोलितदृशं दृष्ट्वा पुनराह च तां रविः
यस्माद्विलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे त्वयाऽधुना ।
तस्माद्विलोलितां सञ्ज्ञे ! तनयां प्रसविष्यसि ॥ १० ॥

व्यास उवाच

ततस्तस्यास्तु सञ्जज्ञे भर्तृशापेन तेन वै । यमश्चयमुना येयं विख्याता सुमहानदी
साच संज्ञारवेस्तेजोमहद्दुःखेन भामिनी । असहन्तीवसा चित्तेचिन्तयामासवै तदा
किंकरोमिक्वगच्छामिक्वगतायाश्चनिर्वृतिः । भवेन्ममकथंभर्तुःकोपमर्कस्यनश्यति
इति संचिन्त्य बहुधाप्रजापतिसुता तदा । साधु मेने महाभागा पितृसंश्रयमाप सा
ततः पितृगृहं गन्तुं कृतबुद्धिर्यशस्विनी । छायामाहूयात्मनस्तु सा देवी दयिता रवेः
तां चोवाचत्वया स्थेयमत्रभानोर्यथा मया । तथा सम्यगपत्येषु वर्तितव्यंतथारवौ
न दुष्टमपि वाच्यं ते यथा बहुमतं मम । सैवास्मि संज्ञाहमिति वाच्यमेवं त्वयानत्रे

छायासंज्ञोवाच

आकेशग्रहणाच्चाहमाशापाच्च वचस्तथा । करिष्ये कथयिष्यामि यावत्केशापकर्षणात्
इत्युक्ता सा तदा देवी जगामभवनं पितुः । ददर्श तत्र त्वष्टारं तपसा धूतकिल्बिषम्
बहुमानाच्च तेनापि पूजिता विश्वकर्म्मणा ।
तस्थौपितृगृहे सा तु किञ्चित्कालमनिन्दिता ॥ २० ॥
ततः प्राह स धर्मज्ञः पिता नातिचिरोषिताम् ।
विश्वकर्मा सुतां प्रेम्णा बहुमानपुरःसरम् ॥ २१ ॥

त्वांतुमेपश्यतोवत्से दिनानि सुबहून्यपि । मुहूर्तेन समानिस्युः किंतुधर्माविलुप्यते
वान्धवेषुचिरंवासोन नारीणांयशस्करः । मनोरथोवान्धवानांभार्यापितृगृहेस्थिता
सा त्वं त्रैलोक्यनाथेन भर्त्रा सूर्येणसङ्गता । पितुगृहे चिरं कालंवस्तुंनार्हसिपुत्रिके!
अतो भर्तृगृहं गच्छ दृष्टोऽहं पूजिता च मे । पुनरागमनं कार्यं दर्शनाय शुभेक्षणे ॥

व्यास उवाच

इत्युक्ता सा तदा क्षिप्रं तथेत्युक्तवा च वै मुने !।
पूजयित्वा तु पितरं सा जगामोत्तरान्कुरून् ॥ २६ ॥
सूर्यतापमनिच्छन्ती तेजसस्तस्य बिभ्यती । तपश्चचार तत्रापि वडवारूपधारिणी
सञ्ज्ञामित्येव मन्वानो द्वितीयायां दिवस्पतिः ।
जनयामास तनयौ कन्यां चैकां मनोरमाम् ॥ २८ ॥
छाया स्वतनयेष्वेव यथा प्रेम्णाध्यवर्तत । तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चाप्यवर्तत
लालनासु च भोज्येषु विशेषमनुवासरम् ॥ २९ ॥
मनुस्तत्क्षान्तवानस्यायमस्तस्यानचाक्षमत् । ताडनायततःकोपात्पादस्तेनसमुद्यतः
तस्याः पुनः क्षान्तमना न तु देहे न्यपातयत् ॥ ३० ॥
ततः शशापतंकोपाच्छायासंज्ञायमंनृप । किंचित्प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा
पत्न्यांपितुर्मयियदि पादमुद्यच्छसेबलात् । भुवितस्मादयंपादस्तवाद्यैवपतिष्यति
इत्याकर्ण्य यमः शापं मातर्यतिविशङ्कितः । अभ्येत्य पितरं प्राहप्रणिपातपुरस्सरम्
तातैतन्महदाश्चर्यमदृष्टमिति च क्वचित् । मातावात्सल्यरूपेण शापं पुत्रे प्रयच्छति
यथा माता ममाचष्ट नेयंमाता तथा मम । निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न मातानिर्गुणाभवेत्
यमस्यैतद्वचः श्रुत्वा भगवांस्तिमिरापहः । छायासञ्ज्ञामथाहूय पप्रच्छक्वगतेति च
सा चाहतनया त्वष्टुरहं संज्ञाविभावसो !। पत्नी तव त्वयापत्यान्येतानिजनितानिमे
इत्थं विवस्वतस्तां तु बहुशः पृच्छतो यदा ।
नाचचक्षे तदा क्रुद्धो भास्वांस्तां शप्तुमुद्यतः ॥ ३८ ॥
ततः सा कथयामास यथावृत्तं विवस्वते । विदितार्थश्च भगवाञ्जगाम त्वष्टुरालयम्

ततः सम्पूजयामास त्वष्टा त्रैलोक्यपूजितम् ।
भास्वन्तं रहिता शक्त्या निजगेहमुपागतः ॥ ४० ॥

संज्ञां पप्रच्छ तं तस्मैकथयामास तत्त्ववित् । आगता सेह मे वेश्म भवतःप्रेषिता रवे दिवाकरः समाधिस्थो वडवारूपधारिणीम् । तपश्चरंतीं ददृशे उत्तरेषुकुरुष्वथ ॥ असह्यमाना सूर्यस्य तेजस्तेनातिपीडिता । वह्न्याभनिजरूपंतु च्छायारूपंविमुच्यच धर्मारण्ये समागत्य तपस्तेपे सुदुष्करम् । छायापुत्रं शनिं दृष्ट्वा यमं चान्यं च भूपते

तदैव विस्मितः सूर्यो दुष्टपुत्रौ समीक्ष्य च ।
ज्ञातुं दध्यौ क्षणं ध्यात्वा विदित्वा तच्च कारणम् ॥ ४५ ॥

घृण्यौष्ण्याद्दग्धदेहा सा तपस्तेपेपतिव्रता । येन मां तेजसासह्यं द्रष्टुं नैवशशाकह पश्चाशङ्कायनेतीते गत्वा कौ तप आचरत् । प्रद्योतनो विचार्यैवंगत्वाशीघ्रंमनोजवः धर्मारण्ये वरे पुण्ये यत्र संज्ञास्थिता तपः । आगतं तं रविं दृष्ट्वा वडवा समजायत

सूर्यपत्नी यदा सञ्ज्ञा सूर्यश्चाश्वस्ततोऽभवत् ।
ताभ्यां सहाऽभूत्संयोगो घ्राणे लिङ्गं निवेश्य च ॥ ४६ ॥

तदा तौ च समुत्पन्नौ युगलावश्विनौ भुवि । प्रादुर्भूतं जलं तत्रदक्षिणेन खुरेण च विदलिते भूमिभागे तत्रकुण्डं समुद्बभौ । द्वितीयं तु पुनः कुण्डंपश्चार्धचरणोद्भवम् उत्तरवाहिन्याः काश्याःकुरुक्षेत्रादिवै तथा । गङ्गापुरीसमफलंकुण्डेऽत्रमुनिनोदितम् तत्फलं समवाप्नोति तत्तकुण्डे न संशयः । स्नानं विधाय तत्रैवसर्वपापैः प्रमुच्यते न पुनर्जायते देहः कुष्ठादिव्याधिपीडितः । एतत्ते कथितं भूपदस्रांशोत्पत्तिकारणम् तदा ब्रह्मादयो देवा आगतास्तत्र भूपते । दत्त्वासञ्ज्ञावरंशुभ्रं चिन्तितादधिकंहि तैः स्थापयित्वा रविं तत्र बकुलाख्यवनाधिपम् । आनर्चुस्तेतदासञ्ज्ञांपूर्वरूपाभवत्तदा स्थापिता तत्र राज्ञी च कुमारौ युगलौ तदा । एतत्तीर्थफलं वक्ष्ये शृणुराजन्महामते आदिस्थानं कुरुश्रेष्ठदेवैरपिसुदुर्ल्लभम् । रविकुण्डेनरःस्नात्वाश्रद्धायुक्तोजितेन्द्रियः तारयेत्स पितॄन्सर्वान्महानरकगानपि । श्रद्धया यः पिबेत्तोयं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ स्वल्पं वापि बहुवापि सर्वं कोटिगुणं भवेत् । सप्तम्यांरविवारेणग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः

रविकुण्डे च ये स्नाताःनते वै गर्भगामिनः । सङ्क्रान्तौ चव्यतीपातेवैधृतेषुचपर्वसु

पूर्णमास्याममावास्यां चतुर्द्दश्यां सितासिते ।
रविकुण्डे च यः स्नातः क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥ ६२ ॥

पूजयेद्बकुलार्कं च एकचित्तेन मानवः । स याति परमं धाम स यावत्तपते रविः तस्य लक्ष्मीः स्थिरानूनंलभतेसंततिसुखम् । अरिवर्गःक्षयंयातिप्रसादाच्चदिवस्पतेः नाग्नेर्भयं हि तस्य स्यान्न व्याघ्रान्नचदन्तिनः । नचसर्प्पभयंक्वापिभूतप्रेतादिभीर्नहि बालग्रहाश्च सर्वेऽपि रेवती वृद्धरेवती । ते सर्वे नाशमायान्तिबकुलार्कनमोऽस्तुते गावस्तस्य विवर्द्धन्ते धनं धान्यं तथैव च । अविच्छेदो भवेद्वंशो बकुलार्केनमस्कृते काकवन्ध्याचयानारीअनपत्यामृतप्रजा । वन्ध्याविरूपिताचैवविषकन्याश्चयाःस्त्रियः एवं दोषैः प्रमुच्यन्तेस्नात्वाकुण्डेचभूपते । सौभाग्यस्त्रीसुतांश्चैवरूपंचाप्नोतिसर्वशः व्याधिग्रस्तोऽपियोमर्त्यःषण्मासाच्चैवमानवः । रविकुण्डेचसुस्नातःसर्वरोगात्प्रमुच्यते नीलोत्सर्गविधिं यस्तुरविक्षेत्रेकरोति वै । पितरस्तृप्तिमायान्ति यावदाभूतसंप्लवम् कन्यादानं च यः कुर्यादस्मिन्क्षेत्रे च पुत्रक !। उद्वाहपरिपूतात्मा ब्रह्मलोके महीयते धेनुदानं च शय्यां च विद्रुमं च हयं तथा । दासीमहिषीघण्टाश्चतिलंकाञ्चनसंयुतम् धेनुं तिलमयीं दद्यादस्मिन्क्षेत्रे च भारत !। उपानहौच छत्रं च शीतत्राणादिकंतथा लक्षहोमं तथा रुद्रंरुद्रातिरुद्रमेव च । तस्मिन्स्थानेचयत्किंचिद्ददातिश्रद्धयान्वितः एकैकस्य फलं तात! वक्ष्यामि शृणुतत्त्वतः । दानेन लभते भोगनिह लोके परत्र च राज्यं च लभतेमर्त्यःकृत्वोद्वाहंतुमानुषाः । जायातोधर्मकामार्थाःप्राप्यन्तेनात्रसंशयः पूजया लभते सौख्यं भवेज्जन्मनिजन्मनि । सप्तम्यां रवियुक्तायांबकुलार्कंस्मरेत्तुयः

ज्वरादेः शत्रुतश्चैव व्याधेस्तस्य भयं नहि ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच

बकुलार्केति वै नाम कथं जातं रवेर्मुने !। एतन्मे वदतां श्रेष्ठ! तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥

व्यास उवाच

यदा सञ्ज्ञा च राजेन्द्र सूर्यार्थं चैकचेतसा । तेपे बकुलवृक्षाधः पत्युस्तेजः प्रशान्तये

प्रादुर्भावं रवेर्दृष्ट्वा वडवा समजायत। अत्यन्तं गोपतिः शान्तो बकुलस्यसमीपतः सुषुवे च तदा राज्ञी सुतौ दिव्यौ मनोहरौ। तेनास्य प्रथितं नामबकुलार्केतिवैरवेः यस्तत्र कुरुते स्नानं व्याधिस्तस्य न पीडयेत्। धर्ममर्थं चकामंचलभतेनात्रसंशयः षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति मोक्षं च लभते नरः। एतदुक्तं महाराज बकुलार्कस्यवैभवम्

इति श्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्योपाख्याने बकुलार्कमाहात्म्यकथनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

———

चतुर्दशोऽध्यायः

वम्रीकृतगुणभक्षणपूर्वकंविष्णुशिरोनाशवर्णनम्

युधिष्ठिर उवाच

कृपासिन्धो महाभाग सर्वव्यापिन्सुरेश्वर। कदा ह्यत्र तपस्तप्तं विष्णुनामिततेजसा स्कन्दाय कथितं चैव शर्वेण व महात्मना। आनुपूर्व्येण सर्वं हि कथयस्वत्वमेवहि

व्यास उवाच

शृणुवत्स प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्ये नृपोत्तम!। एकदात्रतपस्तप्तंविष्णुनाऽमिततेजसा

स्कन्द उवाच

कथं देवसरोनाम पम्पा चम्पा गया तथा। वाराणस्यधिका चैवकथमश्वमुखोहरिः

ईश्वर उवाच

अत्रनारायणो देवस्तपस्तेपे सुदुष्करम्। दिव्यवर्षशतं त्रीणि जातःसुष्ठ्वाननश्च सः तपस्तेपे महाविष्णुः सुरूपार्थश्चपुत्रक!। वाजिमुखो हरिस्तत्र सिद्धस्थानेमहाद्युते

स्कन्द उवाच

कारणं ब्रूहि नोद्य त्वमश्वाननः कथं हरिः। महारिपोश्चहन्ता च देवदेवो जगत्पतिः

यस्य नाम्नामहाभाग पातकानि बहून्यपि। विलीयन्ते तु वेगेन तमः सूर्योदये यथा श्रूयन्ते यस्य कर्माणि अद्भुतान्यद्भुतानि वै। सर्वेषामेव जीवानां कारणं परमेश्वरः प्राणरूपेण यो देवो हयरूपः कथं भवेत्। सर्वेषामपि तन्त्राणमेकरूपः प्रकीर्तितः॥

भक्तिगम्यो धर्मभाजां सुखरूपः सदा शुचिः।
गुणातीतोऽपि नित्योऽसौ सर्वगो निर्गुणस्तथा ॥ ११ ॥
स्रष्टाऽसौ पालको हन्ता अव्यक्तःसर्वदेहिनाम्।
अनुकूलो महातेजाः कस्मादश्वमुखोऽभवत् ॥ १२ ॥

यस्यरोमोद्भवा देवा वृक्षाद्याः पन्नगा नगाः। कल्पेकल्पे जगत्सर्वं जायतेयस्य देहतः स एव विश्वप्रभवः स एवात्यन्तकारणम्। येनानीताःपुनर्वेदायज्ञाश्चप्रलयं गताः घातितो दुष्टदैत्योऽसौवेदार्थंकृतउद्यमः। एवमासीन्महाविष्णुःकथमश्वमुखोऽभवत् रत्नगर्भा धृता येन पृष्ठदेशे च लीलया। कृत्वा व्यवस्थितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्

स देवो विश्वरूपो वै कथं वाजिमुखोऽभवत्।
हिरण्याक्षस्य हन्ता यो रूपं कृत्वा वराहजम् ॥ १७ ॥

सुपवित्रं महातेजाः प्रविश्य जलसागरे। उद्धृता च महीसर्वा ससागरमहीधरा॥ उद्धृता च महीनूनं दंष्ट्राग्रेयेन लीलया। कृत्वा रूपं वराहं च कपिलं शोकनाशनम् स देवःकथमीशानो हयग्रीवत्वमागतः। प्रह्लादार्थे स चेशानो रूपं कृत्वा भयावहम् नारसिंहं महादेवं सर्वदुष्टनिवारणम्। पर्वताग्निसमुद्रस्थं ररक्ष भक्तसत्तमम् ॥ २१ ॥ हिरण्यकशिपुं दुष्टं जघान रजनीमुखे। इन्द्रासने च संस्थाप्यप्रह्लादस्य सुखप्रदम् प्रह्लादार्थे च वै नूनं नृसिंहत्वमुपागतः। विरोचनसुतस्याग्रे याचकोऽसावभूत्तदा यज्ञेचैवाश्वमेधे वै वलिना यः समर्चितः। हृता वसुमती तस्य त्रिपदीकृतरोदसी॥ विश्वरूपेण वै येन पाताले क्षपितो बलिः। त्रिःसप्तवारं येनैव क्षत्रियानवनीतले॥ हत्वाऽददाच्च विप्रेभ्यो महीमतिमहौजसा। घातितो हैहयो राजा येनैव जननीहता

येन वै शिशुनोर्व्यां हि घातिता दुष्टचारिणी।
राक्षसी ताडका नाम्नी कौशिकस्य प्रसादतः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रस्य यज्ञे तु येनलीलानृदेहिना । चतुर्द्दशसहस्राणि घातिता राक्षसा बल
हताशूर्पणखा येन त्रिशिराश्च निपातितः । सुग्रीवं वालिनं हत्वासुग्रीवेणसहायवा
कृत्वासेतुं समुद्रस्य रणेहत्वा दशाननम् । धर्मारण्यं समासाद्य ब्राह्मणानन्वपूजय

शासनं द्विजवर्येभ्यो दत्त्वा ग्रामान्बहूंस्तथा ।
स्नात्वा चैव धर्म्मवाप्यां सुदानान्यददाद्गवाम् ॥ ३१ ॥

साधूनां पालनं कृत्वा निग्रहाय दुरात्मनाम् । एवमन्यानिकर्म्माणिश्रुतानिचधरातले

स देवो लीलया कृत्वा कथंचाश्वमुखोऽभवत् ।
यो जातो यादवे वंशे पूतनाशकटादिकम् ॥ ३३ ॥

अरिष्टदैत्यः केशी च वृकासुरबकासुरौ । शकटासुरो महासुरस्तृणावर्तश्च धेनुकः ॥
मल्लश्चैव तथा कंसो जरासन्धस्तथैव च । कालयवनस्य हन्ता च कथं वैसहयानन

तारकासुरं रणे जित्वा अगुतषट्पुरं तथा ॥ ३५ ॥
कन्याश्चोद्वाहिता येनसहस्राणि च षड्दश ।
अमानुषाणि कृत्वेत्थं कथं सोऽश्वमुखोऽभवत् ॥ ३६ ॥
त्राता यः सर्वभक्तानां हन्ता सर्वदुरात्मनाम् ।
धर्मस्थापनकृत्सोऽपि कल्किर्विष्णुपदे स्थितः ॥ ३७ ॥

एतद्वै महदाश्चर्यं भवता यत्प्रकाशितम् । एतदाचक्ष्व मे सर्वं कारणं त्रिपुरान्तक !॥

श्रीरुद्र उवाच

साधुपृष्टं महाबाहो कारणं तस्यवच्म्यहम् । हयग्रीवस्यकृष्णस्यश्रृणुष्वैकाग्रमानसः

व्यास उवाच

पुरा देवैः समारब्धो यज्ञोनूनं धरातले । वेदमन्त्रैराह्वयितुं सर्वे रुद्रपुरोगमाः ॥ ४० ॥

वैकुण्ठे च गताः सर्वे क्षीराब्धौ च निजालये ।
पातालेऽपि पुनर्गत्वा न विदुः कृष्णदर्शनम् ॥ ४१ ॥

मोहाविष्टास्ततः सर्वे इतश्चेतश्च धाविताः । नैवदृष्टस्तदातैस्तु ब्रह्मरूपो जनार्दनः ॥
विचारयन्तिते सर्वे देवा इन्द्रपुरोगमाः । क्व गतोऽसौमहाविष्णुःकेनोपायेन दृश्यते

प्रणम्य शिरसा देवं वागीशं प्रोचुरादरात् । देवदेव! महाविष्णुं कथयस्व प्रसादतः

बृहस्पतिरुवाच

न जाने केन कार्येणयोगारूढोमहात्मवान् । योगरूपोऽभवद्विष्णुर्योगीशोहरिरच्युतः

क्षणं ध्यात्वा स्वमात्मानं धिषणेन ख्यापितो हरिः ।
तत्र सर्वे गता देवा यत्र देवो जगत्पतिः ॥ ४६ ॥
तदा दृष्टो महाविष्णुर्ध्यानस्थोऽसौ जनार्दनः ।
ध्यात्वा कृत्यसमाकारं सशरं दैत्यसूदनम् ॥ ४७ ॥

समाधिस्थं ततोदृष्ट्वा बोधोपायं प्रचक्रमे । आह तांश्च तदा वम्र्योधनुर्गुणं प्रयत्नतः

छेत्स्यन्ति चेत्तच्छब्देन प्रबुध्येत हरिःस्वयम् ॥ ४८ ॥

देवा ऊचुः

गुणभक्षं कुरुध्वं वै येनासौ बुध्यते हरिः । क्रत्वर्थिनो वयंवम्र्यः प्रभुं विज्ञापयामहे

वम्र्य ऊचुः

निद्राभङ्गं कथाच्छेदं दम्पत्योर्मैत्रभेदनम् । शिशुमातृविभेदं वा कुर्वाणो नरकं व्रजेत्
योगारूढो जगन्नाथः समाधिस्थो महाबलः । तस्यश्रीजगदीशस्यविघ्नंनैव तुकुर्महे

ब्रह्मोवाच

भवतां सर्वभक्षत्वं देवकार्यं क्रियेतचेत् । कर्त्तव्यं च ततोवम्र्योयज्ञसिद्धिर्यथाभवेत्

वम्रीशा सा तदा वत्स पुनरेवमुवाच ह ॥ ५२ ॥

वम्र्युवाच

दुःखसाध्यो जगन्नाथोमलयानिलसन्निभः । कथंवाबोध्यतांब्रह्मन्नस्याभिःसुरपूजितः
नवयज्ञेन मे कार्यं सुरैश्चैव तथैव च । सर्वेषु यज्ञकार्येषु भागं ददतु मे सुराः !॥ ५४॥

देवा ऊचुः

प्रदास्यामो वयं वम्र्यै भागंयज्ञेषुसर्वदा । यज्ञाय दत्तमस्माभिःकुरुष्वैवं वचोहि नः
तथेति विधिनाप्युक्तं वम्रीचोद्यममाश्रिता । गुणभक्षादिकं कर्म तया सर्वं कृतं नृप

युधिष्ठिर उवाच

अशक्या बोधनेदेवा गुणभङ्गे समाधिषु। एतदाश्चर्यविप्रर्षे! सत्यं सत्यवतीसुत

व्यास उवाच

व्यग्रचित्ताःसुराः सर्वेआकृष्टंहरिकार्मुकम्। नजानेकेनकार्येण विष्णुमायाविमोहिताः

मुदितास्ताः प्रमुञ्चन्ति वल्मीकं चाग्रतो हरेः।

कोटिपार्श्वे ततो नीतं वल्मीकं पर्वतोपमम् ॥ ५६ ॥

गुणे च भक्षिते तस्मिंस्तत्क्षणादेवदूषिते।

ज्याघातकोटिभिः सार्द्धं शीर्षं छित्त्वा दिवंगतम् ॥ ६७ ॥

गते शीर्षे च ते देवा भृशमुद्विग्नमानसाः। धावन्ति सर्वतः सर्वे शिरआलोकनाय ते

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे

पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये विष्णुशिरोनाशोनाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

हयग्रीवाख्यानवर्णनम्

व्यास उवाच

नपश्यन्तियदाशीर्षंब्रह्माद्यास्तुसुरास्तदा। किंकुर्मइतिहेत्युक्त्वाज्ञानिनस्तेव्यचिन्तयन्

उवाच विश्वकर्माणं तदा ब्रह्मा सुरान्वितः ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच

विश्वकर्मंस्त्वमेवासि कार्यकर्तासदाविभो। शीघ्रमेवकुरु त्वंवैवक्त्रंसान्द्रंचधन्विनः

नमस्कृत्यतदातस्मै स्तुतोऽसौदेववर्द्धकिः। उवाचपरयाभक्त्या ब्रह्माणंकमलोद्भवम्

यज्ञकार्यं (अश्वकार्यं) निवृत्याशु (निकृन्ताऽऽशु) वदन्ति विविधाः सुराः ॥ ४ ॥

यज्ञभागविहीनं मां किं पुनर्वच्मि तेऽग्रतः। यज्ञभागमहं देव लभेयैवं सुरैः सह ॥ ५

ब्रह्मोवाच

दास्यामि सर्वयज्ञेषु विभागं सुरवर्द्धके!। सोमे त्वं प्रथमं वीर पूज्यसेश्रुतिकोविदैः

तद्विष्णोश्च शिरस्तावत्सन्धत्स्वाऽमरवर्द्धके!।

विश्वकर्माऽब्रवीद्देवानानयध्वं शिरस्त्विति ॥ ७ ॥

तन्नास्तीति सुराः सर्वेवदन्तिनृपसत्तम। मध्याह्नेतुसमुद्भूते रथस्थोदिविचांशुमान्

दृष्टं तदा सुरैः सर्वैं रथादश्वमथानयन्। छित्त्वा शीर्षं महीपाल कबन्धाद्वाजिनोहरेः ॥

कबन्धे योजयामास विश्वकर्मातिचातुरः। दृष्ट्वा तं देवदेवेशं सुराः स्तुतिमकुर्वत ॥

देवा ऊचुः

नमस्तेऽस्तु जगद्बीज! नमस्तेकमलापते। नमस्तेऽस्तुसुरेशान! नमस्तेकमलेक्षण!

त्वं स्थितिः सर्वभूतानां त्वमेव शरणं सदाम्।

त्वं हन्ता सर्वदुष्टानां हयग्रीव! नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥

त्वमोङ्कारोवषट्कारःस्वाहास्वधा चतुर्विधा। आद्यस्त्वं चसुरेशानत्वमेवशरणंसदा

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा द्रव्यं होता हुतस्तथा। त्वदर्थं हूयते देव त्वमेव शरणं सखा ॥

कालःकरालरूपस्त्वंत्वं वार्कःशीतदीधितिः। त्वमग्निर्वरुणश्चैव त्वंचकालक्षयङ्करः

गुणत्रयं त्वमेवेह गुणहीनस्त्वमेव हि। गुणानामालयस्त्वं च गोप्ता सर्वेषु जन्तुषु ॥

स्त्रीपुंसोश्चद्विधात्वं चपशुपक्ष्यादिमानवैः। चतुर्विधं कुलं त्वंहिचतुराशीतिलक्षणः

दिनान्तश्चैव पक्षान्तो मासान्तो हायनं युगम्।

कल्पान्तश्च महान्तश्च कालान्तस्त्वं च वै हरे!॥ १८ ॥

एवंविधैर्महादिव्यैः स्तूयमानः सुरैर्नृप। सन्तुष्टः प्राह सर्वेषां देवानां पुरतः प्रभुः ॥

श्रीभगवानुवाच

किमर्थमिह सम्प्राप्ताःसर्वे देवगणाभुवि। किमेतत्कारणं देवाःकिंनु दैत्यप्रपीडिताः

देवा ऊचुः

न दैत्यस्य भयं जातं यज्ञकर्मोत्सुका वयम्। त्वद्दर्शनपराः सर्वे पश्यामोवैदिशोदश

त्वन्मायामोहिताः सर्वे व्यग्रचित्ता भयातुराः।

योगारूढस्वरूपं च दृष्टं तेऽस्माभिरुत्तमम् ॥ २२ ॥

वम्री च नोदितास्माभिर्जागराय तवेश्वर । ततश्चापूर्वमभवच्छिरश्छिन्नं बभूव ते ॥

सूर्याश्वशीर्षमानीयविश्वकर्मातिचातुरः । समधत्तशिरोविष्णोहयग्रीवोऽस्यतःप्रभो!

विष्णुरुवाच

तुष्टोऽहंनाकिनःसर्वेददामिवरमीप्सितम् । हयग्रीवोऽस्म्यहं जातोदेवदेवोजगत्पतिः

न रौद्रं न विरूपं च सुरैरपि च सेवितम् । जातोऽहं वरदो देवा हयाननेति तोषितः

व्यास उवाच

कृते सत्रे ततो वेधा धीमान्सन्तुष्टचेतसा ।

यज्ञभागं ततो दत्त्वा वम्रीभ्यो विश्वकर्मणे ॥ २७ ॥

यज्ञान्ते च सुरश्रेष्ठंनमस्कृत्य दिवं ययौ । एतच्च कारणं विद्धि हयननो यतो हरिः॥

युधिष्ठिर उवाच

येनाक्रान्ता मही सर्वा क्रमेणैकेन तत्त्वतः । विवरे विवरे रोम्णांवर्तन्तेचपृथक्पृथक्

ब्रह्माण्डानिसहस्राणि दृश्यन्तेचमहाद्युते । नवेत्तिवेदोयत्पारं शीर्षघातोहिवैकथम्

व्यास उवाच

शृणु त्वं पाण्डवश्रेष्ठ कथां पौराणिकीं शुभाम् । इश्वरस्यचरित्रंहिनैववेत्तिचराचरे

एकदा ब्रह्मसभायां गता देवाः सवासवाः ।

भूर्लोकाद्याश्च सर्वे हि स्थावराणि चराणि च ॥ ३२ ॥

देवाब्रह्मर्षयःसर्वे नमस्कर्त्तुं पितामहम् । विष्णुरप्यागतस्तत्र सभायांमन्त्रकारणात्

ब्रह्माचापि विगर्विष्ठ उवाचेदंवचस्तदा । भोभोदेवाःशृणुध्वं कस्त्रयाणांकारणंमहत्

सत्यं ब्रुवन्तुवै देवा ब्रह्मेशविष्णुमध्यतः । तांवाचं चसमाकर्ण्यदेवा विस्मयमागताः

ऊचुश्चैव ततो देवा न जानीमोवयं सुराः । ब्रह्मपत्नी तदोवाच विष्णुं प्रतिसुरेश्वरम्

त्रयाणामपि देवानां महान्तं च वदस्व मे ॥ ३६ ॥ .

विष्णुरुवाच

विष्णुमायाबलेनैव मोहितं भुवनत्रयम् ।

ततो ब्रह्मोवाच चेदं न त्वं जानासि भो विभोः ॥ ३७ ॥

नैव मुह्यन्ति ते मायाबलेन नैवमेव च । गर्वहिंसापरो देवो जगद्भर्ता जगत्प्रभुः ॥

ज्येष्ठं त्वां न विदुः सर्वे विष्णुमायावृताः खिलाः ।

ततो ब्रह्मा स रोषेण क्रुद्धःप्रस्फुरिताननः ॥ ३६ ॥

उवाच वचनं कोपाद्धेविष्णो शृणुमेवचः । येन वक्त्रेण सभायां वचनंसमुदीरितम्

तच्छीर्षं पततादाशु चाल्पकालेन वै पुनः । ततो हाहाकृतं सर्वं सेन्द्राः सर्षिपुरोगमाः

ब्रह्माणं क्षमयामासुर्विष्णुं प्रति सुरोत्तमाः ।

विष्णुश्च तद्वचः श्रुत्वा सत्यं सत्यं भविष्यति ॥ ४२ ॥

ततो विष्णुर्महातेजास्तीर्थस्योत्पादनेन च । तपस्तेपेतु वै तत्र धर्मारण्ये सुरेश्वरः

अश्वशीर्षम्मुखं दृष्ट्वा हयग्रीवो जनार्द्दनः ॥ ४३ ॥

तपस्तेपे महाभाग! विधिनासह भारत । न शक्यं केनचित्कर्त्तुमात्मनात्मैवतुष्टवान्

ब्रह्मापि तपसा युक्तस्तेपे वर्षशतत्रयम् । तिष्ठन्नेवपुरोविष्णोर्विष्णुमायाविमोहितः

यज्ञार्थमवदत्तुष्टो देवदेवो जगत्पतिः । ब्रह्मंस्ते मुक्तताद्यास्ति मममायाप्यदुःसहा

ततो लब्धवरो ब्रह्मा हृष्टचित्तो जनार्द्दनः । उवाचमधुरां वाचं सर्वेषां हितकारणात्

अत्राभवन्महाक्षेत्रं पुण्यंपापप्रणाशनम् । विधिविष्णुमयं चैतद्भवत्वेतन्न संशयः ॥

तीर्थस्य महिमाराजन्हयशीर्षस्तदा हरिः । शुभाननो हि सञ्जातःपूर्वेणैवाननेन तु ॥

कन्दर्पकोटिलावण्यो जातःकृष्णस्तदा नृप ।

ब्रह्मापि तपसा युक्तो दिव्यं वर्षशतत्रयम् ॥ ५० ॥

सावित्र्या च कृतं यत्र विष्णुमाया न बाधते ।

मायया तु कृतं शीर्षं पञ्चमं शार्दुलस्य वा ॥ ५१ ॥

धर्मारण्ये कृतं रम्यं हरेण च्छेदितं पुरा । तस्मै दत्त्वा वरं विष्णुर्जगामादर्शनं ततः

स्थापयित्वा विधिस्तत्र तीर्थश्चैवत्रिलोचनम् । मुक्तेशंनामदेवस्यमोक्षतीर्थमरिन्दम

गतःसोऽपि सुरश्रेष्ठः स्वस्थानं सुरसेवितम् । तत्रप्रेतादिवं यान्तितर्पणेनप्रतर्पिताः

अश्वमेधफलंस्नाने पानेगोदानजं फलम् । पुष्कराद्यानितीर्थानिगङ्गाद्याःसरितस्तथा

स्नानार्थमत्रागच्छन्ति देवताःपितरस्तथा। कार्त्तिक्यांकृत्तिकायोगेमुक्तेशंपूजयेत्तुयः

स्नात्वा देवसरे रम्ये नत्वा देवं जनार्द्दनम्।

यः करोति नरो भक्त्या सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७ ॥

भुक्त्वा भोगान्यथाकामं विष्णुलोकं स गच्छति।

अपुत्रा काकवन्ध्या च मृतवत्सा मृतप्रजा ॥ ५८ ॥

एकाम्बरेण सुस्नातौ पतिपत्न्यौ यथाविधि। तद्दोषंनाशयेन्नूनंप्रजाप्तिप्रतिबन्धकम्

मोक्षेश्वरप्रसादेन पुत्रपौत्रादि वर्द्धयेत्। दद्याद्वैकेन चित्तेन फलानि सत्यसंयुता ॥

निधाय वंशपात्रेऽपि नारीदोषात्प्रमुच्यते।

प्राप्नुवन्ति च देवाश्च अग्निष्टोमफलं नृप ॥ ६१ ॥

वेधाहरिर्हरश्चैव तप्यन्ते परमं तपः। धर्मारण्ये त्रिसन्ध्यं च स्नात्वादेवसरस्यथ ॥

तत्र मोक्षेश्वरः शम्भुः स्थापितो वै ततः सुरैः।

तत्र साङ्गं जपं कृत्वा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ ६३ ॥

एवं क्षेत्रं महाराज प्रसिद्धं भुवनत्रये। यस्तत्र कुरुते श्राद्धं पितृणां श्रद्धयान्वितः

उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम्। देवसरो महारम्यं नानापुष्पैः समन्वितम्

श्यामं सकलकल्हारैर्विधैर्जलजन्तुभिः ॥ ६५ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः सेवितं सुरमानुषैः। सिद्धैर्यक्षैश्च मुनिभिः सेवितं सर्वतः शुभम्

युधिष्ठिर उवाच

कीदृशं तत्सरः ख्यातं तस्मिन्स्थाने द्विजोत्तम।

तस्य रूपं प्रकारश्च कथयस्व यथातथम् ॥ ६७ ॥

व्यास उवाच

साधुसाधु महाप्राज्ञ! धर्मपुत्र! युधिष्ठिर!। यस्यसङ्कीर्तनान्नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अतिस्वच्छतरं शीतं गङ्गोदकसमप्रभम्। पवित्रं मधुरं स्वादु जलं तस्य नृपोत्तम!

महाविशालं गम्भीरं देवखातं मनोरमम्। लहर्यादिभिर्गम्भीरैः फेनावर्तसमाकुलम्

झषमण्डूककमठैर्मकरैश्च समाकुलम्।

शङ्खशुक्त्यादिभिर्युक्तं राजहंसैः सुशोभितम् ॥ ७१ ॥

वटप्लक्षैः समायुक्तमश्वत्थाम्रैश्च वेष्टितम्। चक्रवाकसमोपेतंबकसारसटिट्टिभैः ॥ ७२

कमनीयप्रगन्धाच्छच्छत्रपत्रैः सुशोभितम्।

सेव्यमानं द्विजैःसर्वैः सारसाद्यैः सुशोभितम् ॥ ७३ ॥

सदेवैर्मुनिभिश्चैव विप्रैर्मर्त्यैश्च भूमिप। सेवितं दुःखहं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७४

अनादिनिधनोपेतं सेवितं सिद्धमण्डलैः। स्नानादिभिः सर्वदैवतत्सरोनृपसत्तम!

विधिना कुरुते यस्तु नीलोत्सर्गश्च तत्तटे। प्रेता नैव कुले तस्य यावदिन्द्राश्चतुर्दश

कन्यादानं च ये कुर्यु र्विधिना तत्रभूपते!। ते तिष्ठन्ति ब्रह्मलोकेयावदाभूतसम्प्लवम्

महिषीं गृहदासीं च सुरभीं सुतसंयुताम्। हेमविद्यां तथा भूमिं रथांश्चगजवासर्सी

ददाति श्रद्धया तत्र सोऽक्षयंस्वर्गमश्नुते। देवखातस्यमाहात्म्यंयःपठेच्छिवसन्निधौ

दीर्घमायुस्तथा सौख्यं लभते नात्र संशयः ॥ ७९ ॥

यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वा त्विदमद्भुतम्।

कुले तस्य भवेच्छ्रेयः कल्पान्तेऽपि युधिष्ठिर!॥ ८० ॥

एतत्सर्वं मयाख्यातं हयग्रीवस्य कारणम्। प्रभावस्तस्यतीर्थस्यसर्वपापापनुत्तये

इतिश्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे

पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये हयग्रीवस्याख्यानवर्णनंनाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

नानाशक्तिस्थापनपूर्वकमानन्दास्थापनवर्णनम्

युधिष्ठिर उवाच

रक्षसां चैव दैत्यानां यक्षाणामथ पक्षिणाम् ।
भयनाशाय काजेशैर्धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ १ ॥
शक्तीः संस्थापिता नूनं नाना रूपा ह्यनेकशः ।
तासां स्थानानि नामानि यथारूपाणि मे वद ॥ २ ॥

व्यास उवाच

शृणुपार्थ! महाबाहोधर्ममूर्तेनृपोत्तम !। स्थाने वैस्थापिताशक्तिःकाजेशैश्चैवगोत्रपा
श्रीमाता मदारिकायां शान्ता नन्दापुरे वरे ।
रक्षार्थं द्विजमुख्यानां चतुर्दिक्षु स्थिताश्च ताः ॥ ४ ॥
युक्ताश्चैवसुरैःसर्वैःस्वस्वस्थाने नृपोत्तम । वनमध्येस्थिताःसर्वाद्विजानांरक्षणायवै
सा बभूव महाराज ! सावित्रीति प्रथाशिवा ।
असुराणां वधार्थाय ज्ञानजा स्थापिता सुरैः ॥ ६ ॥
गायत्री पक्षिणी देवी छत्रजा द्वारवासिनी । शीहोरी चूटसंज्ञायापिपलाशापुरीतथा
अन्याश्च बहवश्चैव स्थापिता भयरक्षणे ॥ ७ ॥
प्रतीच्योदीच्यां याम्यां वै विबुधैः स्थापिता हि सा ।
नानायुधधरा सा च नानाभरणभूषिता ॥ ८ ॥
नानावाहनमारूढा नानारूपधरा च सा । नानाकोपसमायुक्ता नानाभयविनाशिनी ॥
स्थाप्या मातर्यथास्थाने यथायोग्या दिशोदश । गरुडेन समारूढात्रिशूलवरधारिणी
सिंहारूढा शुद्धरूपा वारुणी पानदर्पिता । खड्गखेटकबाणाढ्यैः करैर्भाति शुभानना
रक्तवस्त्रावृता चैव पीनोन्नतपयोधरा । उद्यदादित्यबिम्बाभा मदाघूर्णितलोचना ॥

एवमेषा महादिव्याकाजेशैःस्थापितातदा । रक्षार्थंसर्वजन्तूनांसत्यमन्दिरवासिनाम्
सादेवीनृपशार्दूल!स्तुतासम्पूजितासदा । ददातिसकलान्कामान्वाञ्छितान्नृपसत्तम
धर्मारण्यात्पश्चिमतः स्थापिता छत्रजा शुभा ।
तत्रस्था रक्षते विप्रान्कियच्छक्तिसमन्विता ॥ १५ ॥
भैरवं रूपमास्थाय राक्षसानां वधाय च । धारयन्त्यायुधानीत्थं विप्राणामभयायच
सरश्चकार तस्याग्रे उत्तमंजलपूरितम् । सरस्यस्मिन्महाभाग कृत्वास्नानादितर्पणम्
पिण्डदानादिकंसर्वमक्षयं चैव जायते । भूमौ क्षिताञ्जलीन्दिव्यान्धूपदीपादिकं सदा
तस्य नोबाधतेव्याधिःशत्रूणांनाशएव च । बलिदानादिकंतत्रकुर्याद्भूयःस्वशक्तितः
शत्रवो नाशमायान्तिधनंधान्यंविवर्धते । आनन्दास्थापिताराजञ्छत्यंशाचमनोरमा
रक्षणार्थं द्विजातीनां माहात्म्यं शृणुभूपते !। शुक्लांबरधरा दिव्या हेमभूषणभूषिता
सिंहारूढा चतुर्हस्ता शशाङ्ककृतशेखरा । मुक्ताहारलतोपेता पीनोन्नतपयोधरा ॥ २२
अक्षमालासिहस्ता च गुणतोमधारिणी । दिव्यगन्धाम्बरधरादिव्यमालाविभूषिता
सात्त्विकी शक्तिरानन्दास्थितातस्मिन्पुरे पुरा । पूजयेत्तांचवैराजन्कर्पूरारक्तचन्दनैः
भोजयेत्पायसैः शुभ्रैर्मध्वाज्यसितया सह । भवान्याः प्रीतयेराजन्कुमार्याःपूजनंतथा
तत्र जप्तं हुतं दत्तं ध्यानं च नृपसत्तम !। तत्सर्वं चाक्षयं तत्र जायते नात्र संशयः ॥
त्रिगुणेत्रिगुणावृद्धिस्तस्मिन्स्थानेनृपोत्तम !। साधकस्यभवेन्नूनंधनदारादिसम्पदः
न हानिर्न च रोगश्चन शत्रुर्नच दुष्कृतम् । गावस्तस्यविवर्द्धन्तेधनधान्यादिसङ्कुलम्
न शाकिन्या भयं तस्य न च राज्ञश्च वैरिणः । नचव्याधिभयंचैवसर्वत्रविजयीभवेत्
विद्याश्चतुर्दशास्यैव भासन्ते पठिता इव । सूर्यवद्द्योतते भूमावानन्दामाश्रितो नरः

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्य आनन्दास्थापनवर्णनं नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

———

सप्तदशोऽध्यायः

श्रीमातामाहात्म्यवर्णनम्

व्यास उवाच

दक्षिणेस्थापितराजञ्छान्तादेवीमहाबला । साविचित्राम्बरधरावनमालाविभूषिता
तामसी सा महाराज मधुकैटभनाशिनी । विष्णुनातत्र वै न्यस्ताशिवपत्नीनृपोत्तम
सा चैवाष्टभुजा रम्या मेघश्यामा मनोरमा । कृष्णाम्बरधरादेवीव्याघ्रवाहनसंस्थिता
द्वीपिचर्मपरीधाना दिव्याभरणभूषिता । घण्टात्रिशूलाक्षमालाकमण्डलुधरा शुभा
अलङ्कृतभुजा देवीसर्वदेवनमस्कृता । धनं धान्यंसुतान्भोगान्स्वभक्तेभ्यःप्रयच्छति
पूजयेत्कमलैर्दिव्यैः कर्पूरागरुचन्दनैः । तदुद्देशेन तत्रैव पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥६ ॥
कुमारीर्भोजयेदन्नैर्विविधैर्भक्तिभावतः । धूपैर्दीपैः फलैः रम्यैः पूजयेच्च सुरादिभिः
मांसैस्तुविविधैर्दिव्यैरथवाधान्यपिष्टजैः । अन्यैश्चविविधैर्धान्यैःपायसैर्वटकैस्तथा
ओदनैः कृशरापूपैः पूजयेत्सुसमाहितः । स्तुतिपाठेन तत्रैव शक्तिस्तोत्रैर्मनोहरैः ॥
रिपवस्तस्य नश्यन्ति सर्वत्र विजयीभवेत् । रणे राजकुले द्यूते लभते जयमङ्गलम्

सौम्या शान्ता महाराज स्थापिता कुलमातृका ।
श्रीमाता सा प्रसिद्धा च माहात्म्यं शृणु भूपते !॥ ११ ॥

कुलमाता महाशक्तिस्तत्रास्ते नृपसत्तम । कुमारी ब्रह्मपुत्री सारक्षार्थं विधिनाकृता

स्थानमाता च सा देवी श्रीमाता साभिधानतः ।
त्रिरूपा सा द्विजातीनां निर्मिता रक्षणाय च ॥ १३ ॥

कमण्डलुधरा देवी घण्टाभरणभूषिता । अक्षमालायुता राजञ्छुभा सा शुभरूपिणी
कुमारी चादिमाता च स्थानत्राणकरापि च । दैत्यघ्नीकामदाचैवमहामोहविनाशिनी

भक्तिगम्या च सा देवी कुमारी ब्रह्मणः सुता ।
रक्ताम्बरधरा साधुरक्तचन्दनचर्चिता ॥ १६ ॥

रक्तमाल्या दशभुजा पञ्चवक्त्रा सुरेश्वरी । चन्द्रावतंसिका माता सुरासुरनमस्कृता

साक्षात्सरस्वतीरूपा रक्षार्थं विधिना कृता ।
ॐकारा सा महापुण्या काजेशेन विनिर्मिता ॥ १८ ॥

ऋषिभिः सिद्धयक्षादिसुरपन्नगमानवैः । प्रणम्याङ्घ्रियुगातेभ्योददातिमनसेप्सितम्

पालयन्ती च संस्थानं द्विजातीनां हिताय वै ।
यथौरसान्सुतान्माता पालयन्तीह सद्गुणैः ॥ २० ॥

अथपालयती देवी श्रीमाता कुलदेवता । उपद्रवाणि सर्वाणि नाशयेत्सततं स्तुता
सर्वविघ्नोपशमनी श्रीमाता स्मरणेन हि । विवाहे चोपवीते च सीमन्ते शुभकर्मणि
सर्वेषु भक्तकार्येषु श्रीमाता पूज्यते सदा । यथा लम्बोदरं देवं पूजयित्वा समारभेत्
कार्यं शुभं सर्वमपि तथा श्रीमातरं नृप !। यत्किञ्चिद्भोजनंत्वत्रब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति
अथवा विनिवेद्यं च क्रियतेयत्परस्परम् । अनिवेद्यच तां राजन्कुर्वाणोविघ्नमेष्यति

तस्मात्तस्यै निवेद्याथ ततः कर्म समारभेत् ।
तद्वरेणाखिलं कर्म अविघ्नेन हि सिद्ध्यति ॥
हेमन्ते शिशिरे प्राप्ते पूजयेद्धर्मपुत्रिकाम् ॥ २६ ॥

हेमपत्रे समालिख्य राजते वाथकारयेत् । पादुकांचोत्तमां राजञ्छ्रीमातायैनिवेदयेत्

स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा तिलामलकमिश्रितैः ।
वासोभिः सुमनोभिश्च दुकूलैः सुमनोहरैः ॥ २८ ॥

लेपयेच्चन्दनैः शुभ्रैःकुङ्कुमैः सिन्दुरादिकैः । कर्पूरागुरुकस्तूरीमिश्रितैः कर्द्दमैस्तथा॥
कर्णिकारैश्च कह्लारैःकरवीरैः सितारुणैः । चम्पकैः केतकीभिश्च जपाकुसुमकैस्तथा
यक्षकर्द्दमकैश्चैव बिल्वपत्रैरखण्डितैः । पालाशजातिपुष्पैश्च वटकैर्माषसम्भवैः ॥

पूपभक्तादिदालीभिस्तोषयेच्छाकसञ्चयैः ॥ ३१ ॥

धूपदीपादिपूर्वं तु पूजयेज्जगदम्बिकाम् । तद्दिनेयैव कुमारीर्वै विप्रानपि च भोजयेत् ॥

पायसैर्घृतयुक्तैश्च शर्करामिश्रितैर्नृप ॥ ३२ ॥

एकान्नैर्मोदकाद्यैश्च तर्पयेद्भक्तिभावतः । तर्प्यमाणे द्विजैकस्मिन्सहस्रफलमश्नुते ॥

दैत्यानांघातकंस्तोत्रंवाचयेच्चपुनःपुनः। एकाग्रमानसोभूत्वास्तौतिश्रीमातरंतुयः
तस्यतुष्टावरं दद्यात्स्नापितापूजितास्तुता। अनिष्टानिचसर्वाणिनाशयेद्धर्मपुत्रिका
अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनवान्भवेत्।
राज्यार्थी लभते राज्यं विद्यार्थी लभते च ताम् ॥ ३६ ॥
श्रियोर्थीलभतेलक्ष्मींभार्यार्थीलभतेचताम्। प्रसादाच्चसरस्वत्यालभतेनात्रसंशयः
अन्ते च परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम्।
प्राप्नोति पुरुषो नित्यं सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ ३८ ॥
इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीमातामाहात्म्यवर्णनंनाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

मातङ्गीकर्णाटकोपाख्यानवर्णनम्

रुद्र उवाच

श्रृणु स्कन्द! महाप्राज्ञ ह्यद्भुतं यत्कृतंमया। धर्मारण्ये महादुष्टोदैत्यःकर्णाटकाभिधः
निभृतं हि समागत्यदम्पत्योर्विघ्नमाचरत्। तं दृष्ट्वा तद्भयाल्लोकः प्रदुद्राव निरन्तरम्
त्यक्त्वा स्थानं गताः सर्वे वणिजो वाडवादयः।
मातङ्गीरूपमास्थाय श्रीमात्रा त्वनया सुत !॥ ३ ॥
हतः कर्णाटकोनामराक्षसो द्विजघातकः। तदासर्वेऽपि वै विप्राहृष्टास्ते तेनकर्मणा
स्तुवन्तिपूजयन्तिस्म वणिजो भक्तितत्पराः। वर्षेवर्षेप्रकुर्वन्ति श्रीमातापूजनंशुभम्
शुभकार्येषु सर्वेषु प्रथमं पूजयेत्तु ताम्। न स विघ्नं प्रपश्येत तदाप्रभृतिपुत्रक ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच

कोऽसौ दुष्टो महादैत्यः कस्मिन्वंशे समुद्भवः।
किं किं तेन कृतं तात! सर्वं कथय सुव्रत !॥ ७ ॥

व्यास उवाच

श्रृणुराजन्प्रवक्ष्यामि कर्णाटकविचेष्टितम्। देवानांदानवानांयोदुःसहोवीर्यदर्पितः
दुष्टकर्मादुराचारो महाराष्ट्रोमहाभुजः। जित्वाचसकलाँल्लोकांस्त्रैलोक्येचगतागतः
यत्र देवाश्च ऋषयस्तत्र गत्वा महासुरः। छद्मना वा बलेनैव विघ्नं प्रकुरुते नृप !॥
न वेदाध्ययनं लोके भवेत्तस्य भयेन च। कुर्वते वाडवा देवा न च सन्ध्याद्युपासनम्
न क्रतुर्वर्तते तत्र न चैव सुरपूजनम्। देशेदेशे च सर्वत्र ग्रामेग्रामे पुरेपुरे ॥ १२ ॥
तीर्थेतीर्थे च सर्वत्र विघ्नं प्रकुरुतेऽसुरः। परन्तु शक्यते नैव धर्मारण्ये प्रवेशितम् ॥
भयाच्छक्त्याश्च श्रीमातुर्दानवोविक्लवस्तदा। केनोपायेनतत्रैवगम्यतेत्विति चिन्तयन्
विघ्नंकरिष्येहिकथंब्राह्मणानांमहात्मनाम्। वेदाध्ययनकर्तृणां यज्ञकर्माधितिष्ठताम्
वेदाध्ययनजं शब्दं श्रुत्वा दूरात्स दानवः। विव्यथे स यथा राजन्वज्राहत इव द्विपः
निःश्वासान्मुमुचे रोषाद्दन्तैर्दन्तांश्च घर्षयन्।
दशमानो निजावोष्ठौ पेषयंश्च करावुभौ ॥ १७ ॥
उन्मत्तवद्विचरत इतश्चेतश्च मारिष। सन्निपातस्य दोषेण यथा भवति मानवः ॥ १८
तथैव दानवो घोरो धर्मारण्यसमीपगः। भ्रमते द्रवते चैव दूरादेव भयान्वितः ॥ १९
विवाहकालेविप्राणां रूपंकृत्वाद्विजन्मनः। तत्रागत्यदुराधर्षोनीत्वा दाम्पत्यमुत्तमम्
उत्पपात महीपृष्ठाद्गगने सोऽसुराधमः। स्वयं च रमतेपापो द्वेषाज्जातिस्वभावतः ॥
एवं च बहुशःसोऽथ धर्मारण्याच्च दम्पती। गृहीत्वा कुरुते पापं देवानामपिदुःसहम्
विघ्नंकरोतिदुष्टोऽसौ दम्पत्योः सततं भुवि। महाघोरतरं कर्म कुर्वंस्तस्मिन्पुरेवरे
तत्रोद्विग्ना द्विजाः सर्वे पलायन्ते दिशो दश।
गताः सर्वे भूमिदेवास्त्यक्त्वा स्थानं मनोरमम् ॥ २४ ॥
यत्रयत्र महातीर्थं तत्रतत्र गता द्विजाः। उद्वसं तत्पुरं जातं तस्मिन्काले नृपोत्तम
न वेदाध्ययनं तत्र न च यज्ञः प्रवर्तते। मनुजास्तत्र तिष्ठन्ति न कर्णाटभयार्दिताः ॥

द्विजाःसर्वेततो राजन्वणिजश्चमहायशाः । एकत्रमिलिताः सर्वेवक्तुंमन्त्रंयथोचितम्
कर्णाटस्यवधोपायं मन्त्रयन्तिद्विजर्षभाः । विचार्यमाणेतैर्दैवाद्वाग्जाताचाशरीरिणी
आराधयत श्रीमातांसर्वदुःखापहारिणीम् । सर्वदैत्यक्षयकारीं सर्वोपद्रवनाशनाम् ॥

तच्छ्रुत्वा वाडवाः सर्वे हर्षव्याकुललोचनाः ।
श्रीमातां तु समागत्य गृहीत्वा बलिमुत्तमम् ॥ ३० ॥

मधु क्षीरं दधि घृतं शर्करा पञ्चधारया । धूपं दीपं तथा चैव चन्दनं कुसुमानि च ॥
फलानिविविधान्येव गृहीत्वावाडवानृप । धान्यंतुविविधं राजन्भक्तापूपाघृताचिताः
कुल्माषावटकाश्चैवपायसंघृतमिश्रितम् । सोहालिकादीपिकाश्चसार्द्राश्च वटकास्तथा

राजिकाभिश्च संलिप्ता नवच्छिद्रसमन्विताः ।
चन्द्रबिम्बप्रतीकाशा मण्डकास्तत्र कल्पिताः ॥ ३४ ॥

पञ्चामृतेन स्नपनं कृत्वा गन्धोदकेन च । धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्तोषयामासुरीश्वरीम् ॥
नाराजनैः सकर्पूरैः पुष्पैर्दीपैः सुचन्दनैः । श्रीमातातोषिता राजन्सर्वोपद्रवनाशिनी

श्रीमाता च जगन्माता ब्राह्मी सौम्या वरप्रदा ।
रूपत्रयं समास्थाय पालयेत्सा जगत्त्रयम् ॥ ३७ ॥
त्रयीरूपेण धर्मात्मन्रक्षते सत्यमन्दिरम् ।
जितेन्द्रिया जितात्मानो मिलितास्ते द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

तैः सर्वैरर्चिता माता चन्दनाद्येन तोषिता । स्तुतिमारेभिरेतत्र वाङ्मनःकायकर्मभिः

एकचित्तेन भावेन ब्रह्मपुत्र्याः पुरः स्थिताः ॥ ३९ ॥

विप्रा ऊचुः

नमस्तेब्रह्मपुत्र्यास्तु! नमस्ते ब्रह्मचारिणि! । नमस्तेजगतां मातर्नमस्ते सर्वगे! सदा

क्षुन्निद्रा त्वं तृषा त्वं च क्रोधतन्द्रादयस्तथा ।
त्वं शान्तिस्त्वं रतिश्चैव त्वं जया विजया तथा ॥ ४१ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्वंप्रपन्ना सुरेश्वरि !। सावित्रीश्रीरुमाचैवत्वंचमाताव्यवस्थिता

ब्रह्मविष्णुसुरेशानास्त्वदाधारे व्यवस्थिताः ।

नमस्तुभ्यं जगन्मातर्धृतिपुष्टिस्वरूपिणि !॥ ४३ ॥
रतिःक्रोधा महामाया छायाज्योतिः स्वरूपिणि !।
सृष्टिस्थित्यन्तकृद्देवि! कार्यकारणदा सदा ॥ ४४ ॥

धरातेजस्तथावायुः सलिलाकाशमेव च । नमस्तेऽस्तु महाविद्ये! महाज्ञानमयेऽनघे!

ह्रीङ्कारीदेवरूपा त्वं क्लीङ्कारी त्वं महाद्युते !।
आदिमध्यावसाना त्वं त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ ४६ ॥

महापापोहि दुष्टात्मा दैत्योऽयंबाधतेऽधुना । त्राणरूपात्वमेकाचअस्माकं कुलदेवता
त्राहित्राहि महादेवि! रक्षरक्षमहेश्वरि! । हन हन दानवं दुष्टं द्विजानां विघ्नकारकम्
एवंस्तुता तदादेवी महामायाद्विजन्मभिः । कर्णाटस्यवधार्थायद्विजातीनांहितायच

प्रत्यक्षा साऽभवत्तत्र वरं ब्रूहीत्युवाच ह ॥ ४९ ॥

श्रीमातोवाच

केन वैत्रासिताविप्राःकेनत्रोद्वेजिताःपुनः । तस्याहंकुपिताविप्राः!नयिष्येयमसादनम्
क्षीणायुषं नरं वित्तयेन यूयं निपीडिताः । ददामि वो द्विजातिभ्योयथेष्टंवक्तुमर्हथ

भक्तयाहि भवतां विप्राः! करिष्ये नात्र संशयः ॥ ५२ ॥

द्विजा ऊचुः

कर्णाटाख्यो महारौद्रोदानवोमदगर्वितः । विघ्नंप्रकुरुतेनित्यं सत्यमन्दिरवासिनाम्
ब्राह्मणान्सत्यशीलांश्च वेदाध्ययनतत्परान् । द्वेषाद्द्वेष्टिद्वेषणस्तान्नित्यमेव महामते

वेदविद्वेषणो दुष्टो घातयैनं महाद्युते !॥ ५४ ॥

व्यास उवाच

तथेत्युक्त्वा तु सादेवीप्रहस्यकुलदेवता । वधोपायंविचिन्त्यास्यभक्तानांरक्षणायवै
ततः कोपपरा जाता श्रीमाता नृपसत्तम । कोपेन भृकुटींकृत्वा रक्तनेत्रान्तलोचनाम्
कोपेन महताऽऽविष्टा वमन्तीपावकंयथा । महाज्वालामुखान्नेत्रान्नासाकर्णाच्चभारत
तत्तेजसा समुद्भूता मातङ्गी कामरूपिणी । कालीकरालवदनादुर्दर्शवदनोज्ज्वला
रक्तमाल्याम्बरधरा मदाघूर्णितलोचना । न्यग्रोधस्यसमीपेसा श्रीमातासंश्रिता तदा

अष्टादशभुजा सा तु शुभामाता सुशोभना। धनुर्बाणधरा देवी खड्गखेटकधारिणी
कुठारं क्षुरिकां बिभ्रत्त्रिशूलं पानपात्रकम्। गदां सर्पश्च परिघं पिनाकं चैवपाशकम्
अक्षमालाधरा राजन्मद्यकुम्भानुधारिणी। शक्तिं च मुसलं घोरं कर्त्तरीं खर्परं तथा
कण्टकाढ्यां च बदरींबिभ्रती तु महानना। तत्राभवन्महायुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्॥
मातङ्ग्याः सह कर्णाटदानवेन नृपोत्तम!॥ ६४॥

युधिष्ठिर उवाच

कथं युद्धं समभवत्कथं चैवाऽपवर्तत। जितं केनैव धर्मज्ञ! तन्ममाचक्ष्व मारिष!॥

व्यास उवाच

एकदा श्रृणु राजेन्द्र! यज्जातं दैत्यसङ्करे। तत्सर्वं कथयाम्याशु यथावृत्तं हि तत्पुरा
प्रणष्टयोषा ये विप्रा वणिजश्चैव भारत। चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते धर्मारण्ये नृपोत्तम!
गौरीमुद्वाहयामासुर्विप्रास्ते संशितव्रताः। स्वस्थानंसुशुभंज्ञात्वातीर्थराजंतथोत्तमम्
विवाहं तत्र कुर्वन्तो मिलितास्ते द्विजोत्तमाः।
कोटिकन्याकुलं तत्र एकत्रासीन्महोत्सवे॥
धर्मारण्ये महाप्राज्ञ! सत्यं सत्यं वदाम्यहम्॥ ६६॥
चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमादधुः। आसनं ब्रह्मणे दत्त्वाअग्निंकृत्वाप्रदक्षिणम्
स्थालीपाकं च कृत्वाऽथ कृत्वा वेदीः शुभास्तदा।
चतुर्हस्ताः सकलशा नागपाशसमन्विताः॥ ७१॥
वेदमन्त्रेण शुभ्रेण मन्त्रयन्ते ततो द्विजाः। चरतांदम्पतीनांहि परिवेश्ययथोचितम्
ब्रह्मणा सहितास्तत्र वाडवास्ते सुहर्षिताः। कुर्वते वेदनिर्घोषं तारस्वरनिनादितम्
तेन शब्देन महता कृत्स्नमापूरितं नभः। तं श्रुत्वादानवो घोरो वेदध्वनिं द्विजेरितम्
उत्पपातासनात्तूर्णं ससैन्यो गतचेतनः। धावतः सर्वभृत्यांस्तु ये चान्येतानुवाचसः
श्रूयतां कुत्र शब्दोऽयं वाडवानां समुत्थितः। तस्य तद्वचनंश्रुत्वादैतेयाःसत्वरंययुः
विभ्रान्तचेतसः सर्वे इतश्चेतश्च धाविताः। धर्मारण्येगताःकेचित्तत्र दृष्ट्वा द्विजातयः
उद्गिरन्तो हि निगमान्विवाहसमये नृप!। सर्वं निवेदयामासुः कर्णाटाय दुरात्मने

तच्छ्रुत्वा रक्तताम्राक्षो द्विजद्विड् कोपपूरितः।
अभ्यधावन्महाभाग यत्र ते दम्पती नृप॥ ७६॥
खमाश्रित्य तदा दैत्यमायां कुर्वन्स राक्षसः। अहरद्दम्पतीराजन्सर्वालङ्कारसंयुतान्
ततस्ते वाडवाः सर्वे सङ्गता भुवनेश्वरीम्। बुम्बारवंप्रकुर्वाणास्त्राहित्राहीतिचोचिरे
तच्छ्रुत्वा विश्वजननी मातङ्गी भुवनेश्वरी। सिंहनादं प्रकुर्वाणात्रिशूलवरधारिणी
ततः प्रववृते युद्धं देवीकर्णाटयोस्तथा। ऋषीणां पश्यतांतत्रवणिजांचद्विजन्मनाम्
पश्यतामभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। अस्त्रैश्चिच्छेद मातङ्गीमदविह्वलितं रिपुम्॥
सोऽपि दैत्यस्ततस्तस्य बाणेनैकेन वक्षसि।
असावपि त्रिशूलेन घातितःकश्मलं गतः॥ ८१॥
मुष्टिभिश्चैव तां देवीं सोऽपि ताडयतेऽसुरः।
सोऽपि देव्या ततः शीघ्रं नागपाशेन यन्त्रितः॥ ८६॥
ततस्तेनैव दैत्येन गरुडास्त्रं समादधे। तया नारायणास्त्रं तु सन्दधे शरपातनम्॥
एवमन्योन्यमाकृष्य युध्यमानौ जयेच्छया। ततः परिघमादाय आयसं दैत्यपुङ्गवः
मातङ्गीं प्रति सक्रुद्धो जगाम परवीरहा। देवी क्रुद्धा मुष्टिपातैश्चूर्णयामास दानवम्॥
तेन मुष्टिप्रहारेण मूर्च्छितो निपपात ह। ततस्तु सहसोत्थाय शक्तिं धृत्वा करेमुदा
शतघ्नीं पातयामास तस्याउपरिदानवः। शक्तिं चिच्छेदसादेवी मातङ्गीचशुभानना
जहासोच्चैस्तुसासुभ्रूःशतघ्नींवज्रसन्निभाम्। एवमन्योन्यशस्त्रौघैरर्दयन्तौपरस्परम्
ततस्त्रिशूलेन हतो हृदये निपपात ह।
मूर्च्छां विहाय दैत्योऽसौ मायां कृत्वा च राक्षसीम्॥ ९३॥
पश्यतां तत्र तेषां तु अदृश्योऽभून्महासुरः। पपौ पानंततो देवी जहासारुणलोचना
सर्वत्रगं तं सा देवी त्रैलोक्ये सचराचरे॥ ९५॥
क्वयास्यसीतिब्रूतेसाब्रूहित्वंसाम्प्रतंहि मे। कर्णाटकमहादुष्ट एहिशीघ्रंहियुध्यताम्
ततोऽभवन्महायुद्धं दारुणं च भयानकम्। पपौ देवी तु मैरेयं वधार्थं सुमहाबला॥
मातङ्गी चततःक्रुद्धावक्त्रेचिक्षेपदानवम्। ततोऽपि दानवोरौद्रोनासारन्ध्रेणनिर्गतः

युध्यते स पुनर्दैत्यः कर्णाटो मदपूरितः । ततो देवी प्रकुपिता मातङ्गी मदपूरिता ॥
दशनैर्मथयित्वा च चर्वयित्वा पुनःपुनः । शवास्थिमेदसायुक्तं मज्जामांसादिपूरितम्
नखरोमाभिसंयुक्तं प्रक्षिप्य चोदरेऽसुरम् । करैकेण मुखं रुद्धं करेणैकेन नासिकाम् ॥
ततोमहाबलो दैत्यः कर्णरंध्रेण निर्गतः । ततस्तया महादेव्या नाम चक्रे तदाभुवि ॥
कर्णरन्ध्रप्रसूतोऽयं कर्णाटेति विदुर्बुधाः । पुनर्युद्धार्थमायातोदैत्यो हि बलदर्पितः ॥
गर्जमानोसुरस्तत्र सायुधो युधि संस्थितः । तं दृष्ट्वादुःसहं दैत्यंविमृश्यच पुनःपुनः
वधोपायंहि मातङ्गी चिन्तयामास भारत । यदा चिन्तयते देवी मातङ्गी मदपूरिता

मायारूपं समास्थाय कर्णाटः कुसुमायुधः ।
गौरश्चाम्बुजपत्राक्षस्तथा षोडशवार्षिकः ॥ १०६ ॥
अभ्येत्य देवीं ब्रूते स्म मां त्वं वरय शोभने !॥ १०७ ॥

श्रीमातोवाच

साधु चेदं त्वया प्रोक्तं दैत्यराजसुनिश्चितत् । रूपेण सदृशो नान्योविद्यते भुवनत्रये
प्रतिज्ञा मे कृता पूर्वंश्रुता किमसुरोत्तम !। ममानुजाशुभाश्यामा विवाहे विघ्नकारिणी

पित्रा मे स्थापिता दैत्य रक्षार्थं हि द्विजन्मनाम् ।
केवलं श्यामलाङ्गी सा सर्वलोकहितावहा ॥ ११० ॥
न कश्चिद्वरयेत्कन्यामित्युक्त्वा स्थापिता तु सा ।
कथयाशु तव शुभं श्रुत्वोपायं करोम्यहम् ॥ १११ ॥

भगिनी मेऽस्ति दैत्येन्द्र श्यामलाह्यपरिग्रहा । तवार्थं रक्षिता शूर तां च पूर्वेणचोद्वह

स पिता तां महावीर! दास्यते वै शुभामिमाम् ।
गच्छ त्वं व्रियतां ह्येव श्यामला कोपसंयुता ॥ ११३ ॥
ततः कर्णाटकः क्रुद्धो गृहीत्वा शक्तिमूर्जिताम् ।
अभ्यधावत दुष्टात्मा श्यामलानिधनेच्छया ॥ ११४ ॥

आगतं चासुरं दृष्ट्वा श्यामला सुमहामनाः । विवाहार्थं परं ज्ञात्वाऽभिप्रायं दुष्टचेतसः
महायुद्धमभूत्तत्र श्यामलाऽसुरवर्ययोः । मासत्रयं ततो राजंश्चाभवत्तुमुलं क्षितौ ॥

माघेकृष्णतृतीयायां धर्मारण्ये महारणे । मध्याह्नसमये भूप कर्णाटाख्यो निपातितः
कर्णाटः पतितस्तत्र यत्र देव्या निपातितः । तच्छैलशृङ्गप्रतिमं पपातशिरउत्तमम्
चचाल सकला पृथ्वीसाब्धिद्वीपासपर्वता । ततो विप्राःप्रहृष्टास्ते जयमातरुदैरयन्
जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः । ततोत्सवं प्रकुर्वन्तो गीतं नृत्यं शुभप्रदम् ॥
पायसैर्वटकैश्चैव नैवेद्यैर्मोदकैस्तथा । तुष्टवुःशुभवाण्याते स्थाने मोटेरके वरे ॥

श्रीमती पूजिता सा च सुतसौख्यधनप्रदा ।
महोत्सवे च सम्प्राप्ते मातङ्गीपूजनं हितम् ॥ १२२ ॥

येऽर्चयन्तिस्थापयित्वा धनपुत्रार्थसिद्धये । सुखंकीर्तितथायुष्यंयशःपुण्यंसमाप्नुयुः

व्याधयो नाशमायान्ति चादित्याद्याग्रहाः शुभाः ।
भूतवेतालशाकिन्यो जम्भाद्याः पीडयन्ति न ॥ १२४ ॥

न जायते तथा क्वापि प्रेतादीनांप्रपीडनम् । ततोविप्राःप्रहृष्टाश्च स्तुतिंकर्तुंसमुद्यताः
श्रीमातां चैव शक्तीश्च मातङ्गीमस्तुवंस्तदा । श्यामलां च महादेवींहर्षेणमहतायुताः

विप्रा ऊचुः

मातस्त्वमेवमस्माकं रक्षिका स्थानके भव ।
दम्पतीनां हितार्थाय (स्थातव्यं स्थानकेसदा) यथा नोद्विजते द्विजाः ॥ १२७ ॥

मातंग्युवाच

तुष्टाऽहंवो महाभागाः स्तवेनानेनवोद्विजाः । वरयध्वं वरंयद्वोमनसासमभीप्सितम्

ब्राह्मणा ऊचुः

दास्यामहे बलिं देवि!यस्तेमनसिवर्तते । अस्माकंचैव दम्पत्यो रक्षार्थंत्वंस्थिरा भव

देव्युवाच

स्वस्थाः सन्तु द्विजाः सर्वे न च पीडा भविष्यति ।
मयि स्थितायां दुर्धर्षा दैत्या येऽन्ये च राक्षसाः ॥ १३० ॥

शाकिनीभूतप्रेताश्चजम्भाद्याश्चग्रहास्तथा । शाकिन्यादिग्रहाश्चैवसर्पाव्याघ्रादयस्तथा

पीडयिष्यन्ति न क्वापि स्थितायां (स्थितानां) मयि (मम)शासने ।

महोत्सवं यः कुरुते विवाहे समुपस्थिते ॥ १३२ ॥
दम्पत्योश्चहितार्थंहिपूजयेन्मांमुदानरः । तस्याहंसकलां बाधांनाशयिष्याम्यसंशयम्
नाधयो व्याधयश्चैव न क्लेशो नचसम्भ्रमः । प्राप्यतेपरमं सौख्यं यशःपुण्यंधनंसदा
नाकाले मरणं तस्य वातापित्तादिकं नहि ॥ १३४ ॥

विप्रा ऊचुः

केन वा विधिना पूजा नैवेद्यं कीदृशं भवेत् । धूपंच कीदृशं मातःकथं पूजांप्रकल्पयेत्

श्रीदेव्युवाच

श्रूयतां मे वचो विप्राःपत्रे चैव हिरण्मये । लिखित्वापूजयेद्यस्तु चिरायुर्दम्पतीभवेत्
अथवा राजते पत्रे कांस्यपत्रेऽथवा पुनः । अष्टादशभुजा देवी चन्दनेन विचर्चिता
शूर्पं शरैः करे श्वानं पद्मं तु परमं पुनः । कर्त्तरीं कारयेदेकां तूणीरं च धनूंषि च
चर्म पाशं मुद्गरं च कांनालं तोमरं तथा । शङ्खं चक्रं गदांशुभ्रां मुशलं परिघंशुभम्
खट्वाङ्गं बदरीश्चैव अङ्कुशश्च मनोरमम् । अष्टादशायुधैरेभिः संयुता भुवनेश्वरी ॥
लिखेत्सकुण्डलां देवीं बहुनूपुरभूषिताम् । केयूरमुक्तापद्मैश्चमुण्डमालाभिरन्विताम्
मातृकाक्षरपरिवृतामङ्गुलीयकसंयुताम् । नानाभरणशोभाढ्यांलिखित्वाभुवनेश्वरीम्
मातङ्गीमिति विख्यातां प्रतिष्ठार्थं द्विजोत्तमाः ।
चन्दनेन च हृद्येन पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् ॥ १४३ ॥
यक्षकर्दममानीय मातङ्गींपूजयेत्सुधीः । घृतेनबोधयेद्दीपं सप्तवर्तियुतं शुभम् ॥ १४४
धूपयेद्गुग्गुलेनाथ साज्येनाति सुगन्धिना । नालिकेरेणशुभ्रेण दद्यादर्घं च दम्पती
प्रदक्षिणाः प्रकुर्वीत चतुरः सुमनोरमम् । वस्त्रांशुकं गुण्ठयित्वा अग्रेकृत्वाचदम्पती
प्रोक्षिणीकृत्य मातङ्ग्याः प्राश्य माध्वीकमुत्तमम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैर्मातङ्गीं पूजयेत्सुधीः ॥ १४७ ॥
सुवासिनीस्तु तद्रूपा मातङ्गी सम्भवाइति । नृत्यन्तीदम्पतीचाग्रेसर्वोपद्रवशान्तये
नैवेद्यं विविधान्नेन अष्टादशविधं शुभम् । वटकापूपिकाः शुभ्राःक्षीरं शर्करया युतम्
वल्लाकरं वरं पूपा क्षिप्तकुल्माषकं तथा । सोहालिकाभिन्नवटालाप्सिकापञ्चचूर्णकम्

शैवेया विमलास्तत्र पर्पटाः शालकादयः । पूरणं तस्य मांसस्य कुर्याच्छुभ्रंमनोरमम्
राजमाषाः सूपचिताः कल्पयेत्तत्र दम्पती ।
फेणिका रोपिकास्तत्र कुर्याच्चैव मनोरमाः ॥ १५२ ॥
एतान्यष्टादशान्यानि पक्वान्नानिप्रकल्पयेत् । आज्यशर्करायुक्तानियुक्तानिशाकसञ्चयैः
रात्रौ जागरणं कार्यं पूजयेच्च सुवासिनीम् । मुखावलोकनंचाज्येकुर्वीयातांचदम्पती
परस्परं हि कुर्वीत उत्पातपरिशान्तये । एवम्विधं मयाऽऽख्यातं मातङ्गीपूजनं शुभम्
न पूजयति यो मूढस्तस्य विघ्नं करोति सा । दम्पत्योर्मरणंचाथधननाशंमहाभयम्
क्लेशं रोगं तथा वह्नेः प्रादुर्भावं प्रपश्यति ।
एतस्मात्कारणाद्विप्रा मातङ्गीं पूजयेत्सुधीः ॥ १५७ ॥
दम्पतीनाञ्च सर्वेषां द्विजातीनाञ्च शासने । वणिजां च महादेवीनिर्विघ्नंकुरुते सदा
तथेति चैव तैरुक्ते पुनर्वचनमब्रवीत् । श्रूयतां ब्राह्मणाः सर्वे विवाहादिमहोत्सवे
मदीयवचनं श्रुत्वा तथाकुरुत वै विधिम् । विवाहकालेसम्प्राप्तेदम्पत्योःसौख्यहेतवे
निर्विघ्नार्थं तु कर्त्तव्यं निजैश्च सहसेवकैः । अञ्जनं नयनेकुर्यात्सम्बन्धिनां च सर्वशः
भ्रूमध्यात्तु प्रकर्त्तव्यमर्द्धचन्द्रसमाकृति । विन्दुं तु कारयेद्विप्रास्तस्योपरिमनोहरम्
एवं कृते तदा विप्राः शान्तिर्भवतिनान्यथा । पुत्रवृद्धिकरं चैतत्तिलकं चार्द्धविम्बकम्
सर्वविघ्नहरं सर्वदौःस्थ्यव्याधिविनाशनम् ।

व्यास उवाच

ततः शान्ताः प्रजाः सर्वा धर्मारण्ये नराधिप ! ।
प्रसादाच्चैव मातङ्ग्या देव्या वै सत्यमन्दिरे ॥ १६४ ॥
ततोहृष्टहृदा विप्राः पुपूजुस्ते विधैः सुताम् । मातङ्ग्याश्चप्रकर्त्तव्यं वर्षेवर्षेचपूजनम्
माघासिते तृतीयायां भक्ष्यभोज्यादिभिस्तथा ।
कर्णाटस्य तथोत्पत्तिः पुनर्जाता तु भूतले ॥ १६६ ॥
भयाच्चैव हि तत्स्थानं त्यक्त्वा याम्यमगात्ततः ।
गच्छमानस्तदा दैत्यो यक्ष्मरूपो ह्यभाषत ॥ १६७ ॥

श्रूयताम्भोद्विजाःसर्वेधर्मारण्यनिवासिनः । वणिजश्चमहच्चेदंमद्वाक्यंपरिपाल्यताम्
माघमासे हि मत्प्रीत्या निर्विघ्नार्थं सदा भुवि । त्रिदलेनचधान्येनमूलकेन विशेषतः
तिलतैलेन वा कुर्यात्पुरुषो नियतव्रतः । एकाशनं हिकुरुतेयक्षमप्रीत्यै निरन्तरम् ॥
आबालयौवनेनैव वृद्धेनापीह सर्वदा । वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं यक्ष्मणो व्रतमुत्तमम् १७१
यस्मिन्गृहे हि यावच्च पुरुषाकाररूपिणः । तस्यव्रतं प्रकुर्युस्त एकभक्तरताः सदा
बालस्यार्थे तु जननी कुरुते व्रतमुत्तमम् । पिता वाप्यथवा भ्राता यन्निमित्तंव्रतं चरेत्
न च तस्य भयं क्वापि न व्याधिर्नच बन्धनम् । भर्तुर्निमित्तेस्त्रीकुर्यादशक्तेत्वितरेणच
एवं समादिशन्दैत्यः सत्यमन्दिरमुत्सृजन् । गतोऽसौयाम्यदिग्भागउदधेस्तीरउत्तमे
विपुलंदेहमासाद्य कर्णाटः स नराधिप! । स्वनाम्ना चैवतंदेशं स्थापयामासचोत्तमम्
यस्मिंश्च सर्ववस्तूनि धनधान्यानि भूरिशः । कर्णाटदेशंतंराजन्परिवार्यचिरंस्थितः

धर्मारण्यकथां पुण्यां कथितां नरसत्तम !।
श्रीमातुश्चैव माहात्म्यं शृण्वन्ति श्रावयन्ति ये ॥ १७८ ॥

तेषांकुले कदाचित्तु अरिष्टं नैव जायते । अपुत्रो लभते पुत्रान्धनहीनस्तु सम्पदः ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रीमातुश्च प्रसादतः ॥ १७६ ॥

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये मातङ्गीकर्णाटकोपाख्यानवर्णनंनामाऽ-
ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

इन्द्रेश्वरजयन्तेश्वरमहिमवर्णनम्

व्यास उवाच

नरइन्द्रसरे स्नात्वा दृष्ट्वा चन्द्रेश्वरं शिवम् । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यतेनात्र संशयः

युधिष्ठिर उवाच

केनचादौ निर्मितं तत्तीर्थं सर्वोत्तमोत्तमम् । यथावद्वर्णय त्वं मे भगवन्द्विजसत्तम ॥

व्यास उवाच

इन्द्रेणैव महाराज तपस्तप्तं सुदुष्करम् । ग्रामादुत्तरदिग्भागे शतवर्षाणि तत्र वै ॥
शिवोद्देशं महाघोरमेकाङ्गुष्ठेन भारत !। उर्द्ध्वबाहुर्महातेजाः सूर्यस्याभिमुखोऽभवत् ॥
वृत्रस्य वधतो ज्ञातं यत्पापं तस्य नुत्तये । एकाग्रः प्रयतो भूत्वाशिवस्याराधनेरतः
तपसाच तदाशम्भुस्तोषितःशशिशेखरः । तत्राऽऽजगामजटिलोभस्माङ्गोवृषभध्वजः
खट्वाङ्गी पञ्चवक्त्रश्च दशबाहुस्त्रिलोचनः । गङ्गाधरोवृषारूढो भूतप्रेतादिवेष्टितः
सुप्रसन्नः सुरश्रेष्ठः कृपालुर्वरदायकः । तदा हृष्टमना देवो देवेन्द्रमिदमूचिवान् ॥ ८ ॥

हर उवाच

यत्त्वं याचयसे देव ! तदहं प्रददामि ते ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच

यदि तुष्टोसि देवेश! कृपासिन्धोमहेश्वर !। ब्रह्महत्या हि मां देव उद्वेजयतिनित्यशः
वृत्रासुरस्य हनने जातं पापं सुरोत्तम !। तत्पापं नाशय विभो मम दुःखप्रदं सदा ॥

हर उवाच

धर्मारण्ये सुरपते ब्रह्महत्या न पीडयेत् । हत्या गवांद्विजातीनां बालस्ययोषितामपि
वचनान्मम देवेन्द्र ब्रह्मणः केशवस्य च । यमस्य वचनाज्जिष्णोहत्यानैवात्र तिष्ठति
प्रविश्य त्वं महाराज! अतोऽत्र स्नानमाचर ॥ १३ ॥

इन्द्र उवाच

यदित्वं मम तुष्टोऽसि कृपासिन्धो महेश्वर !। मन्नाम्नाचमहादेवस्थापितोभवशङ्कर!
तथेत्युक्त्वा महादेवः सुप्रसन्नो हरस्तदा। दर्शयामास तत्रैव लिङ्गं पापप्रणाशनम्
कूर्मपृष्ठात्समुत्पाद्यआत्मयोगेन शम्भुना। स्थितस्तत्रैवश्रीकण्ठःकालत्रयविदोविदुः
वृत्रहत्यासमुत्त्रस्तदेवराजस्य सन्निधौ। इन्द्रेश्वरस्तदा तत्र धर्मारण्ये स्थितोनृप
सर्वपापविशुद्ध्यर्थं लोकानां हितकाम्यया। इन्द्रेश्वरं तु राजेन्द्रपुष्पधूपादिकैः सदा
पूजयेच्च नरोभक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां माघमासे विशेषतः
सर्वपापविशुद्ध्यर्थं शिवलोके महीयते। नीलोत्सर्गं तु योमर्त्यः करोतिच्च तदग्रतः
उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम्। साङ्गरुद्रजपं यस्तु चतुर्दश्यां करोति वै

सर्वपापविशुद्धात्मा लभते परमं पदम्॥ २२॥

सौवर्णनयनंकृत्वामध्ये रत्नसमन्वितम्। यो ददाति द्विजातिभ्य इन्द्रतीर्थे तथोत्तमे

अन्धता न भवेत्तस्य जन्मानि षष्टिसङ्ख्यया।

निर्मलत्वं सदा तेषां नयनेषु प्रजायते। महारोगास्तथाचान्येस्नात्वा यान्ति तदग्रतः
पूजिते चैकचित्तेन सर्वरोगात्प्रमुच्यते। स्नात्वा कुण्डे नरोयस्तुसन्तर्पयतियःपितॄन्
तस्य तृप्ताः सदा भूप पितरश्च पितामहाः। ये वै ग्रस्ता महारोगैः कुष्ठाद्यैश्चदेहिनः
स्नानमात्रेण संशुद्धा दिव्यदेहाभवन्ति ते। ज्वरादिकष्टमापन्नाःनराःस्वात्महितायवै
स्नानमात्रेण संशुद्धा दिव्यदेहाभवन्ति ते। स्नात्वा चपूजयेद्देवंमुच्यतेज्वरबन्धनात्

एकाहिकं द्व्याहिकं च चातुर्थं वा तृतीयकम्।
विषमज्वरपीडा च मासपक्षादिकं ज्वरम्॥ २६॥

इन्द्रेश्वरप्रसादाच्च नश्यते नात्र संशयः। विज्वरो जायते नूनं सत्यंसत्यं च भूपते॥

वन्ध्या च दुर्भगा नारी काकवन्ध्या मृतप्रजा।
मृतवत्सा महादुष्टा स्नात्वा कुण्डे शिवाग्रतः।
पूजयेदेकचित्तेन स्नानमात्रेण शुद्ध्यति॥ ३१॥

एवंविधांश्च बहुशो वरान्दत्त्वापिनाकधृक्। गतोऽसौस्वपुरंपार्थसेव्यमानःसुरासुरैः

ततः शक्रो महातेजा गतो वै स्वपुरं प्रति। जयन्तेनापि तत्रैवस्थापितंलिङ्गमुत्तमम्
जयन्तस्य हरस्तुष्टस्तस्मिँल्लिङ्गे स्तुतः सदा। त्रिकालं पुत्रसंयुक्तःपूजनार्थंसुरेश्वरः

आयाति च महाबाहो! त्यक्त्वा स्थानं स्वकं हि वै।
एतत्सर्वं समाख्यातं सर्वसौख्यप्रदायकम्॥ ३५॥

इन्द्रेश्वरे तु यत्पुण्यं जयन्तेशस्य पूजनात्। तदेवाप्नोतिराजेन्द्रसत्यंसत्यं न संशयः
स्नात्वा कुण्डे महाराज सम्पूज्यैकाग्रमानसः। सर्वपापविशुद्धात्माइन्द्रलोकेमहीयते
यः शृणोति नरोभक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते। सर्वान्कामानवाप्नोतिजयन्तेशप्रसादतः

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्य इन्द्रेश्वरजयन्तेश्वरमहिमवर्णनं-
नामैकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

विंशोऽध्यायः

धराक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनम्

व्यास उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि शिवतीर्थमनुत्तमम्। यत्रासौ शङ्करोदेवः पुनर्जन्मधरोऽभवत्
कीलितो देवदेवेशः शङ्करश्च त्रिलोचनः। गिरिजयामहाभागपातितो भूमिमण्डले
छलितो मुह्यमानस्तु दिवारात्रिंन वेत्ति च। पुंस्त्रीनपुंसकांश्चैवजडीभूतस्त्रिलोचनः
कल्पान्तमिवसञ्जातं तदा तस्मिंश्च कीलिते। पार्वत्यासहसातस्यकृतंकीलनकं तदा

युधिष्ठिर उवाच

एतदाश्चर्यमतुलं वचनं यत्त्वयोदितम्। यो गुरुः सर्ववेदानां योगिनां चैव सर्वदा॥

पार्वत्या कीलितः कस्मान्नष्टवृत्तिः शिवः कथम्।
कारणं कथ्यतां तत्र परं कौतूहलं हि मे॥ ६॥

व्यास उवाच

मन्त्रौघा विविधाराजञ्छङ्करेण प्रकाशिताः । पार्वत्यग्रे महाराज! अथर्वणोपवेदजाः

शाकिनी डाकिनी चैव काकिनी हाकिनी तथा ।
एकिनी लाकिनी ह्येताः षड्भेदास्तत्र कीर्तिताः ॥ ८ ॥

बीजान्युद्धृत्य वै ताभ्यो मालाचैकवृताकृता । शम्भुनाकथिताचैवपार्वत्यग्रेनृपोत्तम
अन्यैश्चैवाष्टभिर्बीजैमन्त्रोद्धारः कृतस्तदा । साधयेत्सामहादुष्टाशाकिनीप्रमदानघा

श्रीपार्वत्युवाच

प्रकाशितास्त्वया नाथ! भेदा ह्येते षडेव हि ।
षड्विधाः शक्तयो नाथ अगम्या योगमालिनीः ।
षड्विधोक्तं त्वयैकेन कूटात्कृतं वदस्व माम् ॥ ११ ॥

श्रीमहादेव उवाच

अप्रकाशो महादेवि! देवासुरैस्तु मानवैः ॥ १२ ॥

पार्वत्युवाच

नमस्तेसर्वरूपाय! नमस्ते वृषभध्वज !। जटिलेश! नमस्तुभ्यं नीलकण्ठ!नमोऽस्तुते
कृपासिन्धो! नमस्तुभ्यं नमस्ते कालरूपिणे !।
एतैश्च बहुभिःर्वाक्यैः कोमलैः करुणानिधिम् ॥ १४ ॥

तोषयित्वाद्रितनया दण्डवत्प्रणिपत्य च । जग्राह पादयुगलं तां प्रोवाच दयापरः
किमर्थं स्तूयसे भद्रे! याच्यतां मनसीप्सितम् ॥ १६ ॥

पार्वत्युवाच

समाहारं च सन्ध्यानं कथयस्व सविस्तरम् । असन्देहमशेषं च यद्यहं वल्लभा तव

श्रीरुद्र उवाच

न प्रकाश्यं त्वयादेवि समाहारोद्भवं फलम् । सर्वं तत्त्वमहं वक्ष्ये मन्त्रकूटाद्यमेन हि
मायाबीजं तु सर्वेषां कूटानां हि वरानने । सर्वेषांमध्यमोवर्णोबिन्दुनादादिशोभितः
वह्निबीजं सवातं च कूर्मबीजसमन्वितम् । आदित्यप्रभवं बीजं शक्तिबीजोद्भवं सदा

एतत्कूटं चाद्यबीजं द्वितीयं च विभोर्मतम् । तृतीयं चाग्निबीजंतुसंयुक्तंबिन्दुनेन्दुना
चतुर्थं युक्तं शेषेण ब्रह्मबीजमृषिस्तथा । पञ्चमं कालबीजं च षष्ठंपार्थिवबीजकम् ॥
सप्तमे चाष्टमे बाह्यं नृसिंहेन समन्वितम् । नवमेद्वितीयमेकं च दशमेचाष्टकूटकम् ॥
विपरीतं तयोर्बीजं रुद्राख्ये वरचारिणि । चतुर्दशे चतुर्थ्यर्थं पृथ्वीबीजेन संयुतम्
कूटाःशेषाक्षराः केचिद्रक्षिता मेनकात्मजे । सा पपात यदोर्व्यां हि शिवपत्नीतदानृप
रामेणाश्वासिता तत्र प्रहसंस्त्रिपुरान्तकः । भद्रेकस्मात्त्वमापन्नातवशक्तिर्भविष्यति
मारणे मोहने वश्ये आकर्षणे च क्षोभणे । यंयंकामयसेनूनं तत्तत्सिद्धिर्भविष्यति ॥

इति श्रुत्वा तदा देवी हृष्टचित्ताशुचिस्मिता ।
कूटशेषास्ततो वीरा ! प्रोक्तास्तस्यै तु शम्भुना ॥ २८ ॥

उवाचचकृपासिन्धुः साधयस्व यथाविधि । कैलासात्तु हरस्तत्रधर्मारण्यंगतोभृशम्
ज्ञात्वा देवी ययौ तत्र यत्रासौवृषभध्वजः । तत्क्षणात्पतितोभूमौधर्मारण्येनृपोत्तम
जटाचन्द्रोरगाः शूलं वृषभाद्यायुधानि वै । मुण्डमाला च कौपीनंकपालं ब्रह्मणस्तु वै
गता गणाश्च सर्वत्र भूतप्रेता दिशोदश । विसञ्ज्ञंचस्वमात्मानं ज्ञात्वादेवोमहेश्वरः
स्वेदजास्तु समुत्पन्ना गणाःकूटादयस्तथा । पञ्चकूटान्समुत्पाद्यतदातस्मैचशूलिने
साधकास्ते महाराज जपहोमपरायणाः । प्रेतासनास्तुतेसर्वे कालकूटोपरिस्थिताः
कथयन्ति स्वमात्मानं येनमोक्षः पिनाकिनः । ततःकष्टसमाविष्टागौरीवह्निभयातुरा
सभाजितः शिवस्तैश्चगौरीह्रीणात्वधोमुखी । तपस्तेपेचतत्रस्थाशङ्करादेशकारिणी
पञ्चाग्निसेवनं कृत्वा धूम्रपानमधोमुखी । कूटाक्षरैः स्तुतस्तैस्तु तोषितोवृषभध्वजः
धराक्षेत्रमिदं राजन्पापघ्नं सर्वकामदम् । देवमज्जनकं शुभ्रं स्थानकेऽस्मिन्विराजते
आश्विने कृष्णपक्षे च चतुर्दश्यादिने नृप । तत्र स्नात्वाचपीत्वाचसर्वपापैःप्रमुच्यते
पूजयित्वा च देवेशमुपोष्य च विधानतः । शाकिनी डाकिनीचैववेतालाःपितरोग्रहा
ग्रहा धिष्ण्या न पीड्यन्ते सत्यंसत्यं वरानने । साङ्गं रुद्रजपंतत्रकृत्वापापैःप्रमुच्यते
नश्यन्ति विविधा रोगाःसत्यंसत्यं च भूपते । एतत्सर्वं मयाख्यातंदेवमज्जनकंशुभम्
अश्वमेधसहस्रैस्तु कृतैस्तु भूरिदक्षिणैः । तत्फलं समवाप्नोति श्रोताश्रावयिता नरः

अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनमाप्नुयात् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं लभते नात्र संशयः ॥
मनोवाक्कायजनितं पातकं त्रिविधं च यत् । तत्सर्वं नाशमायाति स्मरणात्कीर्तनान्नृप
धन्यं यशस्यमायुष्यं सुखसन्तानदायकम् ।
माहात्म्यं शृणुयाद्वत्स सर्वसौख्यान्वितो भवेत् ॥ ४६ ॥
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् । सर्वयज्ञैश्चयत्पुण्यं जायते श्रवणान्नृप ॥
इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायांतृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये धराक्षेत्रवर्णनंनाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

श्रीमाताकथितनामगोत्रप्रवरकृतदेव्यवटङ्ककथनम्

व्यास उवाच

तया चोत्पादिता राजञ्छरीरात्कुलदेवताः ।
भट्टारिकी १ तथा छत्रा २ ओविका ३ ज्ञानजा तथा ४ ॥ १ ॥
भद्रकाली च ५ माहेशी ६ सिंहोरी ७ धनमर्द्दनी ८ ।
गात्रा ६ शान्ता १० शेपदेवी ११ वाराही १२ भद्रयोगिनी १३ ॥ २ ॥
योगेश्वरी १५ मोहलज्जा १५ कुलेशी १६ शकुलाम्बिता १७ ।
तारणी१८ कनकानन्दा १६ चामुण्डा २० च सुरेश्वरी २१ ॥ ३ ॥
दारभट्टारिकेत्या २२ द्या प्रत्येका शतधा पुनः ।
उत्पन्नाः शक्तयस्तस्मिन्नानारूपान्विताः शुभाः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रवराण्यथ देवताः ॥ ४ ॥

औपमन्यवसगोत्रप्रवर ३ गोत्रदेव्यागात्रावसिष्ठ १ भरद्वाज २ इन्द्रप्रमद ३ काश्यप-सगोत्रसगोत्रदेव्याज्ञानजा २ प्रवर ३ काश्यपः १ अवत्सारः २ रैभ्यः ३ माण्डव्य-

सगोत्र ३ गोत्रजा दारभट्टारिका ३ प्रवर ५ भार्गवच्यवनाअत्रिऔर्वजमदग्निः ५ कुशिकसगोत्रऽजातारणी ६ महाबलाप्रवर ३ विश्वामित्रदेवराजउद्दालक ६ शौनक-सगोत्र ७ गोत्रदेवी ७ शान्ता प्रवर ३ भार्गवाणैनहोत्रगार्त्समद ३ कृष्णात्रेयस-गोत्रर्वागोत्रदेव्याभद्रयोगिनी ८ प्रवर ३ आत्रेयअर्चनानसश्यावाश्व ३ गार्ग्यायण-सगोत्र गोत्रजा शान्ता प्रवर५ भार्गवच्यवनआप्नुवान् और्वजमदग्निः १० गार्गायण-गोत्रगोत्रजाज्ञानजा प्रवर ५ काश्यपअवत्सारशाण्डिलअसितदेवलगाङ्गेयसगोत्र-देवी शान्ताद्वारवासिनी प्रवर ३ गार्ग्यगार्गि शङ्ख लिखित १२ पैङ्ग्यसगोत्रजा-ज्ञानजा प्रवर ३ आङ्गिरसआम्बरीषयौवनाश्व १३ वत्ससगोत्र गोत्रजाज्ञान-जाप्रवर५ भार्गवच्यावनआप्नुवानऔर्वपुरोधसः १४ वात्ससगोत्रगोत्रजाज्ञानजाप्रवर ५ भार्गवच्यावनआप्नुवान् और्वपुरोधसः १५ वात्स्यसगोत्रस्य गोत्रजा शीहरी-प्रवर ५ भार्गवच्यावनआप्नुवान् और्वपुरोधसः १६ श्यामायनसगोत्रस्य गोत्रजा शीहरी प्रवर५ भार्गवच्यावनआप्नुवान् और्व जमदग्निः१७ धारणसगोत्रस्यगोत्रजा छत्रजा प्रवर ३ अगस्त्यदार्वच्युतदध्यवाहन १८ काश्यपगोत्रस्य गोत्रजा चामुण्डा प्रवर ३ काश्यपस्यावत्सार नैध्रुव १६ भरद्वाजगोत्रस्य गोत्रजा पक्षिणी प्रवर ३ आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाज २२ माण्डव्यसगोत्रस्य वत्ससवात्स्यसवात्स्या-यनस ४ सामान्यलौगाक्षसगोत्रस्य गोत्रजा भद्रयोगिनी प्रवर ३ काश्यपवसिष्ठ अवत्सार २० कौशिकसगोत्रस्य गोत्रजापक्षिणी प्रवर ३ विश्वामित्र अथर्व भार-द्वाज २१ सामान्यप्रवर १ पैङ्ग्यसभरद्वाज २ समानप्रवरा २ लौगाक्षसगार्ग्यायन-सकाश्यपकश्यप ४ समानप्रवर ३ कौशिककुशिकसाः २ समानप्रवरः ४ औपमन्यु-लौगाक्षस २ समानप्रवराः ५ ॥

यावतां प्रवरेष्वेको विश्वामित्रोऽनुवर्तते ।
न तावतां सगोत्रत्वाद्विवाहःस्यात्परस्परम् ॥ ५ ॥
त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां मातुः सपिण्डामचिकित्स्यरोगाम् ।
अजातलोम्नीं च तथान्यपूर्वां सुतेन हीनस्य सुतां सुकृष्णाम् ॥ ६ ॥

एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणात् ॥
पञ्चसु त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपिवारयेत्
समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च । तस्यामुत्पाद्य चाण्डालंब्राह्मण्यादेवहीयते

कात्यायनः

परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १० ॥
उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्यः

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा
असमानप्रवरैर्विवाह इतिगौतमः । यद्येकं प्रवरं भिन्नं मातृगोत्रवरस्य च ।
तत्रोद्वाहो न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ १३ ॥
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्वजः
सदा पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा । वाचादत्तामनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता याच याच पाणिगृहीतका । अग्निपरिगता याच पुनर्भूःप्रसवा च या
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥ १७ ॥
अथावटङ्काः कथ्यन्ते गोत्र १ पात्र २ दात्र ३ त्राशयत्र ४ लडकात्र १५ मण्डकी-यात्र १६ विडलात्र १७ रहिला १८ भादिल १९ वालूआ २० पोकीया २१ वाकीया २२ मकाल्या २३ लाडआ २४ माणवेदा २५ कालीया २६ ताली २७ वेलीया २८ पांवलण्डीया २९ मूडा ३० पीतूला ३१ धिगमघ ३२ भूतपादवादी ३४ होफोया ३५ शेवार्दत ३६ वपार ३७ वथार ३८ साधका ३९ बहुधिया ४० ॥ १८ ॥
मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरांचैवत्यक्त्वाचान्द्रायणंचरेत्
इतिश्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीमाताकथितनामगोत्रप्रवरकृतदेव्य-
कटङ्ककथनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

देवतास्थापनवर्णनम्

युधिष्ठिर उवाच

स्थानवासिन्यो योगिन्यः काजेशेन विनिर्मिताः ।
कस्मिन्स्थाने हि का देव्यः कीदृश्यस्ता वदस्व मे ॥ १ ॥

व्यास उवाच

सर्वज्ञोऽसि कुलीनोऽसिसाधुपृष्टंत्वयाऽनघ । कथयिष्याम्यहंसर्वमखिलेनयुधिष्ठिर!
नानाभरणभूषाढ्या नानारत्नोपशोभिताः । नानावस्त्रनसम्वीता नानायुधसमन्विताः
नानावाहनसंयुक्ता नानास्वरनिनादिनीः । भयनाशायविप्राणां काजेशेन विनिर्मिताः
प्राच्यां याम्यामुदीच्यां च प्रतीच्यां स्थापिता हि ताः ।
आग्नेयां नैर्ऋते देशे वायव्यैशानयोस्तथा ॥ ५ ॥
आशापुरीचगात्रायीछत्रायीज्ञानजातथा । पिप्पलाम्बातथाशान्तासिद्धाभट्टारिकातथा
कदम्बा विकटा मीठा सुपर्णा वसुजा तथा । मातङ्गी चमहादेवी वाराहीमुकुटेश्वरी
भद्राचैवमहाशक्तिः सिंहारा च महाबला । एताश्चान्याश्च बह्वयस्ताःकथितुंनैवशक्यते
नानारूपधरादेव्यो नानावेषसमाश्रिताः । स्थानादुत्तरदिग्भागे आशापूर्णा समीपतः
पूर्वे तु विद्यते देवी आनन्दानन्ददायिनी । वसन्तीचोत्तरे देव्यो नानारूपधरा मुदा
इष्टान्कामान्ददात्येता जलदानेन तर्पिताः ।
स्थाने नैर्ऋतिदिग्भागे शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥ ११ ॥
सिंहोपरिसमासीना चतुर्हस्ता वरप्रदा । भट्टारीच महाशक्तिः पुनस्तत्रैव तिष्ठति ॥
संस्तुता पूजिता भक्त्या भक्तानां भयनाशिनी ।
स्थानात्तु सप्तमे क्रोशे क्षेमलाभा व्यवस्थिता ॥ १३ ॥
सा विलेपमयी पूज्या चिन्तिता सिद्धिदायिनी ।

पूर्वस्यां दिशि लोकैस्तु बलिदानेन तर्पिता ।
परिवारेण संयुक्ता भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ १४ ॥

अचिन्त्यरूपचरिता सर्वशत्रुविनाशिनी । सन्ध्यायास्त्रिषु कालेषु प्रत्यक्षैवहि दृश्यते
स्थानात्तु सप्तमेक्रोशेदक्षिणेविन्ध्यवासिनी । सायुधारूपसम्पन्नाभक्तानांभयहारिणी
पश्चिमे निम्बजा देवी तावद्भूमिसमाश्रिता । महाबलासाद्राष्ट्रापिनयनानन्ददायिनी
स्थानादुत्तरदिग्भागे तावद्भूमिसमाश्रिता । शक्तिर्बहुसुवर्णाक्षापूजितासासुवर्णदा
स्थानाद्वायव्यकोणे च क्रोशमात्रमितेश्रिता । क्षेत्रधरामहादेवी समयेच्छागधारिणी
पुरादुत्तरदिग्भागे क्रोशमात्रे तु कर्णिका । सर्वोपकारनिरता स्थानोपद्रवनाशिनी

स्थानान्निर्ऋतिदिग्भागे ब्रह्माणीप्रमुखास्तथा ।
नानारूपधरा देव्यो विद्यन्ते जलमातरः ॥ २१ ॥

इतिश्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये देवतास्थापनंनाम
द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

लोहासुरोपाख्यानपूर्वकंज्ञातिभेदवर्णनम्

व्यास उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यत्कृतम्पुरा । तत्सर्वं कथयाम्यद्य श्रृणुध्वंकाग्रमानसः
देवानां दानवानाञ्च वैराद्युद्धं बभूवह । तस्मिन्युद्धे महादुष्टे देवा संक्लिष्टमानसाः ॥
बभूवुस्तत्र सोद्वेगा ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥

देवा ऊचुः

ब्रह्मन्केन प्रकारेण दैत्यानां वधमेवच । करोम्यद्य उपायं हि कथ्यतां शीघ्रमेव मे ॥

ब्रह्मोवाच

मया हि शङ्करेणैव विष्णुना हि तथापुरा । यमस्य तपसा दुष्टैर्धर्मारण्यंविनिर्मितम्
तत्र यद्दीयते दानं यज्ञं वा तप उत्तमम् । तत्सर्वं कोटिगुणितं भवेदिति न संशयः
पापंवायदि वापुण्यं सर्वंकोटिगुणम्भवेत् । तस्माद्दैत्यैर्धर्षितंनकदाचिदपिभोःसुराः
श्रुत्वातुब्रह्मणोवाक्यंदेवाःसर्वेंसविस्मयाः । ब्रह्माणंत्वग्रतःकृत्वा धर्मारण्यमुपाययुः
सत्रं तत्र समारभ्य सहस्राब्दमनुत्तमम् । वृत्वाऽऽचार्यं चाङ्गिरसं मार्कण्डेयं तथैवच
अत्रिश्च कश्यपश्चैव होता कृत्वामहामतिः । जमदग्निं गौतमश्च अध्वर्युत्वंन्यवेदयन्
भरद्वाजं वसिष्ठन्तु प्रत्यध्वर्युत्वमादिशन् । नारदश्चैववाल्मीकिनोदनायाकरोत्तदा
ब्रह्मासनेच ब्रह्माणंस्थापयामासुरादरात् । क्रोशचतुष्कमात्राश्चवेदिंकृत्वा सुरैस्ततः
द्विजाःसर्वे समाहूता यज्ञस्यार्थेहिजापकाः । ऋग्यजुःसामाथर्वान्वैवेदानुद्गिरयन्तिये
गणनाथं शम्भुसुतं कार्त्तिकेयं तथैव च । इन्द्रं वज्रधरश्चैव जयन्तं चेन्द्रसूनुकम् ॥
चत्वारो द्वारपालाश्च देवाः शूरा विनिर्मिताः । ततो रक्षोघ्नमन्त्रेणहूयते हव्यवाहनः
तिलांश्च यवमिश्रांश्च मध्वाज्येनच मिश्रितान् । जुहुवुस्ते तदा देवा वेदमन्त्रैर्नरेश्वर
आघारावाज्यभागौ च हुत्वा चैव ततःपरम् । द्राक्षेक्षुपूरानारिङ्गजम्बीरं वीजपूरकम्
उत्तरतो नालिकेरं दाडिमश्च यथाक्रमम् । मध्वाज्यं पयसायुक्तं कृशरंशर्करायुतम् ॥

तण्डुलैः शतपत्रैश्च यज्ञे वाचं नियम्य च ।
विचिन्त्य च महाभागाः ! कृत्वा यज्ञं सदक्षिणम् ॥ १६ ॥

उत्तमश्च शुभं स्तोमं कृत्वा हर्षमुपाययुः । अवारितान्नमददन्दीनान्धकृपणेष्वपि ॥
ब्राह्मणेभ्यो विशेषेणदत्तमन्नं यथेप्सितम् । पायसंशर्करायुक्तं साज्यशाकसमन्वितम्
मण्डकावटकाःपूपास्तथावैवेष्टिकाःशुभाः । सहस्रमोदकाश्चापि फेणिकाघुर्घुरादयः
ओदनश्च तथा दालीआढकीसम्भवाशुभा । तथा वै मुद्गदालीचपर्पटा बटिका तथा

प्रलेह्यानि विचित्राणि युक्तास्त्र्यूषणसञ्चयैः ।
कुल्माषा वेल्लुकाश्चैव कोमला वालकाः शुभाः ॥ २४ ॥

कर्कटिकाश्चार्द्रयुतामरिचेनसमन्विताः । एवंविधानिधान्यानि शाकानिविविधानिच

भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्धर्मारण्यनिवासिनः । अष्टादशसहस्राणिसपुत्रांश्चतदानृप। प्रतिदिनं तदा देवा भोजयन्ति स्मवाडवान् । एवं वर्षसहस्रं वै कृत्वा यज्ञंतदामराः कृत्वा दैत्यवधं राजन्निर्भयत्वमवाप्नुयुः । स्वर्गं जग्मुस्तेसहसा देवाः सर्वेमरुद्गणाः तथैवाप्सरसः सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । कैलासशिखरं रम्यं वैकुण्ठंविष्णुवल्लभम् ब्रह्मलोकं महापुण्यं प्राप्य सर्वे दिवौकसः । परं हर्षमुपाजग्मुः प्राप्यनन्दनमुत्तमम्

स्वे स्वे स्थाने स्थिरीभूत्वा तस्थुः सर्वे हि निर्भयाः ॥ ३१ ॥

ततःकालेन महता कृताख्ययुगपर्यये । लोहासुरो मदोन्मत्तो ब्रह्मवेषधरः सदा ॥३२॥ आगत्य सर्वान्विप्रांश्च धर्षयेद्धर्मवित्तमान् । शूद्रांश्चवणिजश्चैव दण्डघातेन ताडयेत् विध्वंसयेच्च यज्ञादीन्होमद्रव्याणिभक्षयेत् । वेदिका दीर्घिका दृष्ट्वा कश्मलेनप्रदूषयेत् मूत्रोत्सर्गंपुरीषेण दूषयेत्पुण्यभूमिकाः । गहनेन तथा राजन्स्त्रियो दूषयते हि सः ततस्ते वाडवाः सर्वे लोहासुरभयातुराः । प्रनष्टाः सपरीवारा गतास्ते वै दिशो दश

वणिजस्ते भयोद्विग्ना विप्राननुययुर्नृप ।

महाभयेन सम्भीता दूरं गत्वा विमृश्य च ॥ ३७ ॥

सह शूद्रैर्द्विजैः सर्व एकीभूत्वा गतास्तदा । मुकारण्यं पुण्यतमं निर्जनं हि ययुश्च ते निवासंकारयामासुर्नातिदूरे नरेश्वर । वजिङ्नाम्ना हि तद्ग्रामं वासयामासुरेव ते॥

लोहासुरभयाद्राजन्विप्र नाम्ना विनिर्मितम् ।

शम्भुना वणिजो यस्मात्तस्मात्तन्नामधारणम् ॥ ४० ॥

शम्भुग्राममितिख्यातंलोकेविख्यातिमागतम् । अथकेचिद्भयान्नष्टा वणिजःप्रथमन्तदा ते नातिदूरे गत्वावै मण्डलं चक्रुरुत्तमम् । विप्रागमनकाङ्क्षास्ते तत्र वासमकल्पयन् मण्डलेति च नाम्नावैग्रामंकृत्वान्यवीवसन् । विप्रसार्थपरिभ्रष्टाःकेचित्तुवणिजस्तदा अन्यमार्गे गतायेवै लोहासुरभयार्दिताः । धर्मारण्यान्नातिदूरे गत्वा चिन्तामुपाययुः

कस्मिन्मार्गे वयं प्राप्ताः कस्मिन्प्राप्ता द्विजातयः ।

इति चिन्तां परांप्राप्ता वासं तत्र त्वकारयन् ॥ ४५ ॥

अन्यमार्गेगतायस्मात्तस्मात्तन्नामसम्भवम् । ग्रामंनिवासयामासुरडालंजमितिक्षितौ ।

यस्मिन्ग्रामे निवासी यो यत्सञ्ज्ञश्च वणिग्भवेत् ।

तस्य ग्रामस्य तन्नाम ह्यभवत्पृथिवीपते !॥ ४७ ॥

वणिजश्चतथाविप्रामोहंप्राप्ताभयार्दिताः । तस्मान्मोहेतिसञ्ज्ञांते राजन्सर्वे निरब्रुवन् एवं प्रनष्टं नष्टास्ते गताश्चदिशोदश । धर्मारण्येन तिष्ठन्ति वाडवावणिजोऽपिवा उद्वसं हि तदा जातं धर्मारण्यञ्च दुर्लभम् । भूषणं सर्वतीर्थानांकृतंलोहासुरेणतत् नष्टद्विजंनष्टतीर्थं स्थानं कृत्वाहि दानवः । परां मुदमवाप्यैव जगाम स्वालयं ततः

इति श्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे पूर्वार्द्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये ज्ञातिभेदवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

धर्मारण्यमाहात्म्यप्रभावकथनम्

व्यास उवाच

एतत्तीर्थस्य माहात्म्यं मयाप्रोक्तं तवाग्रतः । अनेकपूर्वजन्मोत्थपातकघ्नं महीपते !॥ स्थानानामुत्तमंस्थानंपरंस्वस्त्ययनंमहत् । स्कन्दस्याग्रेपुराप्रोक्तं महारुद्रेण धीमता

त्वं पार्थ! तत्र स्नात्वा हि मोक्ष्यसे सर्वपातकात् ।

तच्छ्रुत्वाव्यासवाक्यं हि धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥

धर्मात्मजस्तदा तात धर्मारण्यं समाविशत् । महापातकनाशाय साधुपालनतत्परः॥ विगाह्य तत्र तीर्थानि देवतायतनानि च । इष्टापूर्तादिकं सर्वं कृतं तेन यथेप्सितम् ततः पापविनिर्मुक्तः पुनर्गत्वा स्वकं पुरम् । इन्द्रप्रस्थं महासेन! शशास वसुधातलम्

इदं हि स्थानमासाद्य ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ।

तेषां भुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥ ७ ॥

भुक्त्वा भोगान्पार्थिवांश्च परं निर्वाणमाप्नुयुः ।
श्राद्धकाले च सम्प्राप्ते ये पठन्ति द्विजातयः ॥ ८ ॥
उद्धृताःपितरस्तैस्तुयावच्चन्द्रार्कमेदिनी । द्वापरे च युगेभूत्वाव्यासेनोक्तंमहात्मना
वारिमात्रे धर्मवाप्यांगयाश्राद्धफलं लभेत् । अत्रागतस्य मर्त्यस्यपापंयमपदेस्थितम्
कथितं धर्मपुत्रेण लोकानां हितकाम्यया । विना अन्नैर्विना दर्भैर्विना चासनमेव वा
तोयेन नाशमायाति कोटिजन्मकृतं त्वघम् । सहस्ररुक्मशृङ्गीणां धेनूनांकुरुजाङ्गले
दत्त्वा सूर्यग्रहे पुण्यं धर्मवाप्यां च तर्पणम् (तर्पणात्)॥ १२ ॥
एतद्वःकथितंसर्वंधर्मारण्यस्यचेष्टितम् । यच्छ्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मुच्यते सर्वपातकैः
एकविंशतिवारैस्तुगयायांपिण्डपातने । तत्फलं समवाप्नोतिसकृदस्मिञ्छ्रुते सति
इतिश्री स्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये प्रभावकथनंनाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

सरस्वतीमाहात्म्यवर्णनम्

सूत उवाच

अथाऽन्यत्सम्प्रवक्ष्यामि तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ।
धर्मारण्ये यथाऽऽनीता सत्यलोकात्सरस्वती ॥ १ ॥
मार्कण्डेयं सुखासीनं महामुनिनिषेवितम् । तरुणादित्यसङ्काशं सर्वशास्त्रविशारदम्
सर्वतीर्थमयं दिव्यमृषीणां प्रवरं द्विजम् । आसनस्थं समायुक्तं धन्यं पूज्यंदृढव्रतम्
योगात्मानं परं शान्तं कमण्डलुधरं विभुम् ।
अक्षसूत्रधरं शान्तं तथा कल्पान्तवासिनम् ॥ ४ ॥

अक्षोभ्यं ज्ञानिनं स्वस्थंपितामहसमद्युतिम् । एवंदृष्ट्वासमाधिस्थंप्रहर्षोत्फुल्ललोचनम्
प्रणम्य स्तुतिभिर्युक्त्या मार्कण्डं मुनयोऽब्रुवन् ।
भगवन्नैमिषारण्ये सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ६ ॥
त्वयाऽवतारिता ब्रह्मन्नदी या ब्रह्मणः सुता । तथा कृतं च तत्रैव गङ्गावतरणं क्षितौ
गीयमानं कुलपतेः शौनकस्य मुनेः पुरः । सूतेन मुनिना ख्यातमन्येषामपिशृण्वताम्
तच्छ्रुत्वा महदाख्यानमस्माकं हृदि संस्थितम् ।
पापघ्नी पुण्यजननी प्राणिनां दर्शनादपि ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच

धर्मारण्ये मया विप्राः! सत्यलोकात्सरस्वती ।
समानीता सुरेखाद्यै (सुरेन्द्राद्यैः) शरण्या शरणार्थिनाम् ॥ १० ॥
भाद्रपदे सिते पक्षे द्वादशीपुण्यसंयुता । तत्रद्वारावतीतीर्थे मुनिगन्धर्वसेविते ॥
तस्मिन्दिने च तत्तीर्थे पिण्डदानादिकारयेत् । तत्फलंसमवाप्नोतिपितॄणांदत्तमक्षयम्
महदाख्यानमखिलं पापघ्नं पुण्यदं च यत् । पवित्रंयत्पवित्राणां महापातकनाशनम्
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं पुण्यं सारस्वतं जलम् ।
ऊर्ध्वं किं दिवि यत्पुण्यं प्रभासान्ते व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥
सारस्वतजलंनॄणां ब्रह्महत्यांव्यपोहति । सरस्वत्यांनराःस्नात्वाःसन्तर्प्य पितृदेवताः
पश्चात्पिण्डप्रदातारो न भवन्ति स्तनन्धयाः ॥ १५ ॥
यथाकामदुघा गावो भवन्तीष्टफलप्रदाः । तथा स्वर्गापवर्गैकहेतुभूता सरस्वती ॥
इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये सरस्वतीमाहात्म्यवर्णनंनाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

द्वारिकामाहात्म्यवर्णनम्

व्यास उवाच

मार्कण्डेयोद्घाटितं वै स्वर्गद्वारमपावृतम् । तत्रये देहसंत्यागं कुर्वन्तिफलकाङ्क्षया

लभन्ते तत्फलं ह्यन्ते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयुः ।

अतः किं बहुनोक्तेन द्वारवत्यां सदा नरैः ॥ २ ॥

देहत्यागः प्रकर्त्तव्यो विष्णोर्लोकजिगीषया । अनाशकेजलेवाग्नौयेवसन्तिनरोत्तमाः

सर्वपापविनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः पुरीं सदा ॥ ३ ॥

अन्योऽपि व्याधिरहितोगच्छेदनशनंतु यः । सर्वपापविनिर्मुक्तोयातिविष्णोःपुरींनरः

शतवर्षसहस्राणां वसेदन्ते दिवि द्विजः ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पवित्रं पावनं भुवि ॥ ५ ॥

उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म्मनविद्यते । नास्तिवेदात्परंशास्त्रंनास्तिमातृसमोगुरुः

न धर्मात्परमस्तीह तपो नाऽनशनात्परम् ।

स्नात्वा यः कुरुतेऽत्रापि श्राद्धं पिण्डोदकक्रियाम् ॥ ७ ॥

तृप्यन्तिपितरस्तस्ययावद्ब्रह्मदिवानिशम् । तत्रतीर्थेनरःस्नात्वाकेशवंयस्तुपूजयेत्

समुक्तःपातकैः सर्वैर्विष्णुलोकमवाप्नुयात् । तीर्थानामुत्तमंतीर्थंयत्रसंनिहितो हरिः

हरते सकलं पापं तस्मिंस्तीर्थे स्थितस्य सः ॥ ६ ॥

मुक्तिदं मोक्षकामानां धनदं च धनार्थिनाम् । आयुर्दंसुखदं चैव सर्वकामफलप्रदम्

किमन्येनात्र तीर्थेन यत्रदेवो जनार्द्दनः । स्वयंवसतिनित्यं हि सर्वेषामनुकम्पया ॥

तत्रयद्दीयते किञ्चिद्दानं श्रद्धासमन्वितम् । अक्षयं तद्भवेत्सर्वमिह लोके परत्र च ॥

यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च यत्फलं प्राप्यते बुधैः । तदत्र स्नानमात्रेण शूद्रैरपि सुसेवकैः

तत्र श्राद्धं च यः कुर्यादेकादश्यामुपोषितः । स पितॄनुद्धरेत्सर्वान्नरकेभ्योन संशयः

अक्षय्यां तृप्तिमाप्नोति परमात्मा जनार्द्दनः । दीयतेऽत्रयदुद्दिश्य तदक्षय्यमुदाहृतम्

इतिश्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये द्वारिकामाहात्म्यवर्णनंनाम
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

बलाहकोपाख्यानवर्णनम्

सूत उवाच

तत्रतस्य समीपस्थं मार्कण्डेनोपलक्षितम् । तीर्थं गोवत्ससञ्ज्ञंतुसर्वत्रभुविसंश्रुतम्

तत्रावतीर्य गोवत्सस्वरुपेणाम्बिकापतिः । स्वयंभूलिङ्गरूपेणसंस्थितोजगतांपतिः

आसीद्बलाहकोनाम रुद्रभक्तो महाबलः । आखेटकसमायुक्तो नृपः परपुरंजयः

मृगयूथे स्थितं दृष्ट्वा गोवत्सं तत्पदातिना । उक्तो राजा मयादृष्टं कौतुकं नृपसत्तम!

गोवत्सोमृगयूथस्य दृष्टो मध्यस्थितो मया ।

तेषामेवानुरक्तोऽसौ जनन्या रहितस्तथा ॥ ५ ॥

द्रष्टुं तु कौतुकं राजातंपदातिं पुरःस्थितम् । उवाचदर्शयस्वेतिगोवत्संचसमाविशत्

गत्वाटवीं तदा राज्ञोदर्शितः सपदातिना । पदातिभिर्मृगानीकं दुद्राव त्रासितं यदा

पीलुगुल्मंप्रतिगतंगोवत्सःप्रस्थितस्तदा । राजातद्धरणाकाङ्क्षोप्राविशद्गुल्ममादरात्

तत्रस्थितं सगोवत्समपश्यन्नृपतिः स्वयम् ।

यावद् गृह्णाति तं तावल्लिङ्गंजातं समुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥

तंदृष्ट्वा विस्मितो राजाकिमेतदित्यचिंतयत् । यावच्चिंतयते ह्येवंदेहंत्यक्त्वादिवंगतः

अत्रान्तरे गगनतले समन्ततः श्रूयते सुरजयकारगर्जितम् ।

पपात पुष्पवृष्टिरम्बराद्राजा गतः शिवभुवनं च तत्क्षणात् ॥ ११ ॥

तावत्पश्यतितन्नाभ्यं गोवत्सं बालकं स्थितम् । नूनमेष महादेवो वत्सरूपी महेश्वरः
तमानेतुं समुद्युक्तो राजा तमुज्जहार च । यदा तद्देवलिङ्गं तु नोत्तिष्ठति कथंचन
तदा देवाः सहानेन प्रार्थयामासुरीश्वरम् ॥ १३ ॥

देवा ऊचुः

भगवन्सर्वदेवेशस्थातव्यं भवताविभो । शुक्लेनलिङ्गरूपेण सर्वलोकहितैषिणा ॥

श्रीमहादेव उवाच

स्थास्याम्यहं सदैवात्र लिङ्गरूपेण देवताः । यस्माद्भाद्रपदे मासिकृष्णपक्षे कुहूदिने
तथा तद्दिवसे तत्रस्नानंकृत्वा विधानतः । लिङ्गं येपूजयिष्यंति न तेषां विद्यतेभयम्
श्रुते चपिण्डदानेनपूर्वजाः शाश्वतीः समाः । रौरवेनरके घोरेकुम्भीपाके च ये गताः
अनेकनरकस्थाश्च तिर्यग्योनिगताश्च ये । सकृत्पिण्डप्रदानेन स्यात्तेषामक्षया गतिः
ततो बलाहको राजा सर्वदेवसमन्वितः । स्थापयामास तल्लिङ्गं सर्वदेवसमीपतः
चकार बहुदानानि लोकानां हितकाम्यया । यावदर्चयते ह्येवं रुद्रोऽपि स्वयमागतः

रुद्र उवाच

अस्यां रात्रौतुमनुजाःश्रद्धाभक्तिसमन्विताः । येर्चयिष्यंति देवेशंतेषांपुण्यमनंतकम्
जागरंयेकरिष्यन्ति गीतशास्त्रपुरःसरम् । उद्धरिष्यन्ति तेमर्त्याःकुलमेकोत्तरंशतम्
तावद्गर्जन्तितीर्थानिनैमिषं पुष्करं गया । प्रयागं च प्रभासं च द्वारकामथुराऽर्बुदः
यावन्न दृश्यते लिङ्गं गोवत्सं परमाद्भुतम् । यदा हि कुरुते भावं गोवत्सगमनं प्रति
स्ववंशजास्तदा सर्वे नृत्यन्ति हर्षिताध्रुवम् ॥ २५ ॥

सूत उवाच

यच्चान्यदद्भुतं तत्र वृत्तान्तं शृणुत द्विजाः । येन वै श्रुतमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत्
यदावैस्थापितंलिङ्गंसर्वदेवैः पुरातनम् । विष्णोःप्रतिष्ठानगुणात्सर्वेषाञ्चदिवौकसाम्
अणुमात्रप्रमाणेन प्रत्यहं समवर्द्धत । ततस्ते मनुजा देवा भीतास्तं शरणं ययुः

देवा ऊचुः

वृद्धिं संहरदेवेश! लोकानांस्वस्ति तद्भवेत् । एवमुक्ते ततो लिङ्गाद्वागुवाचाशरीरिणी

शिववाण्युवाच

हे लोकाः! मा भयं वोऽस्तु उपायः श्रूयतामयम् ।
कश्चिच्चण्डालमानीयमत्पुरः स्थाप्यतां ध्रुवम् ॥ ३० ॥

चण्डालांश्च समानीय दधुर्देवस्य ते पुरः । तथापि तस्य वृद्धिस्तुनैव निर्वर्ततेपुनः

वागुवाच

कर्म्मणा यस्तु चण्डालः सोऽग्रे मे स्थाप्यताञ्जनाः ।
तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं मतिं चक्रुर्विलोचने (चक्रुश्चर्वाक्षणे)॥ ३२ ॥

मार्गमाणास्तदाते तुग्रामाणि च पुराणिच । कश्चित्कर्मरतं पापं ददृशुर्ब्राह्मणब्रुवम्
वृषभान्भारसंयुक्तान्मध्याह्नेवाहयत्तु सः । क्षुत्तृट्श्रमपरीतांश्च दुर्बलान्क्रूरमानसः
अस्नात्वाऽपिपर्युषितं भक्षयन्तीह वै द्विजाः । तं समादाय देवेशंजग्मुर्यत्रजगद्गुरुः
देवालयाग्रभूमौ तं स्थापयासुरादृताः । भस्मी बभूव सहसा गोवत्साग्रे निरूपितः
चण्डालस्थल इत्येष प्रसिद्धःसोऽभवत्क्षितौ ।
तत्र स्थितैर्न चाद्यापि प्रासादो दृश्यते हि सः ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृतितल्लिङ्गंसाम्यभावमुपागतम् । धौतपापमागतस्तीर्थद्विजोलिङ्गनिरीक्षणात्
प्रत्यहं पूजयामास गोवत्संगतकिल्बिषः । विशेषात्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यांसमागतः
एतत्तदद्भुतं तस्य देवस्य च त्रिशूलिनः ।शृणुयाद्योनरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

सूत उवाच

गोवत्समिति विख्यातं नराणांपुण्यदंपरम् । अनेकजन्मपापघ्नंमार्कण्डेयेनभाषितम्
तत्र तीर्थे सकृत्स्नानं रुद्रलोकप्रदं नृणाम् । पापदेहविशुद्ध्यर्थं पापेनोपहतात्मनाम्
कूपेतर्पणतश्चैव श्राद्धतश्चैव तृप्तता । भाद्रपदे विशेषेण पक्षस्यान्ते भवेत्कलौ ॥ ४३
एकविंशतिवारांस्तु गयायां तर्पणे कृते । पितृणां परमातृप्तिः सकृद्वै गङ्गकूपके
तस्मिन्गोवत्ससामीप्ये तिष्ठते गङ्गकूपकः ।
तस्मिंस्तिलोदकेनापि सद्गतिं यान्ति तर्पिताः ॥ ४५ ॥

पितरो नरकाद्वापि सुपुण्येन सुमेधसा । गोप्रदानं प्रशंसन्ति तस्मिंस्तीर्थेमुनीश्वराः

विप्राय स्वर्णदानं तु रुद्रलोके नयेन्नरम् । सरस्वतीशिवक्षेत्रे गङ्गा च गङ्गकूपके ॥
एकस्थमेतत्त्रितयंस्वर्गापवर्गकारणम् । सेवितंचर्षिभिः सिद्धैस्तीर्थं सर्वत्रविश्रुतम्
पीलुयुग्मं स्थितं तत्र तत्तीर्थं मुनिसेवितम् ।
स्नानात्स्वर्गपदश्चैव पानात्पापविशुद्धिदम् ॥ ४६ ॥
कीर्त्तनात्पुण्यजननं सेवनान्मुक्तिदंपरम् । तद्वै पश्यन्ति ये भक्त्या ब्रह्महायदिमातृहा
बालघातीच गोघ्नश्च ये च स्त्रीशूद्रघातकाः । गरदाश्चाग्निदाश्चैव गुरुद्रोहरताश्चये
तपस्विनिन्दकाश्चैव कूटसाक्ष्यं करोति यः । वक्ताचपरदोषस्य परस्य गुणलोपकः
सर्वपापमयोऽप्यत्र मुच्यते लिङ्गदर्शनात् ॥ ५३ ॥
इतिश्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये बलाहकोपाख्यानवर्णनंनाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टविंशोऽध्यायः

लोहयष्टिकातीर्थमाहात्म्यवर्णनम्

व्यास उवाच

यावत्सान्नर्त्तभागेदृश्यतेलोहयष्टिका । स्वयंभुलिङ्गरूपेणरुद्रस्तत्रस्थितःस्वयम्
श्रीमार्कण्डेय उवाच
मोक्षतीर्थे सरस्वत्या नभस्ये चन्द्रसंक्षये ।
विप्रान्सम्पूज्यविधिवत्तेभ्यो दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥ १ ॥
एकविंशतिवारांस्तु भक्त्या पिण्डस्य यत्फलम् ।
गयायां प्राप्यते पुंसां ध्रुवं तदिह तर्पणात् ॥ २ ॥

लोहयष्ट्यां कृते श्राद्धेनभस्येचन्द्रसंक्षये । प्रेतयोनिविनिर्मुक्ताःक्रीडन्तिपितरोदिवि
अपि नः सकुले भूयाद्योवैदद्यात्तिलोदकम् । पिण्डं वाप्युदकंवापि प्रेतपक्षे विधूदये
लोहयष्ट्याममावस्यां कार्यंभाद्रपदे जनैः । श्राद्धं वै मुनयः प्राहुः पितरोयदिवल्लभाः
क्षीरेणतुतिलैःश्वेतैःस्नात्वासारस्वतेजले । पितॄंस्तर्पयतेयस्तुतृप्तास्तत्पितरोध्रुवम्
तत्रश्राद्धानिकुर्वीतसक्तुभिःपयसासह । अमावास्यादिनंप्राप्यपितॄणांमोक्षमिच्छुकः
रुद्रतीर्थेततोधेनुं दद्याद्वस्त्रादिभूषिताम् । विष्णुतीर्थेहिरण्यञ्चप्रदद्यान्मोक्षमिच्छुकः
गयायांपितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः । तं ध्यात्वा पुण्डरीकाक्षंमुच्यते चऋणत्रयात्
प्रार्थयेत्तत्र गत्वा तं देवदेवंजनार्दनम् । आगतोऽस्मिगयांदेव!पितृभ्यःपिण्डदित्सया
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन !॥ १० ॥
परलोकगतेभ्यश्च त्वं हि दाता भविष्यसि । अनेनैवच मन्त्रेण तत्र दद्याद्धरेः करे
चन्द्रे क्षीणे चतुर्दश्यां नभस्येपिण्डमाहरेत् । पितॄणामक्षया तृप्तिर्भविष्यतिनसंशयः
एकविंशतिवारांश्च गयायां पिण्डपातनैः ।
भक्त्या तृप्तिमवाप्नोति लोहयष्ट्यां (च तर्पणे) पितृतर्पणे ॥ १२ ॥
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः । फलप्रदः सुतान्भक्तानारोग्यमभयप्रदः
वित्तं न्यायार्जितंदत्तंस्वल्पं तत्र महाफलम् । स्नानेनापिहितत्तीर्थेरुद्रस्यानुचरोभवेत्
इतिश्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये संक्षेपतस्तीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामा-
ऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः

लोहासुरस्यशिवाराधनवर्णनम्

सूत उवाच

अतःपरंश्रृणुध्वंहिलोहासुरविचेष्टितम् । बलेःपुत्रशतस्यापि कथयिष्यामिविश्रुतम्
यथा तौ भ्रातरौ वृद्धौ प्रापतुः स्थानमुत्तमम् ।
तदाप्रभृति वैराग्यं दैत्यो लोहासुरे दधौ ॥ २ ॥
किं करोमि क्व गच्छामि तपसे स्थानमुत्तमम् । यस्यपारंनजानन्तिदेवतामुनयोनराः
को मयाऽऽराध्यतां देवो हृदि चिन्तयतेभृशम् ।
इति चिन्तयतस्तस्यमतिर्जाता महात्मनः ॥ ४ ॥
दधौ गङ्गां स्वशीर्षेण पुष्पवन्तौचनेत्रयोः । हृदा नारायणं देवं ब्रह्माणं कटिमण्डले
इन्द्राद्या देवता सर्वे यद्देहे प्रतिबिम्बिताः । प्रपश्यतितदात्मानं भास्करःसलिलेयथा
तमेवाराधयिष्यामि निरञ्जनमकल्मषम् । एवं कृत्वा मतिं दैत्यस्तपस्तेपे सुदुष्करम्
भीतो जन्मभयाद्घोराद्दुष्करं यन्महात्मभिः ॥ ७ ॥
अम्बुभक्षो वायुभक्षः शीर्णपर्णाशनस्तथा । दिव्यं वर्षशतं साग्रं यदा तेपे महत्तपः ॥
ततस्तुतोष भगवांस्त्रिशूलवरधारकः ॥ ८ ॥

ईश्वर उवाच

वरं वृणीष्वभद्रन्ते मनसायदभीप्सितम् । लोहासुर! मयादेयंतव नास्तितपोबलात्
इत्युक्तो दानवस्तत्र शङ्कराग्रे बचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

लोहासुर उवाच

यदि तुष्टोऽसि देवेश वरमेकं वृणोम्यहम् । शरीरस्याजरत्वञ्चमा मृत्योरपि मेभयम्
जन्मन्यस्मिन्प्रभो! भूयात्स्थातव्यं हृदये मम ।
एवमस्तु शिवः प्राह तत्र तं दानवेश्वरम् ॥ १२ ॥

शर्वलब्धवरो दैवात्पुनस्तेपे महत्तपः । रम्ये सरस्वतीतीरे तरणाय भवार्णवात् ॥
वत्सरगणांसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच । शङ्कतेभगवानिन्द्रो भीतस्तस्यतपोबलात्
मा मे पदच्युतिर्भूयाद्दैत्यलोहासुरात्क्वचित् । मघवागुप्तरूपेण समेत्याश्रमकाननम्
तपोभङ्गंप्रकुरुते कम्पयित्वामहासुरम् । ताडयन्ति शरीरे तं मुष्टिभिस्तीक्ष्णकर्कशैः
अथ तेन च दैत्येन ध्यानमुत्सृज्य वीक्षितम् । इन्द्रेणतत्कृतं सर्वं तपोबलविनाशनम्
तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्राद्यैरथ कर्कशैः । एकस्य बहुभिः सार्द्धं देवास्ते तेन संयुगे
रुधिराक्लिन्नदेहाश्च प्रहारैर्जर्जरीकृताः । केशवं शरणम्प्राप्ता त्राहि त्राहीति भाषिणः ॥

सूत उवाच

देवानां वाक्यमाकर्ण्य वासुदेवो जनार्दनः । युयुधे केशवस्तेन युद्धे वर्षशतङ्किल ॥
ततो नारायणं तत्र जिगाय स वरोर्जितः । अथ नारायणो देवो जितोलोहासुरेणतु
मन्त्रयामास रुद्रेण ब्रह्मणा च पुनः पुनः । मीमांसित्वात्रयोदेवाः पुनर्युद्धसमुद्यमम्
लोहासुरस्य दैत्यस्य वपुर्दृष्ट्वा पुनर्नवम् । महदासीत्पुनर्युद्धं दैत्यकेशवयोस्ततः ॥
न ममार यदा दैत्यो विष्णुनाप्रभविष्णुना । तरसा तं केशवोऽपिपातयामासभूतले
उत्तानं पतितं दृष्ट्वा पिनाकी परमेश्वरः । दधार हृदये तस्य स्वरूपं रूपवर्जितः ॥
कण्ठे तस्थौ ततो ब्रह्मा तस्य लोहासुरस्य च ।
चरणौ पीडयामास स्वस्थितया पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥
अथ दैत्यः समुत्तस्थौ भृशंबद्धोपिभूतले । दृष्ट्वोत्थितंततोदैत्यं पातयन्तंसुरोत्तमान्
उवाच दिव्यया वाचा विरञ्चिः कमलासनः ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच

लोहासुर सदा रक्ष वाचोधर्ममभीक्ष्णशः । त्वयायत्प्रार्थितंरुद्रात्तदेव समुपस्थितम्
अहं विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयोऽमी सुरसत्तमाः । त्वद्देहमुपवेक्ष्यामो यावदाभूतसंप्लवम्
दानवेश शिवप्राप्तिर्भावभक्त्यैव जायते । शिवं चालयितुं बुद्धिः कथं तव भविष्यति
अचलांश्चालयेयस्तु प्रासादान्ब्राह्मणान्पुरान् । अचिरेणैवकालेन पातकेनैव लिप्यते
दमशानवत्परित्याज्यः सत्यधर्मबहिष्कृतः । सत्यवागसिभद्रन्तेमा विचालयदेवताः

येन यातास्तु पितरो येनयाताःपितामहाः । तेनमार्गेणगन्तव्यंनचोल्लङ्घ्यासतांगतिः
दानवेश! पिता ते हि ददौ लोकत्रयंहरेः । वाक्पाशबद्धःपातालेराज्यंचक्रेमहीपतिः
तथात्वमसिवाक्पाशाच्छिवभक्तिसमन्वितः । भूतलेतिष्ठदैत्येन्द्र!मावाग्वैकल्प्यमाप्नुहि
वरांस्ते च प्रदास्यामो मा विचालया (विचालय) हि देवताः ॥ ३७ ॥

व्यास उवाच

तच्छ्रुत्वा ब्रह्मणो वाक्यं सन्तुष्टो दानवेश्वरः । प्राहप्रसन्नयावाचा ब्रह्माणं केशवंहरम्

लोहासुर उवाच

वाक्पाशबद्धस्तिष्ठामि न पुनर्भवतां बले । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्चत्रयोऽमीसुरसत्तमाः
स्थास्यन्तिचेच्छरीरेमे किं न लब्धंमया ततः । इदंकलेवरं मे हि समारूढंत्रिभिःसुरैः
भूम्यां भवतु विख्यातं मत्प्रभावात्सुरोत्तमाः ॥ ४१ ॥
लोहासुरस्यवाक्येन हर्षितास्त्रिदशास्त्रयः । ददुः प्रत्युत्तरं तस्मै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
सत्यवाक्पाशतो दैत्यो न सत्याच्चलितो यतः ।
तेन सत्येन सन्तुष्टा दास्यामस्ते मनी (हृदी) प्सितम् ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच

यथा स्नानं ब्रह्मज्ञानं देहत्यागो गयातले । धर्मारण्ये तथा दैत्य धर्म्मेश्वरपुरः स्थिते
कूपे तर्प्पणकं श्राद्धं शंसन्तिपितरोदिवि । सन्तुष्टाः पिण्डदानेनगयायां पितरोयथा
वाञ्छन्ति तर्प्पणं कूपे धर्मारण्येविशुद्धये । दानवेन्द्र शरीरन्तु तीर्थं तव भविष्यति
एकविंशतिवारांस्तुगयायांतर्प्पणे कृते । पितृणां या परातृप्तिर्जायते दानवाधिप !
धर्मेश्वरपुरस्तात्सात्वेकदापितृतर्पणात् । स्याद्वैदशगुणातृप्तिः सत्यमेव न संशयः
पितृणां पिण्डदानेन अक्षय्या तृप्तिरस्त्विह ॥ ४८ ॥
शिवरूपान्तराले वै धर्मारण्ये धरातले । श्रद्धयैव हिकर्तव्याःश्राद्धपिण्डोदकक्रिया
तथान्तराले चास्माकं श्राद्धपिण्डो विशेषतः ॥ ५० ॥
तथा शरीरे कर्त्तव्यो भविष्यत्यसुरोत्तम । ब्रह्मणोवाक्यमाकर्ण्यरुद्रःप्राहततोऽसुरम्
लोहासुर न ते कार्या चिन्ता सत्योऽसि सुव्रत !।

त्रिषु लोकेषु दुष्प्रापं सत्यं ते दिवि संस्थितम् ॥ ५२ ॥
अस्मद्वाक्येन सत्येन तत्तथाऽसुरसत्तम । गयासमधिकं तीर्थं तव जातं धरातले ॥
अस्माकं स्थितिरव्यग्रा तवदेहे न संशयः । सत्यपाशेनबद्धाः स्म दृढमेवत्वयाऽनघ

विष्णुरुवाच

गयाप्रयागकस्याऽपि फलं समधिकं स्मृतम् ।
चतुर्द्दश्याममावास्यां लोहयष्ट्यां पिण्डदानतः ॥ ५५ ॥
बलिपुत्रस्य सत्येन महती तृप्तिरत्र हि । मा कुरुष्वात्र सन्देहं तवदेहेस्थितास्त्वयम्
सरस्वतीपुण्यतोया ब्रह्मलोकात्प्रयात्युत । प्लावयिष्यन्ति देहाङ्गं मयासह सुसङ्गता
यथा वै द्वारकावासो देवस्तत्र महेश्वरः । विरञ्चिर्यत्र तीर्थानि त्रीण्येतानिधरातले
भविष्यन्ति च पाताले स्वर्गलोके यमक्षये । विख्यातान्यसुरश्रेष्ठ पितृणां तृप्तिहेतवे
अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि गाथां पितृकृतां पराम् ।
आज्ञारूपां हि पुत्राणां तां शृणुष्व ममाऽनघ ॥ ६० ॥

पितर ऊचुः

शङ्करस्याग्रतः स्थानं रुद्रलोकप्रदं नृणाम् । पापदेहविशुद्ध्यर्थं पापेनोपहतात्मनाम्
तस्मिंस्तिलोदकेनापि सद्गतिंयान्ति तर्पिताः । पितरोनरकाद्वापि सुपुत्रेणसुमेधसा
गोप्रदानं प्रशंसन्ति तत्तत्र पितृमुक्तये । पित्रादिकान्समुद्दिश्य दृष्ट्वा रुद्रञ्च केशवम्
तिलपिण्याकपिण्डेनतृप्तियास्यामहेपराम् । चतुर्द्दश्याममावास्यांतथाच पितृतर्पणम्
अज्ञातगोत्रजन्मानस्तेभ्यः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ।
तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ॥ ६५ ॥
सर्वकार्याणिसन्त्यज्यमानवैःपुण्यमीप्सुभिः । प्राप्तेभाद्रपदेमासेगन्तव्यालोहयष्टिका
अज्ञातगोत्रनाम्नान्तु पिण्डमन्त्रमिमं शृणु ॥ ६६ ॥
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैवच । अतीतगोत्रजास्तेभ्यः पिण्डोऽयमुपतिष्ठतु

विष्णुरुवाच

अनेनैव तु मन्त्रेण ममाग्रे सुरसत्तम । क्षीणेचन्द्रे चतुर्द्दश्यां नभस्ये पिण्डमाहरेत्

पितृणामक्षयातृप्तिर्भविष्यतिनसंशयः। तिलापिण्याकपिण्डेन पितरोमोक्षमाप्नुयुः
ऋणत्रयविनिर्मुक्ता मानवाजगतीतले। भविष्यन्तिनसन्देहो लोहयष्ट्यांतिलतर्पणे

स्नात्वा यः कुरुते चाऽत्र पितृपिण्डोदकक्रिया।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावद् ब्रह्म दिवानिशम्॥ ७१॥

अमावास्यादिनंप्राप्यमासिभाद्रपदेसरः। ब्रह्मणोयष्टिकायांतु यः कुर्यात्पितृतर्पणम्
पितरस्तस्यतृप्ताः स्युर्यावदाभूतसम्प्लवम्। तेषां प्रसन्नो भगवानादिदेवो महेश्वरः

अस्य तीर्थस्य यात्रायां मतिर्येषां भविष्यति।
गोक्षीरेण तिलैः श्वेतैः स्नात्वा सारस्वते जले॥ ७४॥

तर्पयेदक्षया तृप्तिः पितृणां तस्य जायते। श्राद्धञ्चैव प्रकुर्वीत सक्तुभिः पयसासह

अमावास्यादिनम्प्राप्य पितृणां मोदमिच्छुकः।
धेनुं दद्याद्रुद्रतीर्थे वस्त्राणि यमतीर्थके॥ ७६॥

विष्णुतीर्थे हिरण्यञ्च पितृणां मोक्षमिच्छुकः। विनाक्षतैर्विनादर्भैर्विना चासनमेवच

वारिमात्राल्लोहयष्ट्यां गयाश्राद्धफलं लभेत्॥ ७७॥

सूत उवाच

एतद्वः कथितं विप्रा लोहासुरविचेष्टितम्। यच्छ्रुत्वाब्रह्महागोघ्नोमुच्यतेसर्वपातकैः
एकविंशतिवारन्तु गयायां पिण्डपातने। तत्फलं समवाप्नोति सकृदस्मिञ्छ्रुते सति
चतुष्कोटिद्विलक्षं च सहस्रं शतमेव च। धेनवस्तेनदत्ताःस्युर्माहात्म्यं शृणुयात्तुयः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये लोहासुरमाहात्म्यसम्पूर्ति-
र्नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

त्रिंशोऽध्यायः

रामचरित्रवर्णनम्

व्यास उवाच

पुरात्रेतायुगे प्राप्ते वैष्णवांशो रघूद्वहः। सूर्यवंशे समुत्पन्नो रामोराजीवलोचनः॥
स रामो लक्ष्मणश्चैवकाकपक्षधरावुभौ। तातस्य वचनात्तौ तु विश्वामित्रमनुव्रतौ
यज्ञसंरक्षणार्थाय राज्ञा दत्तौकुमारकौ। धनुःशरधरौ वीरौ पितुर्वचनपालकौ॥ ३
पथि प्रव्रजतो यावत्ताडकानामराक्षसी। तावदागम्य पुरतस्तस्थौ वै विघ्नकारणात्
ऋषेरनुज्ञया रामस्ताडकां समघातयत्। प्रादिशच्च धनुर्वेदविद्यां रामाय गाधिजः॥
तस्य पादतलस्पर्शाच्छिलावासवयोगतः। अहल्यागौतमवधूःपुनर्जातास्वरूपिणी
विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सम्प्रवृत्ते रघूत्तमः। मारीचं च सुबाहुं च जघान परमेषुभिः॥
ईश्वरस्य धनुर्भग्नञ्जनकस्य गृहे स्थितम्। रामः पञ्चदशे वर्षे षड् वर्षांचैवमैथिलीम्
उपयेमे यदा राजन्रम्यांसीतामयोनिजाम्। कृतकृत्यस्तदाजातःसीतांसंप्राप्यराघवः
अयोध्यामगमन्मार्गे जामदग्न्यमवेक्ष्य च। संग्रामोऽभूत्तदाराजन्देवानामपिदुःसहः
ततो रामं पराजित्य सीतयागृहमागतः। ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह
सप्तविंशतिमे वर्षे यौवराज्यप्रदायकम्। राजानमथ कैकेयी वरद्वयमयाचत॥ १२
तयोरेकेन रामस्तु ससीतः सहलक्ष्मणः। जटाधरः प्रव्रजतां वर्षाणीह चतुर्दश॥१३
भरतस्तुद्वितीयेन यौवराज्याधिपोऽस्तुमे। मन्थरावचनान्मूढा वरमेतमयाचत॥ १४
ज्ञातकोलक्ष्मणसखं रामं प्राव्राजयन्नृपः। त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थेऽह्नि फलाशनः॥
पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकल्पयत्। तदा दशरथः स्वर्गं गतो राम इति ब्रुवन्
ब्रह्मशापं तु सफलंकृत्वा स्वर्गं जगाम सः। ततो भरतशत्रुघ्नौ चित्रकूटे समागतौ
स्वर्गतं पितरं राजन्रामाय विनिवेद्यच। सान्त्वनं भरतस्यास्य कृत्वा निर्वर्तनं प्रति
ततो भरतशत्रुघ्नौ नन्दिग्रामं समागतौ। पादुकापूजनरतौ तत्र राज्यधरावुभौ

अत्रि दृष्ट्वा महात्मानंदण्डकारण्यमागमत्। रक्षोगणवधारम्भे विराधेविनिपातिते
अर्द्धत्रयोदशे वर्षे पञ्चवट्यामुवास ह। ततो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम्
घने विचरतस्तस्य जानकीसहितस्य च। आगतो राक्षसोघोरःसीतापहरणाय सः
ततोमाघासिताष्टम्यांमुहूर्तेवृन्दसञ्ज्ञके। राघवाभ्यांविना सीतां जहारदशकन्धरः
मारीचस्याश्रमं गत्वामृगरूपेणतेन च। नीत्वादूरंराघवं च लक्ष्मणेनसमन्वितम्
ततो रामो जघानाशुमारीचंमृगरूपिणम्। पुनःप्राप्याश्रमंरामोविनासीतांददर्श ह
तत्रैव ह्रियमाणा सा चक्रन्दकुररी यथा। रामरामेतिमांरक्षरक्ष मां रक्षसा हृताम्

यथा श्येनः क्षुधायुक्तः क्रन्दन्तीं वर्तिकां नयेत्।
तथा कामवशं प्राप्तो राक्षसो जनकात्मजाम्॥ २७॥

नयत्येष जनकजां तच्छ्रुत्वापक्षिराट् तदा। युयुधेराक्षसेन्द्रेण रावणेन हतोऽपतत्
माघासितनवम्यां तु वसन्तींरावणालये। मार्गमाणौतदातौतु भ्रातरौरामलक्ष्मणौ
जटायुषंतु दृष्ट्वैव ज्ञात्वाराक्षससंहृताम्। सीतांज्ञात्वाततःपक्षीसंस्कृतस्तेनभक्तितः
अग्रतः प्रययौ रामोलक्ष्मणस्तत्पदानुगः। पम्पाभ्याशमनुप्राप्य शबरीमनुगृह्य च
तज्जलं समुपस्पृश्य हनुमद्दर्शनं कृतम्। ततो रामो हनुमता सह सख्यं चकारह
ततः सुग्रीवमभ्येत्य अहनद्वालिवानरम्। प्रेषिता रामदेवेन हनुमत्प्रमुखाः प्रियाम्
अङ्गुलीयकमादाय वायुसूनुस्तदा गतः। सम्पातिर्दशमेमासिआचख्यौ वानरायताम्
ततस्तद्वचनादब्धिपुप्लुवेशतयोजनम्। हनुमान्निशितस्यांतुलङ्कायांपरितोऽचिनोत्
तद्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं तु हनूमतः। द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनुमान्पर्यवस्थितः

तस्यां निशायां जानक्या विश्वासायाऽऽह संकथाम्।
अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत॥ ३७॥
ब्रह्मास्त्रेण त्रयोदश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः।
दारुणानि च रूक्षाणि वाक्यानि राक्षसाधिपम्॥ ३८॥

अब्रवीद्वायुसूनुस्तं बद्धो ब्रह्मास्त्रसंयुतः। वह्निना पुच्छयुक्तेन लंकायादहनं कृतम्
पूर्णिमायां महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः। मार्गशीर्षप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः

पुनरागत्य वर्षेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनं किल। सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनम्
मणिप्रदानं सीताया सर्वं रामाय शंसयत्। अष्टम्युत्तरफाल्गुन्यांमुहूर्ते विजयाभिधे
मध्यप्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानंराघवस्य च। रामःकृत्वाप्रतिज्ञांहिप्रयातुंदक्षिणांदिशम्
तीर्त्वाहंसागरमपिहनिष्येराक्षसेश्वरम्। दक्षिणाशांप्रयातस्यसुग्रीवोऽथाभवत्सखा
वासरैःसप्तभिःसिन्धोस्तीरेसैन्यनिवेशनम्। पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीयां यावदम्बुधौ
उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्यबभूव ह। विभीषणश्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः
समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उद्यतः। प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिनचतुष्टयम्

समुद्राद्वरलाभश्च सहोपायप्रदर्शनः॥ ४७॥

सेतोर्दशम्यामारम्भस्त्रयोदश्यांसमापनम्। चतुर्दश्यांसुवेलाद्रौरामःसेनां न्यवेशयत्

पूर्णिमास्या द्वितीयायां त्रिदिनैः सैन्यतारणम्।
तीर्त्वा तोयनिधिं रामः शूरवानरसैन्यवान्॥ ४९॥

रुरुध च पुरीं लङ्कां सीतार्थं शुभलक्षणः। तृतीयादिदशम्यन्तं निवेशश्च दिनाष्टकः
शुकसारणयोस्तत्र प्राप्तिरेकादशीदिने। पौषासितेच द्वादश्यांसैन्यसङ्ख्यानमेवच
शार्दूलेनकपीन्द्राणांसारासारोपवर्णनम्। त्रयोदश्याद्यमान्तेचलङ्कायांदिवसैस्त्रिभिः
रावणःसैन्यसङ्ख्यानंरणोत्साहंतदाऽकरोत्। प्रययावङ्गदो दौत्ये माघशुक्लाद्यवासरे
सीतायाश्च तदा भर्तुर्मायामूर्धादिदर्शनम्। माघशुक्लद्वितीयायांदिनैःसप्तभिरष्टमीम्
रक्षसां वानराणाञ्च युद्धमासीच्चसंकुलम्। माघशुक्लनवम्यां तु रात्राविन्द्रजितारणे
रामलक्ष्मणयोर्नागपाशबन्धः कृतः किल। आकुलेषु कपीशेषु हताशेषु च सर्वशः॥
वायूपदेशाद्गरुडं सस्मार राघवस्तदा। नागपाशविमोक्षार्थंदशम्यां गरुडोऽभ्यगात्
अवहारो माघशुक्लस्यैकादश्या दिनद्वयम्। द्वादश्यामाञ्जनेयेन धूम्राक्षस्यवधः कृतः
त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे। मायासीतां दर्शयित्वारामायदशकन्धरः
त्रासयामासच तदासर्वान्सैन्यगतानपि। माघशुक्लचतुर्दश्या यावत्कृष्णादिवासरम्

त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः।
माघकृष्णद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तं त्रिभिर्दिनैः॥ ६१॥

रामेण तुमुले युद्धे रावणोद्राविवितोरणात् । पञ्चम्या अष्टमी यावद्रावणेन प्रबोधितः
कुम्भकर्णस्तदाचक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिनम् । कुम्भकर्णोकरोद्युद्धं नवम्यादिचतुर्दिनैः
रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः । अमावास्यादिने शोकाऽभ्यवहारो बभूव ह
फाल्गुनप्रतिपदादौ चतुर्थ्यन्तैश्चतुर्दिनैः । नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ॥

पञ्चम्याः सप्तमीं यावदतिकायवधस्त्वहात् ।
अष्टम्या द्वादशीं यावन्निहतौ दिनपञ्चकात् ॥ ६६ ॥

निकुम्भकुम्भौद्वावेतौमकराक्षश्चतुर्दिनैः । फाल्गुनासितद्वितीयादिनेवैशक्रजिज्जितः
तृतीयादौ सप्तम्यन्तदिनपञ्चकमेव च । ओषध्यानयवैयग्र्यादवहारो बभूव ह ॥ ६८॥
अष्टम्यांरावणोमायामैथिलींहतवान्कुधीः । शोकावेगात्तदारामश्चक्रेसैन्यावधारणम्
ततस्त्रयोदशीं यावद्दिनैः पञ्चभिरिन्द्रजित् । लक्ष्मणेनहतो युद्धे विख्यातबलपौरुषः
चतुर्दश्यां दशग्रीवो दीक्षामापावहारतः । अमावास्यादिने प्रागाद्युद्धाय दशकन्धरः
चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमीदिनपञ्चके । रावणो युध्यमानोऽभूत्प्रचुरो रक्षसां वधः ॥
चैत्रंशुक्लाष्टमीं यावत्स्यन्दनाश्वादिसूदनम् । चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रे शक्तिभेदने
कोपाविष्टेन रामेण द्रावितो दशकन्धरः । विभीषणोपदेशेन हनुमद्युद्धमेव च ॥७४॥
द्रोणाद्रेरोषधीं नेतुं लक्ष्मणार्थमुपागतः । विशल्यां तु समादायलक्ष्मणंतामपाययत्
दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौयुद्धंतु रक्षसाम् । एकादश्यां तु रामायरथो मातलिसारथिः
प्राप्तोयुद्धायद्वादश्यायावत्कृष्णांचतुर्दशीम् । अष्टादशदिनैरामोरावणं द्वैरथेऽवधीत्

संस्कारा रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवन् ।
सङ्ग्रामे तुमुले जाते रामो जयमवाप्तवान् ॥ ७८ ॥

माघशुक्लद्वितीयादि चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् । सप्ताशीतिदिनान्येवं मध्ये पञ्चदशाहकम्
युद्धावहारःसङ्ग्रामोद्वासप्ततिदिनान्यभूत् । वैशाखादितिथौराम उवास रणभूमिषु

अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराज्ये विभीषणः ॥ ८० ॥

सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलम्भनम् । दशरथस्यागमनं तत्र चैवानुमोदनम्

हत्वा त्वरेण लङ्केशं लक्ष्मणस्याग्रजो विभुः ।

गृहीत्वा जानकीं पुण्यां दुःखितां राक्षसेन तु ॥ ८२ ॥

आदायपरया प्रीत्याजानकींसन्यवर्तत । वैशाखस्य चतुर्थ्यान्तु रामःपुष्पकमाश्रितः
विहायसानिवृत्तस्तु भूयोऽयोध्यां पुरीं प्रति । पूर्णेचतुर्दशेवर्षे पञ्चम्यां माधवस्यच
भारद्वाजाश्रमे रामः सगणःसमुपाविशत् । नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां स पुष्पकेणसमागतः

सप्तम्यामभिषिक्तोऽसाव थोऽयोध्यायां रघूद्वहः ।
दशाहाधिकमासांश्च चतुर्दश हि मैथिली ॥ ८६ ॥

उवास रामरहिता रावणस्य निवेशने । द्वाचत्वारिंशके वर्षे रामोराज्यमकारयत् ॥
सीतायास्तु त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणितुतदाभवन् । स चर्तुदशवर्षान्ते प्रविष्टःस्वांपुरींप्रभुः
अयोध्यांनाम मुदितो रामोरावणदर्पहा । भ्रातृभिः सहितस्तत्र रामोराज्यमकारयत्
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यं पालयित्वा जगाम त्रिदिवालयम्
रामराज्ये तदा लोका हर्षनिर्भरमानसाः । बभूवुर्धनधान्याढ्याः पुत्रपौत्रयुता नराः ॥

कामवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि गुणवन्ति च ।
गावस्तु घटदोहिन्यः पादपाश्च सदाफलाः ॥ ९२ ॥

नाधयो व्याधयश्चैव रामराज्ये नराधिप । नार्यःपतिव्रताश्चासन्पितृभक्तिपरा नराः
द्विजा वेदपरा नित्यं क्षत्रिया द्विजसेविनः । कुर्वतेवैश्यवर्णाश्च भक्तिं द्विजगवांसदा
न योनिसङ्करश्चासीत्तत्र नाचारसङ्करः । न वन्ध्यादुर्भगा नारी काकवन्ध्यामृतप्रजा
विधवानैवकाप्यासील्लुप्यते न सभर्तृका । नावज्ञांकुर्वतेकेपिमातापित्रोर्गुरोस्तथा
न च वाक्यं हि वृद्धानांमुल्लंघयतिपुण्यकृन् । न भूमिहरणं तत्र परनारीपराङ्मुखाः
नापवादपरोलोको नदरिद्रोन रोगभाक् । न स्तेयो द्यूतकारी च मैरेयी पापिनोनहि
न हेमहारी ब्रह्मघ्नो न चैव गुरुतल्पगः । न स्त्रीघ्नो न च बालघ्नो न चैवानृतभाषणः
न वृत्तिलोपकश्चासीत्कूटसाक्षी न चैव हि । न शठो न कृतघ्नश्च मलिनोनैवदृश्यते
सदा सर्वत्र पूज्यन्तेब्राह्मणावेदपारगाः । नावैष्णवोऽव्रती राजन्रामराज्येऽतिविश्रुते
राज्यं प्रकुर्वतस्तस्यपुरोधावदताम्वरः । वसिष्ठो मुनिभिःसार्द्धंकृत्वातीर्थान्यनेकशः

आजगाम ब्रह्मपुत्रो महाभागस्तपोनिधिः ।

रामस्तं पूजयामास मुनिभिः सहितं गुरुम् ॥ १०३ ॥

अभ्युत्थानार्घपाद्यैश्च मधुपर्कादिपूजया । पप्रच्छ कुशलं रामं वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः ॥ राज्ये चाश्वे गजे कोशे देशे सद्भ्रातृभृत्ययोः । कुशलं वर्त्तते राम इतिपृष्टेमुनेस्तदा

राम उवाच

सर्वत्र कुशलं मेऽद्य प्रसादाद्भवतः सदा। पप्रच्छ कुशलं रामो वसिष्ठं मुनिपुङ्गवम् सर्वतःकुशली त्वं हिभार्यापुत्रसमन्वितः । स सर्वं कथयामास यथातीर्थान्यशेषतः सेवितानि धरापृष्ठे क्षेत्राण्यायतनानि च । रामाय कथयामास सर्वत्रः कुशलन्तदा॥

ततः स विस्मयाविष्टो रामो राजीवलोचनः ।
पप्रच्छ तीर्थमाहात्म्यं यत्तीर्थंमुत्तमोत्तमम् ॥ १०६ ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्रयां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये रामचरित्रवर्णनंनाम
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

तीर्थमाहात्म्यवर्णनपूर्वकंकृतागमनवर्णनम्

श्रीराम उवाच

भगवन्यानि तीर्थानिसेवितानि त्वया विभो !। एतेषां परमं तीर्थंतन्ममाचक्ष्वमानद मया तु सीताहरणे निहताब्रह्मराक्षसाः । तत्पापस्यविशुद्ध्यर्थं वद तीर्थोत्तमोत्तमम्

वसिष्ठ उवाच

गङ्गाच नर्मदा तापी यमुना च सरस्वती । गण्डकीगोमतीपूर्णा एतानद्यः सुपावनाः एतासां नर्मदा श्रेष्ठा गङ्गा त्रिपथगामिनी । दहते किल्बिषं सर्वं दर्शनादेव राघव ॥ दृष्ट्वा जन्मशतं पापं गत्वा जन्मशतत्रयम् । स्नात्वा जन्म सहस्रञ्च हन्तिरेवाकलौयुगे

नर्मदातीरमाश्रित्य शाकमूलफलैरपि । एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिभोजफलंलभेत्

गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ७ ॥

फाल्गुनान्ते कुहूम्प्राप्य तथाप्रौष्ठपदेऽसिते । पक्षेगङ्गामधिप्राप्यस्नानंचपितृतर्प्पणम् कुरुते पिण्डदानानिसोऽक्षयंफलमश्नुते । शुचौमासेच सम्प्राप्तेस्नानंवाप्यांकरोतियः चतुरशीतिनरकान्न पश्यति नरो नृप । तपत्याः स्मरणे राम महापातकिनामपि उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् । यमुनायां नरःस्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते

महापातकयुक्तोऽपि स गच्छेत्परमांगतिम ।
कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे सरस्वत्यां निमज्जयेत ॥ १२ ॥
गच्छेत्स गरुडारूढः स्तूयमानः सुरोत्तमैः ।
स्नात्वा यः कार्त्तिके मासि यत्र प्राची सरस्वती ॥ १३ ॥

प्राचींमाधवमास्तूय स गच्छेत्परमांगतिम् । गण्डकीपुण्यतीर्थेहिस्नानं यःकुरुतेनरः शालग्रामशिलामर्च्यन भूयःस्तनपोभवेत् । गोमतीजलकल्लोलैर्मज्जयेत्कृष्णसन्निधौ चतुर्भुजो नरो भूत्वावैकुण्ठेमोदतेचिरम् । चर्मण्वतीं नमस्कृत्य अपःस्पृशतियोनरः स तारयति पूर्वजान्दश पूर्वान्दशापरान् । द्वयोश्चसङ्गमंदृष्ट्वाश्रुत्वा वा सागरध्वनिम् ब्रह्महत्यायुतोवापि पूतो गच्छेत्परांगतिम् । माघमासे प्रयागे तु मज्जनं कुरुते नरः इहलोके सुखं भुक्त्वा अन्तेविष्णुपदम्व्रजेत् । प्रभासे ये नराराम त्रिरात्रंब्रह्मचारिणः यमलोकंनपश्येयुःकुम्भापाकादिकंतथा । नैमिषारण्यवासी योनरोदेवत्वमाप्नुयात् देवानामालयं यस्मात्तदेवभुवि दुर्लभम् । कुरुक्षेत्रे नरो राम ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

हेमदानाच्च राजेन्द्र न भूयः स्तनपो भवेत् ।
श्रीस्थले दर्शनं कृत्वा नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ २२ ॥

सर्वदुःखविनाशो च विष्णुलोकेमहीयते । काश्यपीं स्पर्शयेद्योगांमानवो भुविराघव सर्वकामदुघावासमृपिलोकंसगच्छति । उज्जयिन्यांतुवैशाखेशिप्रायांस्नानमाचरेत् मोचयेद्रौरवाद्घोरात्पूर्वजांश्चसहस्रशः । सिन्धुस्नानं नरो राम प्रकरोति दिनत्रयम्

सर्वपापविशुद्धात्माकैलासेमोदतेनरः । कोटितीर्थे नरःस्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरं शिवम्

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्लिप्यते न च स क्वचित् ।

अज्ञानामपि जन्तूनां महाऽमेध्ये तु गच्छताम् ॥ २७ ॥

पादोद्भूतं पयः पीत्वासर्वपापंप्रणश्यति । वेदवत्यां नरो यस्तु स्नातिसूर्योदयेशुभे
सर्वरोगात्प्रमुच्येत परं सुखमवाप्नुयात् । तीर्थानि राम सर्वत्र स्नानपानावगाहनैः
नाशयन्ति मनुष्याणां सर्वपापानिलीलया । तीर्थानां परमं तीर्थं धर्मारण्यंप्रचक्षते
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैर्यदादौ संस्थापितंपुरा । अरण्यानाञ्चसर्वेषां तीर्थानाञ्च विशेषतः

धर्मारण्यात्परं नास्ति भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

स्वर्गे देवाः प्रशंसन्ति धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ३२ ॥

ते पुण्यास्ते पुण्यकृतोयेवसन्ति कलौ नराः । धर्मारण्ये रामदेव सर्वकिल्बिषनाशने
ब्रह्महत्यादिपापानि सर्वस्तेयकृतानिच । परदारप्रसङ्गादि अभक्ष्यभक्षणादि वै ॥३४

अगम्यागमनाद्यानि अस्पर्शस्पर्शनादि च ।

भस्मीभवन्ति लोकानां धर्मारण्यावगाहनात् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मघ्नश्चकृतघ्नश्च बालघ्नोऽनृतभाषणः । स्त्रीगोघ्नश्चैव ग्रामघ्नो धर्मारण्ये विमुच्यते
नातःपरंपावनंहिपापिनांप्राणिनांभुवि । स्वर्ग्यंयशस्यमायुष्यं वाञ्छितार्थप्रदंशुभम्
कामिनांकामदंक्षेत्रं यतीनां मुक्तिदायकम् । सिद्धानांसिद्धिदम्प्रोक्तंधर्मारण्यंयुगेयुगे

ब्रह्मोवाच

वसिष्ठवचनं श्रुत्वा रामो धर्मभृतां वरः ।

परं हर्षमनुप्राप्य हृदयानन्दकारकम् ॥ ३६ ॥

प्रोत्फुल्लहृदयो रामो रोमाञ्चिततनूरुहः । गमनाय मतिं चक्रे धर्मारण्ये शुभव्रतः
यस्मिन्कीटपतंगादिमानुषा पशवस्तथा । त्रिरात्रसेवनेनैव मुच्यन्तेः सर्वपातकैः
कुशस्थली यथा काशीशूलपाणिश्चभैरवः । यथा वै मुक्तिदोरामधर्मारण्यं तथोत्तमम्
ततोरामो महेष्वासोमुदापरमया युतः । प्रस्थितस्तीर्थयात्रायां सीतयाभ्रातृभिःसह
अनुजग्मुस्तदा रामंहनुमांश्च कपीश्वरः । कौशल्याचसुमित्राचकैकेयी चमुदान्विताः

लक्ष्मणोलक्षणोपेतो भरतश्चमहामतिः । शत्रुघ्नः सैन्यसहितोप्ययोध्यावासिनस्तथा
प्रकृतयो नरव्याघ्र! धर्मारण्ये विनिर्ययुः । अनुजग्मुस्तदा रामं मुदा परमयायुताः
तीर्थयात्राविधिं कर्तुं गृहात्प्रचलितो नृपः । वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमिदमाहमहीपते

श्रीराम उवाच

एतदाश्चर्यमतुलं किमादि द्वारकाभवत् । कियत्कालसमुत्पन्ना वसिष्ठेदं वदस्व मे

वसिष्ठ उवाच

नजानामि महाराजकियत्कालादभूदिदम् । लोमशोजाम्बवांश्चैवजानातीतिचकारणम्
शरीरे यत्कृतं पापं नानाजन्मांतरेष्वपि । प्रायश्चित्तं हि सर्वेषामेतत्क्षेत्रं परं स्मृतम्
श्रुत्वेति वचनंतस्य रामो ज्ञानवतां वरः । गन्तुं कृतमतिस्तीर्थयात्राविधिमथाचरत्
वसिष्ठंचाग्रतःकृत्वामहामाण्डलिकैर्नृपैः ।पुरश्चरणविधिंकृत्वाप्रस्थितश्चोत्तरांदिशम्
वसिष्ठं चाग्रतः कृत्वा प्रतस्थेपश्चिमांदिशम् । ग्रामाद्ग्राममतिक्रम्य देशाद्देशंवनाद्वनम्

विमुच्य निर्ययौ रामः ससैन्यः सपरिच्छदः ।

गजवाजिसहस्रौघैः रथैर्यानैश्च कोटिभिः ॥ ५४ ॥

शिबिकाभिश्चासङ्ख्याभिः प्रययौ राघवस्तदा ।

गजारूढः प्रपश्यंश्च देशान्विविधसौहृदान् ॥ ५५ ॥

श्वेतातपत्रं विधृत्य चामरेण शुभेन च । वीजितश्च जनौघेन रामस्तत्र समभ्यगात्
वादित्राणां स्वनैर्घोरैर्नृत्यगीतपुरःसरैः । स्तूयमानोपिसूतैश्चययौरामोमुदान्वितः
दशमेऽहनि सम्प्राप्तं धर्मारण्यमनुत्तमम् । अदूरे हि ततो रामोदृष्ट्वा माण्डलिकंपुरम्
तत्रस्थित्वाससैन्यस्तुउवासनिशितांपुरीम् । श्रुत्वातुनिर्जनंक्षेत्रमुग्रसंच भयानकम्
व्याघ्रसिंहाकुलं तच्च यक्षराक्षससेवितम् । श्रुत्वाजनमुखाद्रामो धर्मारण्यमरण्यकम्

तच्छ्रुत्वा (उवाच) रामदेवस्तु न चिन्ता क्रियतामिति ।

तत्रस्थान्वणिजः शूरान्दक्षान्स्वव्यवसायके ॥ ६१ ॥

समर्थान्हि महाकायान्महाबलपराक्रमान् । समाहूय तदाकाले वाक्यमेतदथाब्रवीत्
शिबिकां सुसुवर्णां मेशीघ्रं वाहयताचिरम् । यथाक्षणेन चैकेनधर्मारण्यं व्रजाम्यहम्

तत्र स्नात्वा चपीत्वा चसर्वपापात्प्रमुच्यते । एवं तेवणिजःसर्वैरामेणप्रेरितास्तदा
तथेत्युक्त्वा चतेसर्वेऊहुस्तच्छिबिकां तदा । क्षेत्रमध्ये यदारामःप्रविष्टःसहसैनिकः
तद्यानस्य गतिर्मन्दासञ्जाता किलभारत । मन्दशब्दानि वाद्यानिमातङ्गामन्दगामिनः

हयाश्च तादृशा जाता रामो विस्मयमागतः ।
गुरुम्पप्रच्छ विनयाद्वशिष्ठं मुनिपुङ्गवम् ॥ ६७ ॥

किमेतन्मन्दगतयश्चित्रं हृदि मुनीश्वर । त्रिकालज्ञो मुनिः प्राह धर्मक्षेत्रमुपागतम्
तीर्थे पुरातने रामपादचारेण गम्यताम् । एवंकृते ततःपश्चात्सैन्यसौख्यंभविष्यति
पादचारी ततो रामः सैन्येन सह संयुतः । मधुवासनके ग्रामे प्राप्तः परमपावने
गुरुणा चोक्तमार्गेण मातृणां पूजनं कृतम् । नानोपहारैर्विविधैः प्रतिष्ठाविधिपूर्वकम्
ततो रामो हरिक्षेत्रं सुवर्णादक्षिणे तटे । निरीक्ष्य यज्ञयोग्याश्च भूमीर्वै बहुशस्तथा

कृतकृत्यं तदात्मानं मेने रामो रघूद्वहः ।
धर्मस्थानं निरीक्ष्याथ सुवर्णाक्षोत्तरे तटे ॥ ७३ ॥

सैन्यसङ्घं समुत्तीर्य्य बभ्राम क्षेत्रमध्यतः । तत्र तीर्थेषु सर्वेषु देवतायतनेषु च
यथोक्तानि चकर्माणि रामश्चक्रे विधानतः । श्राद्धानि विधिवच्चक्रेश्रद्धया परयायुतः
स्थापयामास रामेशं तथा कामेश्वरं पुनः । स्थानाद्वायुप्रदेशे तु सुवर्णोभयतस्तटे
कृत्वैवं कृतकृत्योऽभूद्रामोदशरथात्मजः । कृत्वा सर्वविधिश्चैवसभार्यःसमुपाविशत्
तां निशां स नदीतीरेसुष्वाप रघुनन्दनः । ततोऽर्द्धरात्रे संजाते रामो राजीवलोचनः
जाग्रतस्तुतदाकालएकाकीधर्मवत्सलः । अश्रौषीच्च क्षणेतस्मिन्रामोनारीविरोदनम्
निशायां करुणैर्वाक्यै रुदन्तींकुररीमिव । चारैर्विलोकयामासरामस्तामतिसंभ्रमात्
दृष्ट्वातिविह्वलां नारीं क्रन्दन्तींकरुणैः स्वरैः । पृष्टा सादुःखितानारीरामदूतैस्तदानघ

दूता ऊचुः

काऽसि त्वंसुभगेनारि!देवी वादानवो नुकिम् । केनवात्रासितासित्वंमुष्टंकेनधनंतव
विकला दारुणाञ्छब्दानुद्गिरन्तीमुहुर्मुहुः । कथयस्वयथातथ्यंरामोराजाभिपृच्छति
तयोक्तं स्वामिनंदूताःप्रेषयध्वं ममान्तिकम् । यथाहं मानसंदुःखंशान्त्यैतस्मैनिवेदये

तथेत्युक्त्वा ततो दूता राममागत्य चाब्रुवन् ॥ ८५ ॥

इतिश्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये दूतागमनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः

द्वात्रिंशोऽध्यायः

सत्यमन्दिरस्थापनवर्णनम्

व्यास उवाच

ततश्च रामदूतास्ते नत्वा राममथाब्रुवन् । रामराम महाबाहो वरनारी शुभानना
सुवस्त्रभूषाभरणांमृदुवाक्यपरायणाम् । एकाकिनींक्रन्दमानांदृष्ट्वातांविस्मितावयम्
समीपवर्तिनोभूत्वा पृष्टा सासुरसुन्दरी । कात्वंदेविवरारोहे देवी वा दानवीनुकिम्
रामःपृच्छतिदेवि त्वांब्रूहि सर्वंयथातथम् । तच्छ्रुत्वावचनंरामा सोवाचमधुरम्वचः
रामं प्रेषयत भद्रं वो मम दुःखापहम्परम् । तदाकर्ण्यततोरामः सम्भ्रमात्त्वरितोययौ
दृष्ट्वा तां दुःखसन्तप्तां स्वयं दुःखमवाप सः । उवाच वचनं रामः कृताञ्जलिपुटस्तदा

श्रीराम उवाच

का त्वं शुभे! कस्य परिग्रहो वा केनाऽवधूता विजने निरस्ता ।
मुष्टं धनं केन च तावकीनमाचक्ष्व मातः! सकलं ममाग्रे ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वाचातिदुःखार्तोरामो मतिमताम्वरः । प्रणामं दण्डवच्चक्रे चक्रपाणिरिवापरः
तयाभिनन्दितोरामः प्रणम्य च पुनः पुनः । तुष्टया परया प्रीत्या स्तुतो मधुरयागिरा
परमात्मन्परेशान दुःखहारिन्सनातन । यदर्थमवतारस्ते तच्च कार्यं त्वया कृतम् ॥१०
रावणः कुम्भकर्णश्च शक्रजित्प्रमुखास्तथा । खरदूषणत्रिशिरोमारीचाक्षकुमारकाः ॥

असङ्ख्या निर्जिता रौद्रा राक्षसाःसमराङ्गणे ॥ १२ ॥
किं वच्मि लोकेश! सुकीर्त्तिमद्य ते वेधास्त्वदीयाङ्गजपद्मसम्भवः ।

विश्वंनिविष्टश्चततो (तवोदरस्थं) ददर्श वटस्य पत्रे (बीजे)हि यथा वटो मतः ॥ १३
धन्यो दशरथोलोकेकौशल्याजननीतव । ययोर्जातोऽसि गोविन्दजगदीशपरःपुमान्

धन्यश्च तत्कुलं राम यत्र त्वमागतः स्वयम् ।
धन्याऽयोध्यापुरी राम धन्योलोकस्त्वदाश्रयः ॥ १५ ॥
धन्यः सोऽपि हि वाल्मीकिर्येन रामायणं कृतम् ।
कविना विप्रमुख्येभ्य आत्मबुद्ध्या ह्यनागतम् ॥ १६ ॥
त्वत्तोऽभवत्कुलं चेदं त्वया देव! सुपावितम् ॥ १७ ॥

नरपतिरितिलोकैःस्मर्यते वैष्णवांशः स्वयमसिरमणीयैस्त्वं गुणैर्विष्णुरेव ।
किमपि भुवनकार्यं यद्विचिन्त्यावतीर्य तदिह घटयतस्ते वत्स निर्विघ्नमस्तु ॥

स्तुत्वा वाचाथ रामं हि त्वयि नाथे नु साम्प्रतम् ।
शून्यावर्तं चिरं कालं यथा दोषस्तथैव हि ॥ १६ ॥
धर्मारण्यस्य क्षेत्रस्य विद्धि मामधिदेवताम् ।
वर्षाणि द्वादशेहैव जातानि दुःखिताऽस्म्यहम् ॥ २० ॥

निर्जनत्वं ममाद्य त्वमुद्धरस्वमहामते । लोहासुरभयाद्रामविप्राः सर्वे दिशो दश ॥
गताश्च वणिजः सर्वे यथास्थानंसुदुःखिताः । स दैत्योघातितोरामदेवैःसुरभयङ्करः
आक्रम्यात्रमहामायोदुराधर्षोदुरत्ययः । न ते जनाः समायान्ति तद्भयादतिशङ्किताः
अद्य वैद्वादशसमाःशून्यागारमनाथवत् । यस्यांहिदीर्घिकायां मे स्नानदानोद्यतोजनः
राम!तस्यां दीर्घिकायांनिपतन्तिचशूकराः । यत्राङ्गना भर्तृयुता जलक्रीडापरायणाः
चिक्रीडुस्तत्रमहिषानिपतन्तिजलाशये । यत्रस्थाने सुपुष्पाणां प्रकरःप्रचुरोऽभवत्
तद्रुद्धंकण्टकैर्वृक्षैः सिंहव्याघ्रसमाकुलैः । संचिक्रीडुःकुमाराश्चयस्यांभूमौ निरन्तरम्
कुमार्यश्चित्रकाणाञ्च तत्र क्रीडन्तिहर्षिताः । अकुर्वन्वाडवा यत्र वेदगानं निरन्तरम्
शिवानां तत्रफेत्काराःश्रूयन्तेऽतिभयङ्कराः । यत्रधूमोऽग्निहोत्राणांदृश्यन्तेवैगृहेगृहे
तत्र दावाःसधूमाश्च दृश्यन्तेऽत्युल्बणाभृशम् । नृत्यन्तेनर्त्तकायत्रहर्षिताहिद्विजाग्रतः
तत्रैवभूतबेतालाःप्रेताःनृत्यन्तिमोहिताः । नृपा यत्र सभायां तु न्यषीदन्मन्त्रतत्पराः

तस्मिन्स्थाने निषीदन्ति गवया ऋक्षशल्लकाः ।
आवासा यत्र दृश्यन्ते द्विजानां वणिजां तथा ॥ ३२ ॥

कुट्टिमप्रतिमाराम! दृश्यन्तेऽत्रबिलानि वै । कोटराणीव वृक्षाणांगवाक्षाणीह सर्वतः
चतुष्का यज्ञवेदिर्हि सोच्छ्रायाह्यभवत्पुरा । तेऽत्रवल्मीकनिचयैर्दृश्यन्तेपरिवेष्टिताः
एवंविधं निवासं मे विद्धिरामनृपोत्तम !। शून्यंतु सर्वतोयस्मान्निवासार्यद्विजागताः
तेनमे सुमहद्दुःखं तस्मात्त्राहि नरेश्वर !। एतच्छ्रुत्वा वचो राम उवाच वदताम्वरः

श्रीराम उवाच

न जाने तावकान्विप्रांश्चतुर्दिक्षु समाश्रितान् ।
न तेषां वेद्म्यहं सङ्ख्यां नामगोत्रे द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

यथाज्ञातिर्यथागोत्रंयाथातथ्यंनिवेदय । ततआनीयतान्सर्वान्स्वस्थानेवासयाम्यहम्

श्रीमातोवाच

ब्रह्मविष्णुमहेशैश्च स्थापिता ये नरेश्वर !। अष्टादश सहस्राणि ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

त्रयीविद्यासु विख्याता लोकेऽस्मिन्नमितद्युते !।
चतुष्षष्टिकगोत्राणां वाडवा ये प्रतिष्ठिताः ॥ ४० ॥

श्रीमातादात्त्रयीविद्यांलोकेसर्वैद्विजोत्तमाः। षट्त्रिंशच्चसहस्राणिवैश्याधर्मपरायणाः
आर्यवृत्तास्तु विज्ञेया द्विजशुश्रूषणेरताः । बहु(कु)लार्को नृपो यत्र सञ्ज्ञयासहराजते
कुमारावश्विनौ देवौ धनदो व्ययपूरकः । अधिष्ठात्रीत्वहं राम नाम्नाभट्टारिकास्मृता

श्रीसूत उवाच

स्थानात्राराश्चये केचित्कुलाचारास्तथैवच । श्रीमात्राकथितंसर्वंरामस्याग्रेपुरातनम्
तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रामोमुदमवापह । सत्यंसत्यंपुनःसत्यंसत्यंहिभाषितन्त्वया
यस्मात्सत्यं त्वया प्रोक्तं तन्नाम्नानगरंशुभम् । वासयामिजगन्मातःसत्यमन्दिरमेवच

त्रैलोक्ये ख्यातिमाप्नोतु सत्यमन्दिरमुत्तमम् ॥ ४७ ॥

एतदुक्त्वा ततो रामः सहस्रशतसंख्यया । स्वभृत्यान्प्रेषयामास विप्रानयनहेतवे ॥
यस्मिन्देशे प्रदेशे वा वने वा सरितस्तटे । पर्यन्ते वा यथास्थानेग्रामे वा तत्रतत्रच

धर्मारण्यनिवासाश्च यातायत्रद्विजोत्तमाः । अर्घपाद्यैःपूजयित्वा शीघ्रमानयतात्रतान्
अहमत्र तदा भोक्ष्ये यदा द्रक्ष्ये द्विजोत्तमान् ॥ ५१ ॥
विमान्यचद्विजानेतानागमिष्यतियोनरः। समेवध्यश्चदण्ड्यश्च निर्वास्योविषयाद्बहिः
तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं दुःसहंदुष्प्रधर्षणम् । रामाज्ञाकारिणोदूतागताःसर्वेदिशोदश
शोधिता वाडवाः सर्वे लब्धाः सर्वेसुहर्षिताः । यथोक्तेन विधानेन अर्घपाद्यैरपूजयन्
स्तुतिंचक्रुश्चविधिवद्विनयाचारपूर्वकम् । आमन्त्र्यचद्विजान्सर्वान्रामवाक्यंप्रकाशयन्
ततस्ते वाडवाः सर्वे द्विजाः सेवकसंयुताः । गमनायोद्यताःसर्वे वेदशास्त्रपरायणाः
आगता रामपार्श्वञ्च बहुमानपुरःसराः । समागतान्द्विजान्दृष्ट्वा रोमाञ्चिततनूरुहः ॥
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दाशरथिर्नृपः । स सम्भ्रमात्समुत्थाय पदातिःप्रययौ पुरः
करसम्पुटकं कृत्वा हर्षाश्रु प्रतिमुञ्चयन् । जानुभ्यामवनिं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥
विप्रप्रसादात्कमलावरोऽहं विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहम् ।
विप्रप्रसादाज्जगतीपतिश्च विप्रप्रसादान्मम रामनाम ॥ ६० ॥
इत्येवमुक्ता रामेण वाडवास्तेप्रहर्षिताः । जयाशीर्भिःप्रपूज्याथ दीर्घायुरितिचाब्रुवन्
आवर्जितास्तेरामेणपाद्यार्घ्यविष्टरादिभिः । स्तुतिंचकारविप्राणांदण्डवत्प्रणिपत्यच
कृत्वाञ्जलिपुटः स्थित्वा चक्रे पादाभिवन्दनम् ।
आसनानि विचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ ६३ ॥
समर्पयामास ततो रामो दशरथात्मजः । अङ्गुलीयकवासांसि उपवीतानिकर्णकान्
प्रददौविप्रमुख्येभ्योनानावर्णाश्चधेनवः । एकैकशतसङ्ख्याका घटोध्नीश्चसवत्सकाः
सवस्त्रावद्धघण्टाश्चहेमशृङ्गविभूषिताः । रूप्यखुरास्ताम्रपृष्ठीः कांस्यपात्रसमन्विताः
इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसम्वादे सत्यमन्दिरस्थापन-
वर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

———

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीरामचन्द्रस्यपुरप्रत्यागमनवर्णनम्

राम उवाच

जीर्णोद्धारं करिष्यामि श्रीमातुर्वचनादहम् । आज्ञाप्रदीयतां मह्यं यथादानंददामिवः
पात्रे दानं प्रदातव्यं कृत्वायज्ञवरं द्विजाः ॥ नापात्रे दीयते किञ्चिद्दत्तं नतुसुखावहम्
सुपात्रं नौरिव सदा तारयेदुभयोरपि । लोहपिण्डोपमं ज्ञेयं कुपात्रं मज्जनात्मकम्
जातिमात्रेणविप्रत्वंजायतेनहिभोद्विजाः । क्रिया बलवतीलोकेक्रियाहीनेकुतःफलम्
पूज्यास्तस्मात्पूज्यतमा ब्राह्मणाःसत्यवादिनः ।
यज्ञकार्ये समुत्पन्ने कृपां कुर्वन्तु सर्वदा ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच

ततस्तुमिलिताःसर्वेविमृश्यचपरस्परम् । केचिदूचुस्तदारामंशिलोञ्छर्जाविकावयम्
सन्तोषं परमास्थाय स्थिता धर्मपरायणाः । प्रतिग्रहप्रयोगेण न चास्माकंप्रयोजनम्
दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमोध्वजः । दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥
राजप्रतिग्रहो घोरो रामसत्यं न संशयः । तस्माद्वयं न चेच्छामः प्रतिग्रहं भयावहम्
एकाहिका द्विजाः केचित्कोचतस्वामृतवृत्तयः ।
कुम्भीधान्या द्विजाः केचित्केचित्षट्कर्मतत्पराः ॥ १० ॥
त्रिमूर्त्तिस्थापिताः सर्वे पृथग्भावाः पृथग्गुणाः ।
केचिदेवं वदन्ति स्म त्रिमूर्त्याज्ञां विना वयम् ॥ ११ ॥
प्रतिग्रहस्य स्वीकारंकथं कुर्यामहद्विजाः । न ताम्बूलंस्वीकृतंनोह्यन्नोदानेनभूषितम्
विमृश्य स तदारामो वसिष्ठेन महात्मना । ब्रह्मविष्णुशिवादीनांसस्मार गुरुणासह
स्मृतमात्रास्ततोदेवास्तंदेशं समुपागमन् । सूर्यकोटिप्रतीकाशंविमानावलिसम्भृताः
रामेण ते यथान्यायं पूजिताः परया मुदा ।

निवेदितं तु तत्सर्वं रामेणाऽतिसुबुद्धिना ॥ १५ ॥
अधिदेव्या वचनतो जीर्णोद्धारं करोम्यहम् । धर्मारण्ये हरिक्षेत्रे धर्मकूपसमीपतः
ततस्ते वाडवाः सर्वे त्रिमूर्त्तीः प्रणिपत्य च । महता हर्षवृन्देन पूर्णाः प्राप्तमनोरथाः
अर्घ्यपाद्यादिविधिना श्रद्धया तानपूजयन् । क्षणंविश्रम्य ते देवाब्रह्मविष्णुशिवादयः
ऊचू रामं महाशक्तिं विनयात्कृतसम्पुटम् ॥ १६ ॥

देवा ऊचुः

देवद्रुहस्त्वया राम! ये हता रावणादयः । तेन तुष्टा वयं सर्वे भानुवंशविभूषण!॥२०
उद्धरस्व महास्थानं महतीं कीर्त्तिमाप्नुहि ॥ २१ ॥
लब्ध्वासतेषामाज्ञांतुप्रीतोदशरथात्मजः । जीर्णोद्धारेऽनन्तगुणंफलमिच्छन्निलापतिः
देवानांसन्निधौतेषांकार्यारम्भमथाकरोत् । स्थण्डिलंपूर्वतःकृत्वामहागिरिसमंशुभम्
तस्योपरि वहिःशाला गृहशालाद्यनेकशः । ब्रह्मशालाश्च बहुशो निर्ममे शोभनाकृतीः
निधानैश्च समायुक्ता गृहोपकरणैर्वृताः । सुवर्णकोटिसम्पूर्णा रसवस्त्रादिपूरिताः
धनधान्यसमृद्धाश्च सर्वधातुयुतास्तथा । एतत्सर्वं कारयित्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदा ददौ
एकैकशोदशदश ददौधेनूःपयस्विनीः । चत्वारिंशच्छतं प्रादाद्ग्रामाणां चतुराधिकम्
त्रैविद्यद्विजविप्रेभ्यो रामोदशरथात्मजः । काजेशेन त्रयेणैव स्थापिता द्विजसत्तमाः
तस्मात्त्रयीविद्यइतिख्यातिर्लोके बभूवह । एवंविधंद्विजेभ्यः स दत्त्वादानंमहाद्भुतम्
आत्मानं चापि मेने स कृतकृत्यं नरेश्वरः । ब्रह्मणा स्थापिताः पूर्वंविष्णुनाशङ्करेणये
ते पूजिता राघवेण जीर्णोद्धारेकृतेसति । षट्त्रिंशच्च सहस्राणिगोभुजायेवणिग्वराः
शुश्रूषार्थं प्रदत्तावै देवैर्हरिहरादिभिः । सन्तुष्टेन तु शर्वेण तेभ्यो दत्तं तु वेतनम् ॥
श्वेताश्वचामरौ दत्तौ खड्गं दत्तं सुनिर्मलम् । तदा प्रबोधितास्तेच द्विजशुश्रूषणायवै
विवाहादौसदाभाव्यं चामरैर्मङ्गलंवरम् । खड्गंशुभंतदाधार्यं ममचिह्नं करेस्थितम्
गुरुपूजा सदा कार्या कुलदेव्याः पुनः पुनः । वृद्ध्यागमेषु प्राप्तेषु वृद्धिदायकदक्षिणा
एकादश्यां शनेर्वारे दानंदेयं द्विजन्मने । प्रदेयंबालवृद्धेभ्यो मम रामस्य शासनात्
मण्डलेषु च येशुद्धावणिग्वृत्तिरताः पराः । सपादलक्षास्ते दत्ता रामशासनपालकाः

माण्डलीकास्तु तेज्ञेयाराजानोमण्डलेश्वराः । द्विजशुश्रूषणे दत्ता रामेणवणिजांवराः
चामरद्वितयं रामो दत्तवान्खड्गमेव च । कुलस्य स्वामिनं सूर्यं प्रतिष्ठाविधिपूर्वकम्
ब्रह्माणं स्थापयामास चतुर्वेदसमन्वितम् । श्रीमातरंमहाशक्तिंशून्यस्वामिहरिं तथा
विघ्नापध्वंसनार्थायदक्षिणद्वारसंस्थितम् । गणं संस्थापयामासतथान्याश्चैवदेवताः
कारितास्तेनवीरेणप्रासादाःसप्तभूमिकाः । यत्किञ्चित्कुरुतेकार्यंशुभं मांगल्यरूपकम्
पुत्रे जातेजातके वाऽन्नाशने मुण्डनेऽपि वा । लक्षहोमे कोटिहोमे तथा यज्ञक्रियासु च
वास्तुपूजा ग्रहशान्त्योः प्राप्ते चैव महोत्सवे ।
यत्किञ्चित्कुरुतेदानं द्रव्यं वा धान्यमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
वस्त्रं व धेनवो नाथ! हेमरूप्यं तथैव च । विप्राणामथ शूद्राणां दीनानाथान्धकेषु च
प्रथमं बकुलार्कस्य श्रीमातुश्चैवमानवः । भागं दद्याच्चनिर्विघ्नकार्यसिद्ध्यैनिरन्तरम्
वचनं मे समुल्लङ्घ्यकुरुतेयोऽन्यथानरः । तस्यतत्कर्मणोविघ्नंभविष्यतिनसंशयः
एवमुक्त्वा ततो रामःप्रहृष्टेनान्तरात्मना । देवानामथवापीश्च प्राकारांस्तु सुशोभनान्
दुर्गोपकरणैर्युक्तान्प्रतोलीश्च सुविस्तृताः ।
निर्ममे चैव कुण्डानि सरांसि सरसीस्तथा ॥ ४६ ॥
धर्मवापीश्च कूपांश्च तथान्यान्देवनिर्मितान् । एतत्सर्वं च विस्तार्यधर्मारण्येमनोरमे
ददौ त्रैविद्यमुख्येभ्यः श्रद्धयापरया पुनः । ताम्रपट्टस्थितं रामशासनं लोपयेत्तु यः
पूर्वजास्तस्य नरके पतन्त्यग्रेन सन्ततिः । वायुपुत्रं समाहूय ततो रामोऽब्रवीद्वचः
वायुपुत्र! महावीर तव पूजा भविष्यति । अस्य क्षेत्रस्य रक्षायैत्वमत्र स्थितिमाचर
आञ्जनेयस्तु तद्वाक्यं प्रणम्यशिरसादधौ । जीर्णोद्धारं तदा कृत्वा कृतकृत्योबभूवह
श्रीमातरं तदाभ्यर्च्य प्रसन्नेनान्तरात्मना । श्रीमातरंनमस्कृत्यतीर्थान्यन्यानिराघवः
तेऽपि देवाः स्वकं स्थानं ययुर्ब्रह्मपुरोगमाः ॥ ५६ ॥
दत्त्वाऽऽशिषं तु रामाय वाञ्छितं ते भविष्यति ।
रम्यं कृतं त्वया राम! विप्राणां स्थापनादिकम् ॥ ५७ ॥
अस्माकमपि वात्सल्यं कृतं पुण्यवता त्वया ।

इति स्तुवन्तस्ते देवाः स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायांतृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीरामचन्द्रस्य पुरप्रत्यागमनवर्णनंनाम
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीरामेणब्राह्मणेभ्यःशासनपट्टप्रदानवर्णनम्

व्यास उवाच

एवं रामेण धर्मज्ञ! जीर्णोद्धारः पुरा कृतः । द्विजानां च हितार्थाय श्रीमातुर्वचनेन च

युधिष्ठिर उवाच

कीदृशं शासनंब्रह्मन्रामेण लिखितं पुरा । कथयस्व प्रसादेन त्रेतायां सत्यमन्दिरे ॥

व्यास उवाच

धर्मारण्ये वरे दिव्ये बकुलार्केस्वधिष्ठिते । शून्यस्वामिनिविप्रेन्द्रस्थितेनारायणेप्रभौ
रक्षणाधिपतौ देवे सर्वज्ञे गणनायके । भवसागरमग्नानां तारिणी यत्र योगिनी ॥
शासनं तत्र रामस्य राघवस्य च नामतः । शृणुताम्राश्रयं तत्र लिखितं धर्मशास्त्रतः
महाश्चर्यकरं तच्च ह्यनेकयुगसंस्थितम् । सर्वो धातुःक्षयं यातिसुवर्णं क्षयमेति च ॥
प्रत्यक्षं दृश्यते पुत्र द्विजशासनमक्षयम् । अविनाशो हि ताम्रस्य कारणं तत्र विद्यते
वेदोक्तं सकलं यस्माद्विष्णुरेवहि कथ्यते । पुराणेषु च वेदेषु धर्मशास्त्रेषु भारत !॥
सर्वत्रगीयते विष्णुर्नानाभावसमाश्रयः । नानादेशेषु धर्मेषु नानाधर्मनिषेविभिः ॥
नानाभेदैस्तु सर्वत्र विष्णुरेवेति चिन्त्यते । अवतीर्णःस वैसाक्षात्पुराणपुरुषोत्तमः
देववैरिविनाशाय धर्मसंरक्षणाय च । तेनेदं शासनं दत्तमविनाशात्मकं सुत !॥ ११॥
यस्यप्रतापाद्दृषदस्तारिता जलमध्यतः । वानरैर्वेष्टिता लङ्का हेलया राक्षसा हताः

मुनिपुत्रं मृतंरामो यमलोकादुपानयत् । दुन्दुभिर्निहतो येन कबन्धोऽभिहतस्तथा
निहता ताडकाचैव सप्ततालाः विभेदिताः । खरश्च दूषणश्चैव त्रिशिराश्च महासुरः ॥
चतुर्दशसहस्राणि जवेन निहता रणे । तेनेदं शासनंदत्तमक्षयं न कथं भवेत् ॥ १५ ॥
स्ववंशवर्णनं तत्र लिखित्वा स्वयमेव तु । देशकालादिकं सर्वं लिलेखविधिपूर्वकम्
स्वमुद्राचिह्नितं तत्र त्रैविद्येभ्यस्तथा ददौ । चतुश्चत्वारिंशवर्षो रामोदशरथात्मजः

तस्मिन्काले महाश्चर्यं संदत्तं किल भारत !।
तत्र स्वर्णोपमं चापि रौप्योपममथापि च ॥ १८ ॥

उवाह सलिलं तीर्थे देवर्षिपितृतृप्तिदम् । स्ववंशनायकस्याग्रे सूर्येण कृतमेव तत् ॥
तद्दृष्ट्वामहदाश्चर्यंरामोविष्णुं प्रपूज्य च । त्रयींविद्यामयीं दत्त्वाब्रह्मार्पणमनाःशुचिः

रामलेखविचित्रैस्तु लिखितं धर्मशासनम् ॥ २० ॥

यद्दृष्ट्वाऽथ द्विजाः सर्वे संसारभयबन्धनम् । कुर्वतेनैवयस्माच्चतस्मान्निखिलरक्षकम्
ये पापिष्ठा दुराचारा मित्रद्रोहरताश्च ये । तेषां प्रबोधनार्थाय प्रसिद्धिमकरोत्पुरा
रामलेखविचित्रैस्तु विचित्रे ताम्रपट्टके । वाक्यानीमानि श्रूयन्ते शासने किल नारद

आस्फोटयन्ति पितरः कथयन्ति पितामहाः ।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्मान्संतारयिष्यति ॥ २४ ॥
बहुभिर्बहुधा भुक्ता राजभिः पृथिवी त्वियम् ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्यतस्य तदा फलम् ॥ २५ ॥

षष्टिर्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येवनरकंव्रजेत्
संदंशैस्तुद्यमानस्तु मुद्गरैर्विनिहत्य च । पाशैःसुबध्यमानस्तुरोरवीति महास्वनम्

ताड्यमानः शिरे दण्डैः समालिङ्ग्य विभावसुम् ।
क्षुरिकया छिद्यमानो रोरवीति महास्वनम् ॥ २८ ॥

यमदूतैर्महाघोरैर्ब्रह्मवृत्तिविलोपकाः । एवंविधैर्महादुष्टैः पीड्यन्ते ते महागणैः ॥२९॥

ततस्तिर्यक्त्वमाप्नोति योनिं वा राक्षसीं शुनीम् ।
व्यालीं शृगालीं पैशाचीं महाभूतभयङ्करीम् ॥ ३० ॥

भूमेरङ्गुलहर्ता हि स कथं पापमाचरेत् । भूमेरङ्गुलदाता च स कथं पुण्यमाचरेत् ॥
अश्वमेधसहस्राणां राजसूयशतस्य च । कन्याशतप्रदानस्यफलंप्राप्नोति भूमिदः ॥
आयुर्यशः सुखं प्रज्ञा धर्मो धान्यं धनं जयः । सन्तानंवर्द्धतेनित्यंभूमिदः सुखमश्नुते
भूमेरङ्गुलमेकं तु ये हरन्ति खला नराः । विन्ध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः

कृष्णसर्पाः प्रजायन्ते दत्तदायापहारकाः ॥ ३४ ॥

तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन वा । गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता विशुध्यति ॥

यानीह दत्तानि पुनर्धनानि दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ।
औदार्यतो विप्रनिवेदितानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥ ३६ ॥
चलदलदललीलाचञ्चले जीवलोके तृणलवलघुसारे सर्वसंसारसौख्ये ।
अपहरति दुराशः शासनं ब्राह्मणानां नरकगहनगर्त्तावर्तपातोत्सुको यः ॥
ये पास्यन्ति महीभुजः क्षितिमिमां यास्यन्ति भुक्त्वाऽखिलां,
नो याता न तु याति यास्यति न वा केनापि सार्द्धं धरा ।
यत्किञ्चिद्भुवि तद्विनाशि सकलं कीर्तिः परं स्थायिनी,
त्वेवं वै वसुधापि यैरुपकृता लोप्या न सत्कीर्तयः ॥ ३८ ॥

एकैव भगिनी लोके सर्वेषामेवभूभुजाम् । न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्तावसुन्धरा

दत्त्वा भूमिं भाविनः पार्थिवेशान्भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः ।
सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां स्वे स्वे काले पालनीयो भवद्भिः ॥ ४० ॥
अस्मिन्वंशे क्षितौ कोऽपि राजा यदि भविष्यति ।
तस्याऽहं करलग्नोऽस्मि मद्दत्तं यदि पाल्यते ॥ ४१ ॥
लिखित्वा शासनं रामश्चातुर्वेद्यद्विजोत्तमान् ।
सम्पूज्य प्रददौ धीमान्वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ ४२ ॥

ते वाडवा गृहीत्वा तं पट्टं रामाज्ञया शुभम् । ताम्रं हैमाक्षरयुतं धर्म्यंधर्मविभूषणम्
पूजार्थं भक्तिकामार्थास्तद्रक्षणमकुर्वत । चन्दनेन च दिव्येन पुष्पेण च सुगन्धिना
तथा सुवर्णपुष्पेण रूप्यपुष्पेण वा पुनः । अहन्यहनि पूजां ते कुर्वते वाडवाःशुभाम्

तदग्रे दीपकं चैव घृतेन विमलेन हि । सप्तवर्तियुतंराजन्नर्घ्यं प्रकुर्वते द्विजाः ॥ ४६॥
नैवेद्यं कुर्वते नित्यं भक्तिपूर्वं द्विजोत्तमाः । रामरामेति रामेति मन्त्रमप्युच्चरन्ति हि
अशने शयने पाने गमने चोपवेशने । सुखेवाप्यथवादुःखे राममन्त्रं समुच्चरेत् ॥ ४८

न तस्य दुःखदौर्भाग्यं नाऽऽधिव्याधिभयं भवेत् ।
आयुःश्रियं बलं तस्य वर्द्धयन्ति दिने दिने ॥ ४९ ॥

रामेति नाम्ना मुच्येत पापाद्वै दारुणादपि । नरकंनहिगच्छेतगतिंप्राप्नोतिशाश्वतीम्

व्यास उवाच

इति कृत्वा ततो रामः कृतकृत्यममन्यत । प्रदक्षिणीकृत्यतदा प्रणम्यच द्विजान्बहून्
दत्त्वा दानं भूरितरं गवाश्वमहिषीरथम् । ततः सर्वान्निजांस्तांश्चवाक्यमेतदुवाच ह
अत्रैवस्थीयतां सर्वैर्यावच्चन्द्रदिवाकरौ । यावन्मेरुर्महीपृष्ठे सागराः सप्त एव च ॥
तावदत्रैव स्थातव्यं भवद्भिर्हि न संशयः । यदाहिशासनं विप्रा न मन्यन्ते नृपाभुवि

अथवा वणिजः शूरा मदमायाविमोहिताः ।
मदाज्ञां न प्रकुर्वन्ति मन्यन्ते वा न ते जनाः ॥ ५५ ॥

तदा वै वायुपुत्रस्य स्मरणंक्रियतांद्विजाः । स्मृतमात्रोहनूमान्वैसमागत्यकरिष्यति
सहसा भस्मतान्सत्यं वचनान्मे न संशयः । य इदं शासनं रम्यं पालयिष्यतिभूपतिः

वायुपुत्रः सदा तस्य सौख्यमृद्धिं प्रदास्यति ।
ददाति पुत्रान्पौत्रांश्च साध्वीं पत्नीं यशो जयम् ॥ ५८ ॥

इत्येवं कथयित्वा च हनुमन्तं प्रबोध्य च । निवर्तितो रामदेवः ससैन्यःसपरिच्छतः

वादित्राणां स्वनैर्विष्वक्सूच्यमानशुभागमः ।
श्वेतातपत्रयुक्तोऽसौ चामरैर्वीजितो नरैः ।
अयोध्यां नगरीं प्राप्य चिरं राज्यं चकार ह ॥ ६० ॥

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसम्वादे श्रीरामेणब्राह्मणेभ्यः
शासनपट्टप्रदानवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

श्रीरामचन्द्रकृतधर्मारण्यतीर्थक्षेत्रजीर्णोद्धारवर्णनम्

नारद उवाच

भगवन्देवदेवेश सृष्टिसंहारकारक !। गुणातीतो गुणैर्युक्तो मुक्तीनां साधनं परम् ॥१॥
संस्थाप्य वेदभवनं विधिवद् द्विजसत्तमान् ।
किं चक्रे रघुनाथस्तु भूयोऽयोध्यां गतस्तदा ॥ २ ॥
स्वस्थाने ब्राह्मणास्तत्र कानि कर्माणि चक्रिरे ।

ब्रह्मोवाच

इष्टापूर्तरताः शान्ताः प्रतिग्रहपराङ्मुखाः ॥ ३ ॥
राज्यं चक्रुर्वनस्यास्य पुरोधा द्विजसत्तमः । उवाचरामपुरतस्तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम्
प्रयागस्य च माहात्म्यं त्रिवेणीफलमुत्तमम । प्रयागतीर्थमहिमा शुक्लतीर्थस्यचैवहि
सिद्धक्षेत्रस्य काश्याश्च गङ्गाया महिमा तथा ।
वसिष्ठः कथयामास तीर्थान्यन्यानि नारद ॥ ६ ॥
धर्मारण्यसुवर्णाया हरिक्षेत्रस्य तस्यच । स्नानदानादिकंसर्ववाराणस्यायवाधिकम्
एतच्छ्रुत्वा रामदेवः स चमत्कृतमानसः । धर्मारण्ये पुनर्यात्रांकर्त्तुकामःसमभ्यगात्
सीतया सह धर्मज्ञो गुरुसैन्यपुरःसरः । लक्ष्मणेन सहभ्रात्रा भरतेन सहायवान् ॥ ६
शत्रुघ्नेन परिवृतो गतो मोहेरके पुरे । तत्र गत्वा वसिष्ठं तु पृच्छतेऽसौ महामनाः

राम उवाच

धर्मारण्ये महाक्षेत्रे किं कर्त्तव्यंद्विजोत्तम । दानंवानियमोवाथ स्नानं वा तपउत्तमम्
ध्यानम्वाऽथक्रतुम्वाथहोमम्वाजपमुत्तमम् । दानम्वानियमम्वाथस्नानम्वातपउत्तमम्
येनवै क्रियमाणेन तीर्थेऽस्मिन्द्विजसत्तम !। ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्यतेतद्ब्रवीहि मे

वसिष्ठ उवाच

यज्ञङ्कुरु महाभाग धर्मारण्ये त्वमुत्तमम् । दिनेदिने कोटिगुणं यावद्वर्षशतं भवेत् ॥

तच्छ्रुत्वा चैव गुरुतो यज्ञारम्भं चकारसः । तस्मिन्नवसरे सीता रामं व्यज्ञापयन्मुदा
स्वामिन्पूर्वं त्वया विप्रा वृता ये वेदपारगाः । ब्रह्मविष्णुमहेशेननिर्मितायेपुराद्विजाः
कृतेत्रेतायुगेचैवधर्मारण्यनिवासिनः । विप्रांस्तान्वैवृणुष्वत्वं तैरेव साधकोऽध्वरः
तच्छ्रुत्वारामदेवेन आहूता ब्राह्मणास्तदा । स्थापिताश्चयथापूर्वमवस्मिन्मोहेरकेपुरे
तैस्त्वष्टादशसङ्ख्याकैस्त्रैविद्यैर्मोहिवाडवैः । यज्ञश्चकार विधिवत्तैरेवायतबुद्धिभिः॥
कुशिकःकौशिकोवत्सउपमन्युश्चकाश्यपः। कृष्णात्रेयोभरद्वाजोधारिणःशौनकोवरः
माण्डव्यो भार्गवः पैंग्यो वात्स्यो लौगाक्ष एव च ।
गाङ्गायनोऽथ गाङ्गेयः शुनकः शौनकस्तथा ॥ २१ ॥

ब्रह्मोवाच

एभिर्विप्रैःक्रतुंरामःसमाप्यविधिवन्नृपः । चकारावभृथं रामो विप्रान्सम्पूज्यभक्तितः
यज्ञान्ते सीतयारामोविज्ञमःसुविनीतया । अस्याध्वरस्यसम्पत्तौदक्षिणांदेहिसुव्रत
मन्नाम्ना च पुरं तत्र स्थाप्यतांशीघ्रमेवच । सीताया वचनं श्रुत्वा तथाचक्रे नृपोत्तमः
तेषांच ब्राह्मणानां च स्थानमेकंसुनिर्भयम् । दत्तं रामेणसीतायाःसन्तोषायमहीभृता
सीतापुरमिति ख्यातं नामचक्रेतदाकिल । तस्याधिदेव्यौ वर्त्तेते शान्ताचैवसुमङ्गला
मोहेरकस्य पुरतो ग्रामद्वादकम्पुरः । ददौ विप्राय विदुषे समुत्थाय प्रहर्षितः ॥२७॥
तीर्थान्तरं जगामाशुकाश्यपीसरितस्तटे । वाडवाःकेऽपिनीतास्तेरामेणसहधर्मवित्
धर्मालये गतः सद्यो यत्र मूलार्कमण्डपः । पुराधर्मेण सुमहत्कृतं यत्र तपो मुने !॥
तदारभ्य सुविख्यातं धर्मालयमितिश्रुतम् । ददौ दाशरथिस्तत्र महादानानिषोडश
ये पञ्चाशत्तदा ग्रामाः सीतापुरसमन्विताः । सत्यमन्दिरपर्यन्ता रघुनाथेन वै तदा
सीताया वचनात्तत्र गुरुवाक्येनचैव हि । आत्मनोवंशवृद्ध्यर्थंद्विजेभ्योऽदाद्रघूत्तमः
अष्टादशसहस्राणांद्विजानामभवत्कुलम् । वात्स्यायनउपमन्युर्जातृकर्ण्योऽथपिङ्गलः
भारद्वाजस्तथा वत्सः कौशिकः कुश एव च ।
शाण्डिलयः कश्यपश्चैव गौतमछान्धनस्तथा ॥ ३४ ॥
कृष्णात्रेयस्तथावत्सो वसिष्ठो धारणस्तथा ।

भाण्डिलश्चैव विज्ञेयो यौवनाश्वस्ततः परम् ॥ ३५ ॥

कृष्णायनोपमन्यूच गार्ग्यमुद्गलमौखकाः । पुशिःपराशरश्चैव कौण्डिन्यश्चततः परम्
पञ्चपञ्चाशद्ग्रामाणां नामान्येवंयथाक्रमम् । सीतापुरं श्रीक्षेत्रं च मुशली मुद्गलीतथा
ज्येष्ठला श्रेयस्थानञ्च दन्ताली वटपत्रका । राज्ञःपुरं कृष्णवाटं देहं लोहंचनस्थनम्
कोहेचं चन्दनक्षेत्रं स्थलं च हस्तिनापुरम् । कर्पटं कंनजह्नवी वनोडफनफावली ॥
मोहोधंशमोहोरलीगोविन्दणंथलत्यजम् । चारणसिद्धं सोद्वीत्राभाज्यजंवटमालिका
गोधरं मारणजश्चैव मात्रमध्यश्च मातरम् । बलवती गन्धवती ईआर्म्लाच राज्यजम्
रूपावली बहुधनं छत्रीटवंशजन्तथा। जायासंरणं गोतिकी च चित्रलेखं तथैव च
दुग्धावलीहंसावली च वैहोलंचैल्लजंतथा । नालावलीआसावलीसुहालीकामतःपरम्
रामेण पञ्चपञ्चाशद्ग्रामाणिवसनाय च । स्वयं निर्मायदत्तानि द्विजेभ्यस्तेभ्यएवच

तेषां शुश्रूषणार्थाय वैश्याञ्रामो न्यवेदयत् ।
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि शूद्रांस्तेभ्यश्चतुर्गुणान् ॥ ४५ ॥

तेभ्यो दत्तानि दानानि गवाश्ववसनानि च । हिरण्यं रजतं ताम्रं श्रद्धया परया मुदा

नारद उवाच

अष्टादशसहस्रास्ते ब्राह्मणा वेदपारगाः । कथं ते व्यभजन्ग्रामान्ग्रामोत्पन्नंतथा वसु
वस्त्राद्यं भूषणाद्यञ्च तन्मे कथय सुव्रतम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच

यज्ञान्तेदक्षिणायावत्सर्त्विग्भिःस्वीकृतासुत । महादानादिकंसर्वं तेभ्यएवसमर्पितम्
ग्रामाःसाधारणादत्तामहास्थानानिवैतदा । येवसन्तिचयत्रैव तानि तेषांभवन्त्विति
वशिष्ठवचनात्तत्र ग्रामास्ते विप्रसात्कृताः । रघूद्वहेन धीरेण नोद्वसन्ति यथा द्विजाः
धान्यंतेषांप्रदत्तंहिविप्राणांचामितंवसु । कृताञ्जलिस्ततोरामो ब्राह्मणानिदमब्रवीत्
यथा कृतयुगे विप्रास्त्रेतायां च यथा पुरा । तथाचाद्यैव वर्त्तव्यं मम राज्ये न संशयः
यत्किञ्चिद्धनधान्यं वा यानंवावसनानि वा । मणयःकाञ्चनादींश्चहेमादींश्चतथा वसु
ताम्राद्यं रजतादींश्चप्रार्थयध्वंममाधुना । अधुना वा भविष्येवाऽभ्यर्थनीयं यथोचितम्

प्रेषणीयंवाचिकंमे सर्वदाद्विजसत्तमाः । यं यं कामंप्रार्थयध्वं तं तं दास्याम्यहंविभो
ततो रामः सेवकादीनादरात्प्रत्यभाषत । विप्राज्ञा नोल्लङ्घनीया सेवनीया प्रयत्नतः
यं यं कामं प्रार्थयन्ते कारयध्वं ततस्तः । एवं नत्वा च विप्राणां सेवनंकुरुते तु यः
स शूद्रः स्वर्गमाप्नोति धनवान्पुत्रवान्भवेत्। अन्यथानिर्धनत्वं हि लभते नात्रसंशयः

यवनो म्लेच्छजातीयो दैत्यो वा राक्षसोऽपि वा ।
योऽत्र विघ्नं करोत्येव भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोवाच

ततःप्रदक्षिणीकृत्यद्विजान्रामोऽतिहर्षितः। प्रस्थानाभिमुखोविप्रैराशीर्भिरभिनन्दितः

आसीमान्तमनुव्रज्य स्नेहव्याकुललोचनाः ।
द्विजाः सर्वे विनिर्वृत्ता धर्मारण्ये विमोहिताः ॥ ६१ ॥

एवं कृत्वा ततो रामःप्रतस्थे स्वांपुरीं प्रति । कश्यपाश्चैव गर्गाश्चकृतकृत्यादृढव्रताः

गुर्वासन (गुरुसेना) समाविष्टाः (ष्टः) सभार्याः (र्यः) ससुहृत्सुताः (तः) ।
राजधानीं तदा प्राप रामोऽयोध्यां गुणान्विताम् ॥ ६३ ॥

दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वेलोकाःश्रीरघुनन्दनम् । ततोरामः स धर्मात्माप्रजापालनतत्परः
सीतयासहधर्मात्मा राज्यं कुर्वंस्तदा सुधीः । जानक्यांगर्भमाधत्तरविवंशोद्भवाय च

इतिश्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीरामचन्द्रकृतधर्मारण्यतीर्थक्षेत्र-
जीर्णोद्धारवर्णनंनाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः

कलिधर्मवर्णनपूर्वकंहनुमत्समागमवर्णनम्

नारद उवाच

अतः परं किमभवत्तन्मे कथय सुव्रत !। पूर्वं च तदशेषेण शंस मे वदताम्वर !॥ १ ॥

स्थिरीभूतं च तत्स्थानं कियत्कालं वदस्व मे ।

केन वै रक्ष्यमाणं च कस्याऽऽज्ञा वर्तते प्रभो !॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच

त्रेतातो द्वापरान्तं च यावत्कलिसमागमः । तावत्संरक्षणेचैको हनूमान्पवनात्मजः॥
समर्थो नान्यथा कोपि विनाहनुमतासुत !। लंकाविध्वंसितायेनराक्षसाःप्रबलाहताः
स एव रक्षतेतत्र रामादेशेन पुत्रक। द्विजस्याज्ञा प्रवर्तेत श्रीमातायास्तथैव च ॥
दिनेदिनेप्रहर्षोऽभूज्जनानांतत्रवासिनः । पठन्तिस्मद्विजास्तत्रऋग्यजुःसामलक्षणान्
अथर्वणश्चापि तत्र पठन्ति स्म दिवानिशम् । वेदनिर्घोषजःशब्दस्त्रैलोक्येसचराचरे
उत्सवास्तत्र जायन्तेग्रामेग्रामे पुरेपुरे । नाना यज्ञाःप्रवर्तन्तेनानाधर्मसमाश्रिताः॥८

युधिष्ठिर उवाच

कदापि तस्यस्थानस्यभङ्गोजातोथ वा नवा। दैत्यैर्जितंकदास्थानमथवादुष्टराक्षसैः

व्यास उवाच

साधुपृष्टं त्वया राजन्धर्मज्ञस्त्वं सदा शुचिः ।

आदौ कलियुगे प्राप्ते यद्वृत्तं तच्छृणुष्व भोः ॥ १० ॥

लोकानां च हितार्थाय कामाय च सुखाय च ।

यदहं कथयिष्यामि तत्सर्वं शृणुभूपते !॥ ११ ॥

इदानीं चकलौप्राप्तौआमोनाम्ना बभूवह । कान्यकुब्जाधिपःश्रीमान्धर्मज्ञोनीतितत्परः
शान्तो दान्तः सुशीलश्च सत्यधर्मपरायणः । द्वापरान्तेनृपश्रेष्ठ अनागते कलौ युगे

भयात्कलिविशेषेण अधर्मस्य भयादिभिः ।

सर्वेदेवाः क्षितिं त्यक्त्वा नैमिषारण्यमाश्रिताः ॥ १४ ॥

रामोऽपि सेतुबन्धं हि ससहायो गतो नृप !॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच

कीदृशं हि कलौ प्राप्ते भयंलोकेसुदुस्तरम् । यस्मिन्सुरैः परित्यक्तारत्नगर्भावसुन्धरा

व्यास उवाच

शृणुष्व कलिधर्मांस्त्वं भविष्यन्ति यथा नृप !।

असत्यवादिनो लोकाः साधुनिन्दापरायणाः ॥ १७ ॥

दस्युकर्मरताः सर्वे पितृभक्तिविवर्जिताः । स्वगोत्रदाराभिरता लौल्यध्यानपरायणाः
ब्रह्मविद्वेषिणः सर्वे परस्परविरोधिनः । शरणागतहन्तारो भविष्यन्ति कलौ युगे

वैश्याचाररता विप्रा वेदभ्रष्टाश्च मानिनः ।

भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते सन्ध्यालोपकरा द्विजाः ॥ २० ॥

शान्तौ शूरा भयेदीनाःश्राद्धतर्पणवर्जिताः । असुराचारनिरता विष्णुभक्तिविवर्जिताः
परवित्ताभिलाषाश्च उत्कोचग्रहणेरताः । अस्नातभोजिनोविप्राःक्षत्रियारणवर्जिताः
भविष्यन्तिकलौप्राप्ते मलिनादुष्टवृत्तयः । मद्यपानरताः सर्वेऽप्ययाज्यानां हियाजकाः
भर्तृद्वेषकरा रामाः पितृद्वेषकराः सुताः । भ्रातृद्वेषकराःक्षुद्रा भविष्यन्ति कलौ युगे

गव्यविक्रयिणस्ते वै ब्राह्मणावित्ततत्पराः ।

गावो दुग्धं न दुह्यन्ते सम्प्राप्ते हि कलौ युगे ॥ २५ ॥

फलन्ते नैव वृक्षाश्च कदाचिदपि भारत !। कन्याविक्रयकर्त्तारोगोजाविक्रयकारकाः
विषविक्रयकर्त्तारो रसविक्रयकारकाः । वेदविक्रयकर्त्तारो भविष्यन्ति कलौ युगे
नारीगर्भं समाधत्ते हायनैकादशेन हि । एकादश्युपवासस्य विरताः सर्वतो जनाः॥
न तीर्थसेवनरता भविष्यन्ति च वाडवाः । बह्वाहाराभविष्यन्ति बहुनिद्रासमाकुलाः
जिह्मवृत्तिपराः सर्वे वेदनिन्दापरायणाः । यतिनिन्दापराश्चैव च्छद्मकाराः परस्परम्
स्पर्शदोषभयं नैव भविष्यतिकलौयुगे । क्षत्रियाराज्यहीनाश्चम्लेच्छोराजाभविष्यति

विश्वासघातिनः सर्वे गुरुद्रोहरतास्तथा । मित्रद्रोहरता राजञ्छिश्नोदरपरायणाः ॥

एकवर्णा भविष्यन्ति वर्णाश्चत्वार एव च ।

कलौ प्राप्ते महाराज! नान्यथा वचनं मम ॥ ३३ ॥

एतच्छ्रुत्वागुरोरेव कान्यकुब्जाधिपोबली । राज्यं प्रकुरुते तत्र आमो नाम्नाहिभूतले

सार्वभौमत्वमापन्नः प्रजापालनतत्परः । प्रजानां कलिना तत्र पापे बुद्धिरजायत ॥

वैष्णवं धर्ममुत्सृज्य बौद्धधर्ममुपागताः । प्रजास्तमनुवर्तिन्यः क्षपणैः प्रतिबोधिताः

तस्यराज्ञो महादेवी मामानाम्न्यतिविश्रुता । गर्भं दधार सा राज्ञो सर्वलक्षणसंयुता

सम्पूर्णे दशमे मासि जाता तस्याः सुरूपिणी ।

दुहिता समये राज्ञ्याः पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ ३८ ॥

रत्नगङ्गेति नाम्ना सा मणिमाणिक्यभूषिता । एकदा दैवयोगेन देशान्तरादुपागतः ॥

नाम्ना चैवेन्द्रसूरिर्वै देशेऽस्मिन्कान्यकुब्जके ।

षोडशाब्दा च सा कन्या नोपनीता नृपात्मजा ॥ ४० ॥

दास्यान्तरेण मिलिता इन्द्रसूरिश्च जीविकः ।

शावरीं मन्त्रविद्यां च कथयामास भारत !॥ ४१ ॥

एकचित्ताभवत्सा तु शूलिकर्मविमोहिता । ततः सा मोहमापन्ना तत्तद्वाक्यपरायणा

क्षपणैर्बोधिता वत्स! जैनधर्मपरायणा । ब्रह्मावर्ताधिपतये कुम्भीपालाय धीमते ॥

रत्नगङ्गां महादेवीं ददौ तामतिविक्रमी । मोहेरेकं ददौ तस्मै विवाहे दैवमोहितः

धर्मारण्यं समागत्य राजधानी कृता तदा । देवांश्च स्थापयामासजैनधर्मप्रणीतकान्

सर्ववर्णास्तथाभूता जैनधर्मसमाश्रिताः । ब्राह्मणा नैवपूज्यन्तेनचशान्तिकपौष्टिकम्

न ददाति कदा दानमेवं कालः प्रवर्तते । लब्धशासनका विप्रा लुप्तस्वाम्या अहर्निशम्

समाकुलितचित्तास्ते नृपमानं समाययुः । कान्यकुब्जस्थितंशूरंपाखण्डैःपरिवेष्टितम्

कान्यकुब्जपुरं प्राप्य कतिभिर्वासरैर्नृप । गङ्गोपकण्ठेन्यवसञ्श्रांतास्तेमोढवाडवाः

चारैश्च कथितास्तेच नृपस्याग्रे समागताः । प्रातराकारिता विप्राआगतान्नृपसंसदि

प्रत्युत्थानाभिवादादीन्न चक्रेसादरं नृपः । तिष्ठतो ब्राह्मणान्सर्वान्पर्यपृच्छदसौततः

किमर्थमागता विप्राः! किंस्वित्कार्यं ब्रुवन्तु तत् ॥ ५२ ॥

विप्रा ऊचुः

धर्मारण्यादिहायातास्त्वत्समीपं नराधिप !। राजंस्तवसुतायास्तु भर्ताकुमारपालकः

तेनप्रलुप्तं विप्राणां शासनं महदद्भुतम् । वर्तता जैनधर्मेण प्रेरितेनेन्द्रसूरिणा ॥ ५४ ॥

राजोवाच

केन वै स्थापिता यूयमस्मिन्मोहेरके पुरे । एतद्धिवाडवाः सर्वं ब्रूत वृत्तं यथातथम्

विप्रा ऊचुः

काजेशैःस्थापिताः पूर्वं धर्मराजेन धीमता । कृता चात्र शुभेस्थाने रामेणचततः पुरी

शासनं रामचन्द्रस्य दृष्ट्वाऽन्यैश्चैव राजभिः । पालितं धर्मतो ह्यत्र शासनं नृपसत्तम

इदानीं तव जामाता विप्रान्पालयते न हि ।

तच्छ्रुत्वा विप्रवाक्यं तु राजा विप्रानथाब्रवीत् ॥ ५८ ॥

यान्तुशीघ्रं हि भो विप्राःकथयन्तुममाज्ञया । राज्ञेकुमारपालाय देहित्वंब्राह्मणालयम्

श्रुत्वा वाक्यं ततो विप्राः परं हर्षमुपागताः ।

जग्मुस्ततोऽतिमुदिता वाक्यं तत्र निवेदितम् ॥ ६० ॥

श्वशुरस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ।

कुमारपाल उवाच

रामस्य शासनं विप्राः पालयिष्याम्यहं नहि ॥ ६१ ॥

त्यजामि ब्राह्मणान्यज्ञे पशुहिंसापरायणान् ।

तस्माद्धि हिंसकानां तु न मे भक्तिर्भवेद् द्विजाः !॥ ६२ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः

कथं पाखण्डधर्मेण लुप्तशासनको भवान् । पालयस्व नृपश्रेष्ठ मा स्मपापे मनःकृथाः

राजोवाच

अहिंसा परमो धर्मो अहिंसा च परं तपः । अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमं फलम्

तृणेषु चैव वृक्षेषु पतङ्गेषु नरेषु च । कीटेषु मत्कुणाद्येषु अजाश्वेषु गजेषु च ॥ ६५॥

लूतासु चैव सर्पेषु महिष्यादिषु वै तथा। जन्तवः सदृशा विप्राः सूक्ष्मेषु चमहत्सुच कथं यूयं प्रवर्तध्वे विप्राहिंसापरायणाः। तच्छ्रुत्वा वज्रतुल्यं हि वचनंचद्विजोत्तमाः

प्रत्यूचुर्वाडवाः सर्वे क्रोधरक्तेक्षणा (स्तदा) दृशा ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः

अहिंसा परमोधर्मः सत्यमेतत्त्वयोदितम्। परंतथापिधर्मोऽस्तिश्रृणुष्वैकाग्रमानसः या वेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति निर्णयः। शस्त्रेणाहन्यतेयच्चपीडाजन्तुषुजायते स एवाधर्म एवास्ति लोकेधर्मविदाम्वरः। वेदमन्त्रैर्विहन्यन्ते विनाशस्त्रेण जन्तवः जन्तुपीडाकरा नैव सा हिंसा सुखदायिनी। परोपकारः पुण्याय पापायपरिपीडनम् वेदोदितां विधायापि हिंसां पापैर्न लिप्यते। विप्राणांवचनंश्रुत्वापुनर्वचनमब्रवीत्

राजोवाच

ब्रह्मादीनां परं क्षेत्रं धर्मारण्यमनुत्तमम्। ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या नेदानीमत्र सन्ति ते ॥

न धर्मो विद्यते वात्र उक्तो रामः स मानुषः।

क्व वाऽपि लम्बपुच्छोऽसौ यो मुक्तो रक्षणाय वः ॥ ७५ ॥

शासनं चेन्न दृष्टं वो नैवतत्पालयाम्यहम्। द्विजाः कोपसमाविष्टाददुः प्रत्युत्तरं तदा

द्विजा ऊचुः

रे मूढ त्वं कथं वेत्थं भाषसे मदलोलुपः। स दैत्यानां विनाशाय धर्मसंरक्षणाय च रामश्चतुर्भुजः साक्षान्मानुषत्वं गतो भुवि। अगतीनां च गतिदः स वैधर्मपरायणः

दयालुश्च कृपालुश्च जन्तूनां परिपालकः ॥ ७८ ॥

राजोवाच

कुतोऽद्यवर्त्तते रामः कुतो वै वायुनन्दनः। भ्रष्टाभ्रमिव ते सर्वे क्व रामो हनुमानिति परन्तुरामोहनुमान्यदि वर्त्तेत सर्वतः। इदानीं विप्रसाहाय्य आगमिष्यति मे मतिः

दर्शयध्वं हनूमन्तं रामं वा लक्ष्मणं तथा।

यद्यस्ति प्रत्ययः कश्चित्स नो विप्राः प्रदर्श्यताम् ॥ ८१ ॥

उक्तं तै रामदेवेन दूतं कृत्वाऽञ्जनीसुतम्। चतुश्चत्वारिंशदधिकं दत्तं ग्रामशतं नृप!

पुनरागत्य स्थानेऽस्मिन्दत्ता ग्रामास्त्रयोदश।

काश्यप्यां चैव गङ्गायां महादानानि षोडश ॥ ८३ ॥

दत्तानि विप्रमुख्येभ्यो दत्ता ग्रामाः सुशोभनाः।

पुनः सङ्कलिपता वीर! षट्पञ्चाशकसङ्ख्यया ॥ ८४ ॥

षट्त्रिंशच्चसहस्राणिगोभुजाजज्ञिरेवराः। सपादलक्षावणिजोदत्तामाण्डलिकाभिधाः तेनोक्तं वाडवाःसर्वेदर्शयध्वंहिमारुतिम्। यस्याभिज्ञानमात्रेणस्थितिपूर्वांददाम्यहम् विप्रवाक्यं करिष्यामि प्रत्ययो दर्श्यते यदि। ततःसर्वेभविष्यन्तिवेदधर्मपरायणाः अन्यथाजिनधर्मेण वर्त्तयध्वं हि सर्वशः। नृपवाक्यंतुतेश्रुत्वास्वेस्वेस्थानेसमागताः वाडवाः खिन्नमनसःक्रोधेनान्धीकृताभुवि। निश्वासान्मुञ्चमानास्तेहाहेतिप्रवदन्तिच दन्तान्प्राघर्षयन्सर्वान्न्यपीडंश्च करैः करान्। परस्परंभाषमाणाः कथंकुर्मोवयंत्वितः

मिलित्वा वाडवाः सर्वे चक्रुस्ते मन्त्रमुत्तमम्।

रामवाक्यं हृदि ध्यात्वा ध्यात्वा चैवाऽञ्जनीसुतम् ॥ ९१ ॥

द्विजमेलापकं चक्रुर्बाला वृद्धतमा अपि। तेषां वृद्धतमो विप्रो वाक्यमूचे शुभं तदा

चतुःषष्टिश्च गोत्राणामस्माकं ये द्विसप्ततिः।

स्वस्वगोत्रस्यावटङ्का एकग्रामाभिभा (ला) षिणः ॥ ९३ ॥

प्रयातु स्वस्ववर्गस्य एको ह्येको द्विजःसुधीः।

रामेश्वरं सेतुबन्धं हनूमांस्तत्र विद्यते ॥ ९४ ॥

सर्वे प्रयान्तु तत्रैव रामपार्श्वे निरामयाः। निराहारा जितक्रोधा माययावर्जिताःपुनः

एकाग्रमानसाः सर्वे स्तुत्वा ध्यात्वा जपन्तु तम्।

ततो दाशरथी रामो दयां कृत्वा द्विजन्मसु ॥ ९६ ॥

शासनं च प्रदास्यति अचलं च युगेयुगे। महता तपसा तुष्टःप्रदास्यति समीहितम्

यस्य वर्गस्य यो विप्रो न प्रयास्यति तत्र वै।

स च वर्गात्परित्याज्यः स्थानधर्मान्न संशयः ॥९८॥

वणिग्वृत्ते न सम्बन्धे न विवाहेकदाचन। ग्रामवृत्ते न सम्बन्धःसर्वस्थानेबहिष्कृताः

सभावाक्यं च तच्छ्रुत्वा तन्मध्ये वाडवः शुचिः ।
वाग्मी दक्षः सुशब्दश्च त्रिरवैः श्रावयन्द्विजान् ॥ १०० ॥

प्रतिवाक्यं दत्ततालं तिष्ठन्नेतद्वचोऽब्रवीत् । असत्यवादिनां यच्च पातकं परिनिन्दके
परदाराभिगमने परद्रोहरते नरे ॥ १०१ ॥

मद्यपेषु च यत्पापं यत्पापं हेमहारिषु । तत्पापं च भवेत्तस्य गमने यः पराङ्मुखः
अथ किं बहुनोक्तेन यान्तु सत्यं द्विजोत्तमाः !॥ १०२ ॥

तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं गमनाय मनो दधे ।
गच्छतस्तान्द्विजाञ्छ्रुत्वा राजा कुमारपालकः ॥ १०३ ॥

समाहूय कृषेःकर्मभिक्षाटनमथापि वा । नानागोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्यःप्रापयिष्येनसंशयः
तच्छ्रुत्वा व्यथिताः सर्वे किम्भविष्यत्यतः परम् ।
तथा त्रीणि सहस्राणि प्रबन्धं चक्रिरे तदा ॥ १०५ ॥

गमिष्यामो वयं सर्वे रामं प्रति न संशयः । हस्ताक्षरप्रदानं वैअन्योन्यंतुकृतं द्विजैः
कृताञ्जलिपुटाविप्रा वाक्यमेतदथाब्रुवन् । नश्यतेऽत्र त्रयीविद्यात्रयीमूर्तिः प्रकुप्यति
तस्मात्तत्रैव गन्तव्यमष्टादशसहस्रकैः । ततःस वणिजः सर्वान्समाहूय च गोभुजान्
वाक्यमूचे नृपश्रेष्ठो वारयध्वं द्विजानिति ॥ १०६ ॥

व्यास उवाच

न जैनधर्मे ये लिप्ता गोभुजा वणिगुत्तमाः । वृत्तिभंगभयात्तत्र मौनमेव समाचरन्
वारयाम कथं विप्रान्वह्निरूपान्दहन्ति ते । शापाग्निना नरपते द्विजा मृत्युपरायणाः
अडालयेषु ये जाताः शूद्रा आहूयतान्नृपः । निवार्यन्तामितिप्राहवाडवागमनोद्यताः
तेषां मध्ये कतिपया जैनधर्म समाश्रिताः । गता वाडवपुञ्जेषु राजादेशान्निवारणे

केचिच्छूद्रा ऊचुः

क्व रामोलक्ष्मणोपेतः क्व च वायुसुतो बली । वर्तमानेन कालेनवक्तव्यंद्विजसत्तमाः
व्याघ्रसिंहाकुलेदुर्गेवनेवनगजाश्रिते । परित्यज्यप्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारान्निकेतनान्
किमर्थंगम्यतेविप्राराज्येवै दुष्टशासने । तच्छ्रुत्वावाडवाःकेचिद्वाक्येनमनसाऽस्मरन्

पञ्चदशसहस्रास्ते वाडवा नृपसत्तमात् । भयाल्लोभाच्च दानाच्च तत्सर्वं भवतामिति
वृत्तोपकल्पनेनैव करिष्यामः कदाचन । कृषिकर्म करिष्यामो भिक्षाटनमथापि वा
ततश्च ते पञ्चदशसहस्रा द्विजसत्तमाः । दारुणंवाक्यमूचुस्तान्यान्तुचान्येयथोचितम्
शासनंभवतामस्तुरामदत्तं न संशयः । त्रयीविद्यास्तु विख्याताः सर्वे वाडवपुङ्गवाः
सहस्राणि च त्रीण्येव त्रैविद्या अभवन्ध्रुवम् ।

राजोवाच

चतुर्थांशेन राज्यं च किञ्चिद्दत्ता वसुन्धरा । तस्माच्चतुर्विधेत्येवंज्ञातिबन्धमतः परम्
च्यवनोदास्यतेकन्यांयूयंकन्यामवाप्नुत । नवृत्तिर्नचसम्बन्धोभवतांस्यात्कदापिवा
इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयीविद्याश्च वाडवाः ।
स्वे स्वे स्थाने गताः सर्वे सङ्केतादनिवृत्त्य च ॥ १२४ ॥

पञ्चदश सहस्राणि ततस्तु द्विजपुङ्गवाः । यथागतंगताः सर्वेचातुर्विद्याद्विजोत्तमाः
तद्दिनेअतिवाह्याथ चिंताविष्टेनचेतसा । वार्यमाणाःस्वपुत्रैस्तेदारैश्च विनयान्वितैः
एकाग्रमानसाः सर्वे न निद्रामुपलेभिरे ।
ब्राह्मेमुहूर्त्ते चोत्थाय मायां त्यक्त्वा हि लौकिकीम् ॥ १२७ ॥

परित्यज्यप्रियान्पुत्रान्दारान्सनिलयानपि । ग्रामोपान्तेषुमिलिताःसर्वेवाडवपुङ्गवाः
सहस्राणि तदा त्रीणि कृतनित्याह्निकक्रियाः ।
विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा संपूज्य कुलमातरम् ॥ १२९ ॥

विघ्नसङ्घविनाशाय दक्षिणद्वारसंस्थितः । सिन्दूरपुष्पमालाभिःपूजितो गणनायकः
पूजितोबकुलस्वामीसूर्यः सर्वार्थसाधकः । आद्राच्चमहाशक्तिःश्रीमातापूजितातथा
शान्तां चैव नमस्कृत्य ज्ञानजां गोत्रमातरम् । गमनेनोद्यमानास्ते परं हर्षमुपाययुः
चातुर्विद्या द्विजाश्चैव पुनरामन्त्र्य तान्प्रति । पप्रच्छुश्च मुहुः सर्वं समागमनकारणम्

विप्रा ऊचुः

न गन्तव्यं भवद्भिर्वै गत्वा वाऽऽयान्तु सत्वराः ॥ १३४ ॥

यथारामप्रदत्तंहि उपकल्पयसेऽचिरात् । श्रुत्वापुनरथोचुस्ते चातुर्विद्याद्विजोत्तमाः

न स्थानेन द्विजैर्वापि न च वृत्त्याकथञ्चन । वयंनैवागमिष्यामः कथनीयं न वैपुनः
रघूद्वहेनदत्ता वै वृत्तिर्नो द्विजसत्तमाः । तां वृत्तिंप्रतियास्यामो जपहोमार्चनादिभिः
ते पञ्चदशसाहस्राः पुनस्तानूचुरादरात् । अस्माभिरत्र स्थातव्यमग्निसेवार्थतत्परैः

युष्माभिस्तत्र गन्तव्यं सर्वेषां कार्यसिद्धये ।
अन्योन्यं सर्वसाहाया वृत्तिं याम न संशयः ॥ १३६ ॥

त्यक्तस्वकीयवचना वृत्तिहीना भविष्यथ । ततस्तन्मध्यतः कश्चिच्चातुर्विद्य उवाचह

चातुर्विद्य उवाच

पूर्वंहिवृत्तिमस्माकंरामोवैदत्तवान्द्विजाः । चातुर्विद्यामहासत्त्वाः स्वधर्मप्रतिपालकाः
याजनाध्ययनायुक्ताःकाजेशेनविनिर्मिताः । दानं दत्त्वा तु रामेण उक्तंहि भवतांपुनः

स्थानं त्यक्त्वा न गन्तव्यमित्थं हि नियमः कृतः ।
आपत्काले तु स्मर्तव्यो वायुपुत्रो महाबलः ॥ १४३ ॥
इति रामेण पूर्वं हि स्वे स्थाने स्थापितास्तदा ।
रामवाक्यमन्यथा तत्कृत्वा गच्छेत्कथं पुनः ॥ १४४ ॥

तस्मायुष्मान्वयंब्रूमोगच्छतःकार्यसिद्धये । भवतांकार्यसिद्ध्यर्थंवयंहोमार्चनादिभिः
झटितिकार्यसिद्धिःस्यात्सत्यंसत्यंनसंशयः। इतिवाक्यंततःश्रुत्वातेद्विजागमनम्प्रति

प्रस्थानञ्च विधायाऽऽदौ गमनाय मनो दधुः ।
त्रिसाहस्रास्तदा तस्मात्प्रस्थिता द्विजसत्तमाः ॥ १४७ ॥

देशाद्देशान्तरं गत्वा वनाच्चैव वनान्तरम् । तीर्थेतीर्थेकृतश्राद्धाःसुसन्तर्पितपूर्वजाः
ध्यायन्तो रामरामेतिहनुमन्तेतिवैपुनः । एकाशनाः सदाचारा द्विजा जग्मुःशनैःशनैः
त्यक्तप्रतिग्रहाः शान्ताः सत्यव्रतपरायणाः । ते गता दूरमध्वानं हनुमद्दर्शनार्थिनः ॥
सन्ध्यामुपासतेनित्यंत्रिकालञ्चैकमानसाः । एवंतुगच्छतांतेषां शकुनाअभवञ्छुभाः
एवं तु गच्छतां तेषां पाथेयंत्रुटितंतदा । श्रान्ता ग्लानिंगताःसर्वेपदंपरममास्थिताः
क्रमित्वाकियतींभूमिंपदंगतुंन तु क्षमाः । मनसा निश्चयंकृत्वादृढीकृत्यस्वमानसम्
हनुमन्तमदृष्ट्वैव न यास्यामो वयं गृहान् । त्रैविद्यास्तुगतास्तत्र यत्र रामेश्वरो हरिः

दृढव्रताः सत्यपराः कन्दमूलफलाशनाः । ध्यायन्तो रामरामेति हनूमन्तेति वै पुनः

गृहीत्वा नियमन्तेऽपि त्यक्त्वा चान्नं तथोदकम् ।
तृषार्ताश्च क्षुधार्त्ताश्च ययुर्व्रतपरायणाः ॥ १५६ ॥

एवं तु क्लिश्यमानानांद्विजानांभक्तिभाजनः । उद्विग्नमानसोरामो हनूमन्तमथाब्रवीत्
शीघ्रंगच्छद्विजार्थेत्वंपवनात्मजधर्मवित् । क्लिश्यन्तेवाडवाःसर्वे धर्मारण्यनिवासिनः
दह्यतेमानसंमेऽद्यनान्यथाशान्तिरस्तिमे । विप्राणांदुःखकर्त्ताचशास्तव्योनात्रसंशयः
येनवैदुःखिताविप्रास्तेनाहंदुःखितःकपे। याहिशीघ्रं हिमांत्यक्त्वाविप्राणांपरिपालने
रामस्य वचनं श्रुत्वा नमस्कृत्यचराघवम् । कृपया परयाविष्टः प्रादुरासीद्धरीश्वरः
वृद्धब्राह्मणरूपेण परीक्षार्थं द्विजन्मनाम् । उवाच परया भक्त्याब्राह्मणाञ्छ्रमदुर्बलान्
कृताञ्जलिपुटोभूत्वाकरान्मुक्त्वाकमण्डलुम् । सर्वान्प्रत्यभिवाद्याथवचनंचेदमब्रवीत्
कुतःस्थानादिह प्राप्ता गन्तुकामाश्चवैकुतः । किमर्थं वै भवद्भिश्चगम्यते दारुणंवनम्

विप्रा ऊचुः

धर्मारण्यात्समायातानिजदुःखंनिवेदितुम् । रामस्यदर्शनार्थं हि गन्तुकामावयंद्विजाः
सेतुबन्धं महातीर्थंसर्वकामप्रदायकम् । नियमस्थाः क्षीणदेहारामं द्रष्टुं समुत्सुकाः
यत्र रामेश्वरोदेवःसाक्षाद्वायुसुतःकपिः । तच्छ्रुत्वा स द्विजःप्राह क्व रामःक्वचवायुजः
क्व सेतुबन्धरामेशो दूराद्दूरतरो द्विजाः । व्याघ्रसिंहाकुलं चोग्रं वनं घोरतरं महत्
गत्वा यस्मान्न वर्त्तन्ते तदुग्रमनुर्जाविनः । निवर्तध्वं महाभागा यदि कार्यं हिमद्वचः
अथवागम्यतांविप्राश्चिरंजीवसुखीभव । वृद्धस्य वाक्यंतच्छ्रुत्वावाडवाश्चैकमानसाः
विप्र गच्छामहे सर्वे रामपार्श्वमसंशयः । म्रियेतयदिमार्गेऽस्मिन्रामलोकमवाप्नुयात्
जीवन्वृत्तिमवाप्नोति रामादेवनसंशयः । अन्यथा शरणंनास्ति अस्माकं राघवंविना
इत्युक्त्वा निर्गताः सर्वे रामदर्शनतत्पराः । दिनान्तमतिवाह्याथ प्रभाते विमले पुनः
हनुमान्ब्रह्मरूपी स वृद्धः पूर्वगुणान्वितः । कमण्डलुधरो धीमानभिवादनतत्परः
कुत्रस्थानादिहप्राप्ताःसर्वेयूयंहिवाडवाः । कुत्रास्तिवा महालाभोविवाहोत्सवएववा
इतितस्यवचः श्रुत्वावाडवाविस्मयङ्गताः । प्रणामपूर्वां विज्ञप्तिं कथयामासुरादृताः

अस्माकं तु पुरा वृत्तं महदाश्चर्यकारकम् । भूमिदेव श्रृणुष्व त्वं दयालुद्र श्यसेयतः
आदौ सृष्टिसमारम्भे स्थापिताकेशवेनच । शिवेनब्रह्मणाचैव त्रिमूर्तिस्थापितावयम्
श्रीरामेण ततः पश्चाज्जीर्णोद्धारेण स्थापिताः ।
ग्रामाणां वेतनं दत्तं हरिराजेन चाऽऽदरात् ॥ १७१ ॥
चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुःशतमितात्मनाम् । ग्रामास्त्रयोदशार्चार्थंसीतापुरसमन्विताः
षट्त्रिंशच्चसहस्राणिवणिजोद्विजपालने । गोभूजसंज्ञास्तेशूद्रास्तेभ्यःसपादलक्षकाः
ते च जातास्त्रिधा तात गोभूजाडालजास्तथा ।
माण्डलीयास्तथा चैते त्रिविधाश्च मनोरमाः ॥ १८२ ॥
वृत्त्यर्थं तेन तत्ता वै ह्यनर्घ्या रत्नकोटयः । तदा ते मोढ १८००० गोभूजा १८०००
माण्डलीया १२५००० अडालजाः१८००० ॥ ८३ ॥
अधुना वाडवश्रेष्ठ आमोनाम महीपतिः । शासनं रामचन्द्रस्य न मानयति दुर्मतिः
जामाता तस्य दुष्टो वै नाम्नाकुमारपालकः । पाषण्डैर्वेष्टितोनित्यंकलिधर्मेणसम्मतः
इन्द्रसूत्रेण जैनेन प्रेरितो बौद्धधर्मिणा । शासनं तेन लुप्तं हि रामदत्तं न संशयः ॥
वणिजस्तादृशाः केऽपितन्मनस्का बभूविरे । निषेधयन्तिरामं तेहनुमन्तंमहामतिम्
प्रत्ययं तु विना विप्रानदास्यामीतिनिश्चितम् । तं ज्ञात्वातुइमेविप्रारामंशरणमाययुः
हनुमन्तं महावीरं रामशासनपालकम् । तस्माद्गच्छामहे सर्वे रामं प्रति महामते ॥
आञ्जनेयो यदस्माकं न दास्यति समीहितम् ।
अनाहारव्रतेनैव प्राणांस्त्यक्ष्यामहे वयम् ॥ १९० ॥
अस्माभिस्तेविशेषेणकथितंपरिपृच्छते । स्नेहभावं विचिन्त्याशुनिजवृत्तिंप्रकाशय

हनुमानुवाच

प्राप्ते कलियुगे विप्राःक्वदेवदर्शनंभवेत् । निवर्त्तध्वं हि विप्रेन्द्रा यदीच्छथ सुखंमहत्
व्याघ्रसिंहाकुले शून्ये वने वनगजाश्रिते । बहुदावसमाविष्टे प्रवेष्टुं नैव शक्यते

विप्रा ऊचुः

अतीते दिवसे विप्र एकं कथितवानिदम् । अद्यैव त्वं समागम्ह एवमेव प्रभाषसे

कस्त्वंवाडवरूपेणरामोवाप्यथवायुजः । सत्यंकथय नःस्वामिन्दयांकृत्वामहाद्विज!
हनुमान्कथयामासगोपितंयद्द्विजाग्रतः । हनुमानित्यहंविप्राबुध्यध्वंनिश्चिताहिमाम्
स्वरूपं प्रकटीकृत्य लांगूलं दर्शयन्महत् ॥ १९७ ॥

हनुमानुवाच

अयमम्भोनिधिःसाक्षात्सेतुबन्धोमनोरमः । अयं रामेश्वरो देवो गर्भवासविनाशकृत
इयं तु नगरी श्रेष्ठा लङ्कानामेति विश्रुता । यत्र सीता मयाप्राप्तारामशोकापहारिणी
तर्जन्यग्रे द्विजश्रेष्ठाअगम्यामांविनापरैः । सा सुवर्णमयीभातियस्यांराज्येविभीषणः
स्थापितो रामदेवेन सेयं लङ्कामहापुरी । नियमस्थैः साधुवृन्दैस्तीर्थयात्राप्रसङ्गतः
आनीय गङ्गासलिलंरामेशमभिषिच्य च । क्षिप्ता एते महाभागा दृश्यन्तेसागरान्तरे
निष्पापास्तेन सञ्जाताः साधवस्ते दृढव्रताः ।
नूनं पुण्योदये वृद्धिः पापे हानिश्च जायते ॥ २०३ ॥
स्थानभ्रष्टाःकृताः पूर्वंचातुर्विद्याद्विजातयः । जीर्णोद्धारेणरामेणस्थापिताःपुनरेवहि
पूर्वजन्मनि भो विप्रा! हरिपूजा कृता मया ॥ २०४ ॥
साम्प्रतं निश्चला भक्तिर्भवत्स्वेवहिदृश्यते । तेन पुण्यप्रभावेणतुष्टोदास्यामिवोवरम्
धन्योऽहंकृतकृत्योहंसुभाग्योहंधरातले । अद्यमेसफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम्
यदहं ब्राह्मणानाञ्च प्राप्तवांश्चरणान्तिकम् ॥ २०७ ॥

व्यास उवाच

दृष्ट्वैव हनुमन्तं ते पुलकाङ्कितविग्रहाः । सगद्गदमथोचुस्ते वाक्यं वाक्यविशारदाः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये हनुमत्समागमो नाम
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

ब्राह्मणानाम्प्रत्यागमनवर्णनम्

व्यास उवाच

ततस्तेब्राह्मणाःसर्वे प्रत्यूचुःपवनात्मजम् । अधुनासफलंजन्मजीवितं च सुजीवितम्
अद्यनोमोढलोकानां धन्योधर्मश्च वै गृहाः । धन्या च सकलापृथ्वीयत्रधर्माह्यनेकशः
नमः श्रीरामभक्ताय अक्षविध्वंसनाय च । नमो रक्षःपुरीदाहकारिणे वज्रधारिणे
जानकीहृदयत्राणकारिणे करुणात्मने । सीताविरहतप्तस्य श्रीरामस्य प्रियाय च
नमोऽस्तु ते महावीर रक्षास्मान्मज्जतःक्षितौ । नमोब्राह्मणदेवाय वायुपुत्रायतेनमः
नमोऽस्तु रामभक्ताय गोब्राह्मणहिताय च । नमोस्तु रुद्ररूपाय कृष्णवक्त्रायतेनमः
अञ्जनीसूनवे नित्यं सर्वव्याधिहराय च । नागयज्ञोपवीताय प्रबलाय नमोऽस्तु ते
स्वयं समुद्रतीर्णाय सेतुबन्धनकारिणे ॥ ८ ॥

व्यास उवाच

स्तोत्रेणैवामुनातुष्टो वायुपुत्रोऽब्रवीद्वचः । वृणुध्वंहि वरंविप्रा यद्वो मनसिरोचते

विप्रा ऊचुः

यदि तुष्टोऽसि देवेश रामाज्ञापालक प्रभो । स्वरूपं दर्शयस्वाद्यलङ्कायांयत्कृतं हरे!
तथा विध्वंसयाऽद्य त्वं राजानंपापकारिणम । दुष्टं कुमारपालं हि आमंचैवनसंशयः
वृत्तिलोपफलं सद्यःप्राप्नुयात्त्वं तथाकुरु । प्रतीत्यर्थं महाबाहो किञ्चिच्चिह्नंददस्वनः
येन चिह्नेनदत्तेन स राजा पुण्यभाग्भवेत् । प्रत्यये दर्शितेवीर शासनंपालयिष्यति
त्रयीधर्म्मःपृथिव्यां तु विस्तारं प्रापयिष्यति । धर्मधीरमहावीर स्वरूपंदर्शयस्वनः

हनुमानुवाच

मत्स्वरूपं महाकायंन चक्षुर्विषयं कलौ । तेजोराशिमयंदिव्यमिति जानन्तुवाडवाः
तथापि परयाभक्त्याप्रसन्नोऽहंस्तवादिभिः । वसनान्तरितंरूपं दर्शयिष्यामिपश्यतः

एवमुक्तास्तदा विप्राः सर्वकार्यसमुत्सुकाः ।
महारूपं महाकायं महापुच्छसमाकुलम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा दिव्यस्वरूपं तं हनुमन्तं जहर्षिरे । कथञ्चिद्धैर्यमालंब्य विप्राः प्रोचुः शनैः शनैः
यथोक्तंतुपुराणेषु तत्तथैवहिदृश्यते । उवाचसहि तान्सर्वांश्चक्षुः प्रच्छाद्यसंस्थितान्
फलानीमानिगृह्णीध्वंभक्षणार्थमृषीश्वराः । एभिस्तुभक्षितैर्विप्राह्यतितृप्तिर्भविष्यति
धर्मारण्यं विना चाद्य क्षुधा वः शाम्यति ध्रुवम् ॥ २१ ॥

व्यास उवाच

क्षुधाक्रान्तैस्तदा विप्रैः कृतं वै फलभक्षणम् । अमृतप्राशनमिव तृप्तिस्तेषामजायत
न तृषा नैव क्षुच्चैव विप्राःसंक्लिष्टमानसाः । अभवन्सहसा राजन्विस्मयाविष्टचेतसः
ततः प्राहाऽञ्जनीपुत्रः सम्प्राप्ते हि कलौ द्विजाः !।
नागमिष्याम्यहं तत्र मुक्त्वा रामेश्वरं शिवम् ॥ २४ ॥

अभिज्ञानं मया दत्तं गृहीत्वा तत्र गच्छत । तथ्यमेतत्प्रतीयेततस्य राज्ञो न संशयः
इत्युक्त्वाबाहुमुद्धृत्य भुजयोरुभयोरपि । पृथग्रोमाणि संगृह्य चकार पुटिकाद्वयम्
भूर्जपत्रेणसंवेष्ट्य ते अदाद्विप्रकक्षयोः । वामेतुवामकक्षोत्थां दक्षिणोत्थांतु दक्षिणे
कामदां रामभक्तस्य अन्येषां क्षयकारिणीम् । उवाचच यदाराजाब्रूते चिह्नंप्रदीयताम्
तदा प्रदीयतां शीघ्रं वामकक्षोद्भवा पुटी । अथवा तस्य राज्ञस्तु द्वारेतुपुटिकांक्षिप
ज्वालयति च तत्सैन्यं गृहं कोशं तथैव च ।
महिष्यः पुत्रकाः सर्वं ज्वलमानं भविष्यति ॥ ३० ॥
यदा तु वृत्तिं ग्रामांश्च वणिजाश्च बलिं तथा ।
पूर्वं स्थितं तु यत्किञ्चित्तत्तद्दास्यति वाडवाः ॥ ३१ ॥

लिखित्वा निश्चयं कृत्वाप्यथदद्यात्स पूर्ववत् । करसम्पुटकंकृत्वाप्रणमेच्चयदानृपः
सम्प्राप्य च पुरा वृत्तिं रामदत्तां द्विजोत्तमाः ।
ततो दक्षिणकक्षास्थकेशानांपुटिका त्वियम् ॥ ३३ ॥

प्रक्षिप्यतां तदा सैन्यं पुरावच्चभविष्यति । गृहाणिचतथाकोशःपुत्रपौत्रादयस्तथा

वह्निनामुच्यमानास्तेदृश्यन्तेतत्क्षणादिति । श्रुत्वाऽमृतमयंवाक्यंवायुजेनोदितंपरम्
अलभन्त मुदं विप्रा ननृतुः प्रजगुर्भृशम् । जयं चोदैरयन्केऽपि प्रहसन्ति परस्परम्
पुलकांकितसर्वाङ्गाःस्तुवन्तिचमुहुर्मुहुः । पुच्छं तस्यचसंगृह्यचुचुम्बुःकेचिदुत्सुकाः
ब्रूतेऽन्यो मम यत्नेनकार्यं नियतमेव हि । अन्यो ब्रूते महाभाग मयेदं कृतमित्युत
ततःप्रोवाच हनुमांस्त्रिरात्रं स्थीयतामिह । रामतीर्थस्यचफलंयथाप्राप्स्यथ वाडवाः
तथेत्युक्त्वाऽथ ते विप्रा ब्रह्मयज्ञे प्रचक्रिरे । ब्रह्मघोषेण महता तद्वनं बधिरं कृतम्
स्थित्वा त्रिरात्रं तेविप्रा गमनेकृतबुद्धयः । रात्रौ हनुमतोऽग्रे त इदमूचुः सुभक्तितः

ब्राह्मणा ऊचुः

वयंप्रातर्गमिष्यामोधर्मारण्यंसुनिर्मलम् । न विस्मार्या वयंतातक्षम्यतांक्षम्यतामिति
ततो वायुसुतो राजन्पर्वतान्महतीं शिलाम् । बृहतीं चचतुःशालांदशयोजनमायताम्

आस्तीर्य प्राह तान्विप्राञ्छिलायां द्विजसत्तमाः ।
रक्ष्यमाणा मया विप्राः शयीध्वं विगतज्वराः ॥ ४४ ॥

इति श्रुत्वाततः सर्वे निद्रामापुःसुखप्रदाम् । एवं तेकृतकृत्यास्तु भूत्वासुप्तानिशामुखे
कृपालुः स च रुद्रात्मा रामशासनपालकः । रक्षणार्थं हि विप्राणामतिष्ठच्च धरातले

व्यास उवाच

अर्द्धरात्रे तु संप्राप्ते सर्वे निद्रामुपागताः । तातं संप्रार्थयामास कृतानुग्रहको भवान्

समीरण! द्विजानेतान्स्थानं स्वं प्रापयस्व भोः ।
ततो निद्राभिभूतांस्तान्वायुपुत्रप्रणोदितः ॥ ४८ ॥

समुद्धृत्यशिलां तांतुपितापुत्रेणभारत । निशीथेप्रापयामास स्वस्थानं द्विजसत्तमान्

षड्भिर्मासैश्च यः पन्था अतिक्रांतो द्विजातिभिः ।
त्रिभिरेव मुहूर्त्तैस्तु धर्मारण्यमवाप्तवान् (तञ्चप्रापुर्द्विजर्षभाः) ॥ ५० ॥
भ्रममाणां शिलां ज्ञात्वा विप्र एको द्विजाग्रतः ।
वात्स्यगोत्रसमुत्पन्नो लोकान्संगीतवान्कलम् ॥ ५१ ॥

गीतानि गायनोक्तानि श्रुत्वाविस्मयमाययुः । प्रभाते सुप्रसन्ने तुउदतिष्ठन्परस्परम्
ऊचुस्तेविस्मिताःसर्वेस्वप्नोऽयंवाथविभ्रमः । ससंभ्रमाःसमुत्थायददृशुःसत्यमंदिरम्

अन्तर्बुद्ध्यासमालोक्य प्रभावंवायुजस्यच । श्रुत्वा वेदध्वनिंविप्राः परंहर्षमुपागताः
ग्रामीणाश्चततोलोकादृष्ट्वा तुमहतींशिलाम् । अद्भुतंमेनिरेसर्वे किमिदं किमिदंत्विति
गृहेगृहेहितेलोकाः प्रवदन्तितथाद्भुतम् । ब्राह्मणैः पूर्यमाणा सा शिला च महतीशुभा

अशुभा वा शुभा वापि न जानीमो वयं किल ।
संवदन्ते ततो लोकाः परस्परमिदं वचः ॥ ५७ ॥

व्यास उवाच

ततो द्विजानां ते पुत्राः पौत्राश्चैव समागताः ।
ऊचुश्च दिष्ट्या भो विप्रा! आगताः पथिका द्विजाः ॥ ५८ ॥

ते तु संतुष्टमनसा सन्मुखाः प्रययुर्मुदा । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपरिरम्भणकं तथा
आघ्राणकादींश्च कृत्वा यथायोग्यंप्रपूज्यच । सर्वं विस्तार्य कथितंशीघ्रमागममात्मनः
ततः सम्पूज्यतान्सर्वान्गन्धताम्बूलकुङ्कुमैः । शान्तिपाठंपठन्तस्तेहृष्टानिजगृहान्ययुः
आनन्दायामहापीठेप्रातःपान्थाःसमुत्थिताः । ददृशुस्तेमहास्थानंसोत्कण्ठाहर्षपूरिताः

आश्चर्यं परमं प्रापुः किमेतत्स्थानमुत्तमम् ।
अयं तु दक्षिणद्वारे शान्तिपाठोऽत्र पठ्यते ॥ ६३ ॥

गृहा रम्याःप्रदृश्यन्ते शचीपतिगृहोपमाः । प्रासादाःकुलमातृणांदृश्यन्तेचाग्निशोभनाः
एवं ब्रुवत्सु विप्रेषु महाशक्तिप्रपूजने । आगतो ब्राह्मणोऽपश्यत्तत्र विप्रकदम्बकम्

हर्षितो भावितस्तत्र यत्र विप्राः सभासदः ।
उवाच दिष्ट्या भो विप्रा ह्यागताः पथिका द्विजाः ॥६६ ॥
प्रत्युत्तस्थुस्ततो विप्राः पूजां गृहीत्वा (गृह्य) समागताः ।
प्रत्युत्थानाभिवादौ चाऽकुर्वंस्ते च परस्परम् ॥ ६७ ॥

तेतेसंपूज्य वेगात्तु यथायोग्यंयथाविधि । हरीश्वरस्य यद्वृत्तं विप्राग्रे सम्प्रकाशितम्
पथिकानांवचःश्रुत्वा हर्षपूर्णाद्विजोत्तमाः । शान्तिपाठंपठन्तस्तेहृष्टानिजगृहान्ययुः

विमृश्य मिलिताः प्रातर्ज्योतिर्विद्भिः प्रतिष्ठिताः ।
ब्राह्मे मूहूर्ते चोत्थाय कान्यकुब्जं गता द्विजाः ॥ ७० ॥

दोलाभिर्वाहिताः केचित्केचिदश्वैरथैस्तथा । केचित्तु शिबिकारूढानानावाहनगाश्चते
तत्पुरं तुसमासाद्य गङ्गायाःशोभनेतटे । अकुर्वन्वसतिं धीराः स्नानदानादिकर्म्म च
चरेण केनचिद्दृष्टाः कथितानृपसन्निधौ । अश्वाश्च बहुशो दोला रथाश्च बहुशोवृषाः
विप्राणामिह दृश्यंते धर्मारण्यनिवासिनाम् ।
नूनं ते च समायाता नृपेणोक्तं ममाग्रतः ॥ ७४ ॥
अभिज्ञापय (अभिज्ञानाय) मे पूर्वं प्रेषिताः कपिसन्निधौ ॥ ७५ ॥
इतिश्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्राह्मणानांप्रत्यागमनवर्णनंनाम
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

———

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

जिनधर्मवर्णनपूर्वकंब्राह्मणानांशासनवृत्तिप्राप्तिवर्णनम्

व्यास उवाच

ततः प्रभाते विमले कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः । शुभवस्त्रपरीधानाः फलहस्ताःपृथक्पृथक्
रत्नाङ्गदाढ्यदोर्दण्डा अङ्गुलीयकभूषिताः । कर्णाभरणसंयुक्ताः समाजग्मुः प्रहर्षिताः
राजद्वारं तु सम्प्राप्य सन्तस्थुर्ब्रह्मवादिनः । तान्दृष्ट्वा राजपुत्रस्तु ईषत्प्रहसितो बली
रामं च हनुमन्तंचगत्वाविप्राःसमागताः । श्रूयतांमन्त्रिणःसर्वेदृश्यंतोद्विजसत्तमान्
एतदुक्त्वा तु वचनं तूष्णीं भूत्वा स्थितो नृपः ।
ततो द्वित्रा द्विजाः सर्वे उपविष्टाः क्रमात्ततः ॥ ५ ॥
क्षेमं पप्रच्छुर्नृपतिं हस्तिरथपदातिषु । ततः प्रोवाच नृपतिर्विप्रान्प्रति महामनाः
अर्हन्देवप्रसादेन सर्वत्र कुशलं मम । सा जिह्वायाजिनंस्तौति तौकरौयौजिनार्चनौ
सादृष्टिर्याजिने लीनातन्मनो यज्जिनेरतम् । दयासर्वत्रकर्तव्या जीवात्मापूज्यतेसदा

योगशाला हि गन्तव्या कर्त्तव्यंगुरुवन्दनम् । नचकारं महामन्त्रं जपितव्यमहर्निशम्
पञ्चूषणं हि कर्त्तव्यं दातव्यं श्रमणं सदा ।
श्रुत्वा वाक्यं ततो विप्रास्तस्य दन्तानपीडयन् ॥ १० ॥
विमुच्य दीर्घनिश्वासमूचुस्ते नृपतिम्प्रति । रामेण कथितं राजन्धीमताच हनूमता
दीयतां विप्रवृत्तिंच धर्मिष्ठोऽसि धरातले । ज्ञायते तव दत्ता स्यान्मद्दत्ता नैवनैव च
रक्षस्व रामवाक्यं त्वं यत्कृत्वा त्वं सुखी भव ॥ १३ ॥

राजोवाच

यत्र रामहनूमन्तौयान्तुसर्वेऽपितत्रवै । रामो दास्यति सर्वस्वं किं प्राप्ता इहवैद्विजाः
न दास्यामिनदास्यामिएकाञ्चैववराटिकाम् । नग्रामंनैववृत्तिं च गच्छध्वंयत्ररोचते
तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं द्विजाः कोपाकुलास्तदा ।
सहस्व रामकोपं हि साम्प्रतञ्च हनूमतः ॥ १६ ॥
इत्युक्त्वाहनुमद्दत्तावामकक्षोद्भवा पुटी । प्रक्षिप्ताचास्यनिलये व्यावृत्ताद्विजसत्तमाः
गते तदा विप्रसङ्घेज्वालामालाकुलंत्वभूत् । अग्निज्वालाकुलंसर्वंसञ्जातञ्चैव तत्र हि
दह्यन्ते राजवस्तूनिच्छत्राणिचामराणिच । कोशागाराणि सर्वाणिआयुधागारमेवच
महिष्यो राजपुत्राश्च गजाअश्वाह्यनेकशः । विमानानि च दह्यन्ते दह्यन्ते वाहनानिच
शिबिकाश्च विचित्रा वै रथाश्चैव सहस्रशः । सर्वत्र दह्यमानञ्चदृष्ट्वाराजापि विव्यथे
न कोऽपि त्राता तस्याऽस्ति मानवा भयविक्लवाः ।
न मन्त्रयन्त्रैर्वह्निः स साध्यते न च मूलिकैः ॥ २२ ॥
कौटिल्यकोटिनाशीचयत्ररामः प्रकुप्यते । तत्र सर्वे प्रणश्यन्तिकिं तत्कुमारपालकः
सर्वंतज्ज्वलितंदृष्ट्वानग्नक्षपणकास्तदा । धृत्वा करेण पात्राणिनीत्वादण्डाञ्छुभानपि
रक्तकम्बलिका गृह्य वेपमाना मुहुर्मुहुः । अनुपानहिकाश्चैव नष्टाः सर्वे दिशो दश ॥
कोलाहलं प्रकुर्वाणाः पलायध्वमितिब्रुवन् । दाहिताविप्रमुख्यैश्चवयं सर्वे न संशयः
केचिच्च भग्नपात्रास्ते भग्नदण्डास्तथापरे । प्रनष्टाश्च विवस्त्रास्ते वीतरागमितिब्रुवन्
अर्हन्तमेव केचिच्च पलायनपरायणाः । ततो वायुः समभवद्वह्निमान्दोलयन्निव ॥

प्रेषितो वै हनुमता विप्राणां प्रियकाम्यया । धावन्स नृपतिः पश्चादितश्चेतश्चवैतदा
पदातिरेकःप्ररुदन्कविप्रा इतिजल्पकः । लोकाच्छ्रुत्वाततोराजा गतस्तत्रयतोद्विजाः
गत्वा तु सहसा राजन्गृहीत्वाचरणौतदा । विप्राणांनृपतिर्भूमौमूर्च्छितोन्यपतत्तदा
उवाच वचनं राजा विप्रान्विनयतत्परः । जपन्दाशरथिं रामं रामरामेति वै पुनः ॥
तस्य दासस्य दासोऽहं रामस्य च द्विजस्य च ।
अज्ञानतिमिरान्धेन जातोस्म्यन्धो हि सम्प्रति ॥ ३३ ॥
अञ्जनं च मयालब्धं रामनाममहौषधम् । रामंमुक्त्वा हि ये मर्त्या ह्यन्यं देवमुपासते
दह्यन्ते तेऽग्निना स्वामिन्यथाहं मूढचेतनः ॥ ३४ ॥
हरिर्भागीरथी विप्रा विप्रा भागीरथी हरिः । भागीरथी हरिर्विप्राःसारमेकंजगत्त्रये
स्वर्गस्यचैव सोपानं विप्राभागीरथी हरिः । रामनाममहारज्ज्वा वैकुण्ठे येननीयते
इत्येवंप्रणमन्राजाप्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । वह्निःप्रशाम्यतां विप्राः शासनंवोददाम्यहम्
दासोऽस्मि साम्प्रतं विप्रा! न मे वागन्यथा भवेत् ।
यत्पापं ब्रह्महत्यायाः परदाराभिगामिनाम् ॥ ३८ ॥
यत्पापं मद्यपानां च सुवर्णस्तेयिनांतथा । यत्पापं गुरुघातानां तत्पापं वा भवेन्मम
यं यं चिन्तयतेकामं तं तं दास्याम्यहं पुनः । विप्रभक्तिःसदाकार्यारामभक्तिस्तथैवच
अन्यथा करणीयं मे न कदाचिद् द्विजोत्तमाः !॥ ४१ ॥

व्यास उवाच

तस्मिन्नवसरेविप्राजाताभूपदयालवः । अन्या या पुटिकाचासीत्सादत्ताशापशान्तये
जीवितंचैवतत्सैन्यंजातंक्षिप्तेषुरोमसु । दिशःप्रसन्नासञ्जाताःशान्तादिग्जनितस्वनाः
प्रजा स्वस्थाऽभवत्तत्र हर्षनिर्भरमानसा । अवतस्थे यथापूर्वं पुत्रपौत्रादिकं तथा
विप्राज्ञाकारिणोलोकाः सञ्जाताश्च यथा पुरा ।
विष्णुधर्मं परित्यज्य नान्यं जानन्ति ते वृषम् ॥ ४५ ॥
नवीनंशासनंकृत्वापूर्ववद्विधिपूर्वकम् । निष्कासितास्तुपाषण्डाःकृतशास्त्रप्रयोजकाः
वेदबाह्याः प्रनष्टास्ते उत्तमाधममध्यमाः । षट्त्रिंशच्च सहस्राणियेऽभूवन्गोभुजाःपुरा

तेषां मध्यात्तुसञ्जाताअढवीजावणिग्जनाः । शुश्रूषार्थं ब्राह्मणानांराज्ञासर्वेनिरूपिताः
सदाचाराः सुनिपुणा देवब्राह्मणपूजकाः ।
त्यक्त्वा पाखण्डमार्गन्तु विष्णुभक्तिपरास्तु ते ॥ ४९ ॥
जाह्नवीतीरमासाद्य त्रैविद्येभ्योददौनृपः । शासनं तु यदा दत्तं तेषां वै भक्तिपूर्वकम्
स्थानधर्मात्प्रचलिता वाडवास्ते समागताः ।
नृपोविज्ञापितो विप्रैस्तैरेवं क्लेशकारिभिः ॥ ५१ ॥
ये त्यक्तवाचो विप्रेन्द्रास्तान्निःसारय भूपते । परस्परं विवादास्तुसञ्जाता दत्तवृत्तये
न्यायप्रदर्शनार्थञ्च कारितास्तु सभासदः । हस्ताक्षरेषु दृष्टेषुपृथक्पृथक् प्रपादितम्
एतच्छ्रुत्वा ततो राजा तुलादानञ्चकार ह । दीयमाने तदा दाने चातुर्विद्या बभाषिरे
अस्माभिर्हारिता जातिः कथं कुर्मः प्रतिग्रहम् ।
निवारितास्तु ते सर्वे स्थानान्मोहेरका द्विजाः ॥ ५५ ॥
दशपञ्च सहस्राणि वेदवेदाङ्गपारगाः । ततस्तेन तदा राजन्राज्ञा रामानुवर्तिना ॥५६॥
आहूयवाडवांस्तांस्तुज्ञातिभेदञ्चकारसः । त्रयीविद्यावाडवा ये सेतुबन्धं प्रतिप्रभुम्
गतास्तेवृत्तिभाजःस्युर्नान्येवृत्त्यभिभागिनः । तत्र नैवगतायेवै चातुर्विद्यत्वमागताः
वणिग्भिर्नचसम्बन्धोन विवाहश्चतैःसह । ग्रामवृत्तौ न सम्बन्धोज्ञातिभेदेकृतेसति
द्विजभक्तिपराःशूद्राःयेपाखण्डैर्नलोपिताः । जैनधर्मात्परावृत्तास्तेगोभूजास्तथोत्तमाः
ये च पाखण्डनिरतारामशासनलोपकाः । सर्वे विप्रास्तथा शूद्रा प्रतिबन्धेनयोजिताः
सत्यप्रतिज्ञां कुर्वाणास्तत्रस्थाः सुखिनोऽभवन् ।
चातुर्विद्या बहिर्ग्रामे राज्ञा तेन निवासिताः ॥ ६२ ॥
यथा रामोनकुप्येततथाकार्यं मया ध्रुवम् । पराङ्मुखायेरामस्यसन्मुखानगताःकल
चातुर्विद्यास्तेविज्ञेयावृत्तिबाह्याःकृतास्तदा । कृतकृत्यस्तदाजातोराजाकुमारपालकः
विप्राणां पुरतः प्राह प्रश्रयेण वचस्तदा । ग्रामवृत्तिर्नमे लुप्ता एतद्धै दैवनिर्मितम् ॥
स्वयं कृतापराधानां दोषो कस्य न दीयते ।
यथा वने काष्ठवर्षाद्वह्निः स्याद्दैवयोगतः ॥ ६६ ॥

भवद्भिस्तु पणः प्रोक्तो ह्यभिज्ञानस्यहेतवे । रामस्य शासनंकृत्वावायुपुत्रस्य हेत

व्यावृत्ता वाडवा यूयं स दोषः कस्य दीयते ।

अवसाने हरिं स्मृत्वा महापापयुतोऽपि वा ॥ ६८ ॥

विष्णुलोकं व्रजत्याशुसंशयस्तुकथंभवेत् । महत्पुण्योदयेनृणां बुद्धिः श्रेयसिजायते

पापस्योदयकाले च विपरीता हि साभवेत् । सकृत्पालयतेयस्तुधर्मेणैतज्जगत्त्रयम्

योऽन्तरात्माचभूतानांसंशयस्तत्रनोहितः । इन्द्रादयोऽमराःसर्वेसनकाद्यास्तपोधनाः

मुक्त्यर्थमर्चयन्तीह संशयस्तत्रनो हितः । सहस्रनामतत्तुल्यंरामनामेतिगीयते ॥ ७२

तस्मिन्ननिश्चयं कृत्व कथं सिद्धिर्भवेदिह । मम जन्मकृतात्पुण्यादभिज्ञानं ददौहरिः

पाखण्डाद्यत्कृतं पापं मृष्टंतद्वः प्रणामतः । प्रसीदन्तु भवन्तश्चत्यक्त्वाक्रोधं ममाधुना

ब्राह्मणा ऊचुः

राजन्धर्मो बिलुप्तस्तेप्रापितानां तथापुनः । अवश्यं भाविनो भावाभवन्तिमहतामपि

नग्नत्वं नीलकण्ठस्यमहाहिशयनं हरेः । एतद्दैवकृतं सर्वं प्रभुर्यःसुखदुःखयोः ॥ ७६॥

सत्यप्रतिज्ञास्त्रैविद्या भजन्तु रामशासनम् । अस्माकं तु परं देहि स्थानंयत्र वसामहे

तेषां तु वचनं श्रुत्वा सुखमिच्छुर्द्विजन्मनाम् । तेषांस्थानंतुदत्तंवैसुखवासं तुनामतः

हिरण्यं पुष्पवासांसि गावः कामदुघा नृप । स्वर्णालङ्करणं सर्वं नानावस्तुचयंतथा

श्रद्धया परया दत्त्वामुदंलेभेनराधिपः । त्रयीविद्यास्तुतेज्ञेयाःस्थापिता येत्रिमूर्तिभिः

चतुर्थेनैव भूपेन स्थापिताः सुखवासने । ते बभूवुर्द्विजश्रेष्ठाश्चातुर्विद्याः कलौ युगे

चातुर्विद्याश्च ते सर्वे धर्मारण्ये प्रतिष्ठिताः । वेदोक्ताआशिषोदत्त्वातस्मैराज्ञेमहात्मने

रथैरश्वैरुह्यमानाःकृतकृत्याद्विजातयः । महत्प्रमोदयुक्तास्तेप्रापुर्मोहेरकंमहत् ॥ ८३ ॥

पौषशुक्लत्रयोदश्यां लब्धं शासनकं द्विजैः । बलिप्रदानं तु कृतमुद्दिश्य कुलदेवताम्

वर्षेवर्षे प्रकर्त्तव्यं बलिदानं यथाविधि । कार्यं च मङ्गलस्नानं पुरुषेण महात्मना

गीतं नृत्यं तथा वाद्यं कुर्वीत तद्दिने ध्रुवम् । तन्मासे तद्दिने नैवत्रृत्तिनाशोभवेद्यथा

दैवादतीतकाले चेत् वृद्धिरापद्यते यदा । तदा प्रथमतः कृत्वा पश्चाद्वृद्धिर्विधीयते

ये च भिन्नप्रपाप्रायास्त्रैविद्या मोढवंशजाः । तथा चातुर्वेदिनश्च कुर्वन्ति गोत्रपूजनम्

वर्षमध्ये प्रकुर्वीत तथा सुप्ते जनार्द्दने । पौषे च लुप्तं कृत्वा च श्रौतंस्मार्त्तंकरोतियः

तत्रक्रोधसमाविष्टानिघ्नन्तिकुलदेवताः । विवाहोत्सवकालेचमौञ्जीबन्धादिकर्मणि

सर्वेषु वृद्धिकालेषु मातङ्गीम्पूजयेद्बुधः ॥ ९० ॥

मुहूर्तं (पूजनं)गणनाथस्य ततः प्रभृति शोभनम् ॥ ९१ ॥

* मोहेरकस्यभङ्गोहिफाल्गुन्याश्चदिनेकृतः । मलस्नानंतदावर्ज्यंत्रिविधैर्मोढवाडवैः

अत्राऽऽश्चर्यमभूदेकं तच्छृणुष्वमहामते । आसीत् कश्चित्पुरारक्षो रुद्राल्लब्धवरोमुने!॥

मोहेरकादुत्तरतो वटवृक्षसमाश्रयः । पाणिग्रहणकाले स जहारवरकन्यके ॥ ९४ ॥

एवं बहून्वरान्कन्या जहार स दुराशयः । ततः कालेन कियता देवीं भट्टारिकां तदा

द्विजा विज्ञापयामासुर्बहुपूजापुरस्सरम् । ततस्तुष्टातुसादेवीद्विजान्भट्टारिकाऽब्रवीत्

भट्टारिकोवाच

उद्विग्नमनसो यूयं किमर्थमिहचागताः । किञ्चकार्यंहिभवतां कथ्यतामविलम्बितम्

द्विजा ऊचुः

अस्माकं दम्पतीमातः पाणिग्रहणयोगतः । हरेते तु न जानीमस्तद्रक्षांकर्त्तुमर्हसि

तथेत्युक्त्वा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पुनर्विवाहे सम्प्राप्ते तद्रक्षो दम्पती तदा

आवेदिकां गतौ हृत्वा तत्रैवाऽन्तरधीयत ॥ ९९ ॥

ततः सुदुःखिताविप्राःपुनर्देवीमुपस्थिताः । आवेदयन्स्ववृत्तान्तंदम्पतीहरणादिकम्

ततः क्रोधसमाविष्टा देवी शूलं समाददे । युयुधे रक्षसा तेन दिनानि सुबहून्यपि ॥

ततो भट्टारिकाशान्ताचिरंयुद्धसमाकुला । निद्राम्प्राप्तातथाग्लानासुष्वापवटसन्निधौ

तदा तद्देहसम्भूता मातङ्गी रक्तलोचना । मदाघूर्णितलोलाक्षी रक्तपुष्पाम्बरावृता

तद्रक्षः पीडयामास बलेन महता मुने! । सा तद्रक्षो निहत्याऽऽशु वटवृक्षमुपाश्रिता

---

* इत उत्तरं लक्ष्मणपुर (लखनऊ) प्रकाशितग्रन्थे मोहेरकस्य भङ्गोहि इत आरभ्य-धर्मारण्यम्प्रविविशुः हृष्टाः प्राप्तमनोरथाः" इत्यन्तः पाठोविशेष उपलभ्यते ।

ततोनिद्रां विहायाऽऽशु प्रबुद्धाआदियोगिनी। देवीभट्टारिकादृष्ट्वाहतंरक्षोमुदान्विता
अचिन्तयत्केन हतो राक्षसो बलगर्वितः। मातङ्ग्यानिहतंज्ञात्वा देवीध्यानप्रभावतः
उवाच विप्रान्भद्रम्वो जातं रक्षोविनाशनम्। अद्यप्रभृतिविप्रेन्द्रा!भवद्भिस्स्वगृहेषु
विवाहोत्सवकालेषु मौञ्जीचूडादिकर्मसु। महोत्सवेषुसर्वेषु मातङ्गीपूज्यतांद्विजाः
श्वेतवस्त्रपरीधाना पानपात्रधरा परा। योत्रं कलशशूर्पादिशिरसा बिभ्रती शुभा॥
अष्टादशभुजादेवी सारमेयकरा तथा। पूजनीया द्विजवरा मातङ्गी मदविह्वला॥
इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवाऽन्तरधीयत। अतःपूज्याद्विजैर्देवीमातङ्गीवटसन्निधौ
विवाहादिषु कालेषु कुलरक्षणकारिणी। मातङ्गीमदघूर्णाक्षीशूर्पयोत्रादिधारिणीम्
यो नैव पूजयेद्वृद्धौ तत्कुलं याति संक्षयम्। अतएव सदापूज्या मातङ्गीवृद्धिहेतवे
नाना बलिप्रदानेनमोढानां कुलदेवता। ततोद्विजास्तां सम्पूज्यमोढानांकुलदेवताम्
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वेदध्वनिपुरस्सरम्। धर्मारण्यम्प्रविविशुर्हृष्टाः प्राप्तमनोरथाः॥
निर्वासितास्तुयेविप्राआमराज्ञास्वशासनात्। पञ्चदशसहस्राणिययुस्तेसुखवासकम्
पञ्चपञ्चाशतो ग्रामान्ददौ रामः पुरास्वयम्। तत्रस्थावणिजश्चैवतेषांवृत्तिमकल्पयन्
अडालजामाण्डलीयागोभूजाश्चपवित्रकाः। ब्राह्मणानांवृत्तिदास्तेब्रह्मसेवासुतत्पराः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्राह्मणानां शासनवृत्तिप्राप्तिवर्णनं-
नामाऽष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

ज्ञातिभेदवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि रहस्यं परमं मतम्। एते ब्रह्मविदः प्रोक्ताश्चातुर्विद्यामहाद्विजाः

स्वध्यायाश्चवषट्काराःस्वधाकाराश्चनित्यशः। रामाज्ञापालकाश्चैवहनुमद्भक्तितत्पराः
एकदा तु ततो देवा ब्रह्माणंसमुपागताः। ब्राह्मणान्द्रष्टुकामास्ते ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः
तान्देवानागतान्दृष्ट्वा स्वस्थानाच्चलितास्तु ते। अर्घ्यपाद्यं पुरस्कृत्य मधुपर्कंतथैव च
पूजयित्वा ततो विप्रा देवान्ब्रह्मपुरोगमान्। ब्रह्माग्र उपविष्टास्ते वेदानुच्चारयन्तिहि
संहितां च पदं चैव क्रमं घनं तथैव च। उच्चैः स्वरेण कुर्वीतऋचामृग्वेदसंहिताम्

सामगाश्च प्रकुर्वन्ति स्तोत्राणि विविधानि च।
शास्त्राणि च तथा याज्याःपुरोनुवाक्यांस्तथा॥ ७॥

चतुरक्षरं परं चैव चतुरक्षरमेव च। द्व्यक्षरं च तथापञ्चाक्षरं द्व्यक्षरमेव च।

एतद्यज्ञस्वरूपं च यो जपेज्ज्ञानपूर्वकम्॥ ८॥

अन्ते ब्रह्मपदप्राप्तिः सत्यंसत्यं वदाम्यहम्। एकाग्रमानसाः सर्वे वेदपाठरता द्विजाः
तेषामंगणदेशेषु कण्डूयन्ते कचान्मृगाः। ब्राह्मणा वेदमातां चजपन्ति विधिपूर्वकम्
हुन्ते घृतांश्च तैर्दर्भान्भक्षन्ते मृगपोतकाः। निर्वैरं तं तदा दृष्ट्वा आश्रमंगृहमेधिनाम्
तुतुषुः परमं देवा ऊचुस्तेचपरस्परम्। त्रेतायुगमिदानींचसर्वेधर्मपरायणाः॥ १२॥

कलिर्दुष्टस्तथा प्रोक्तः किं करिष्यति पापकः।
चातुर्विद्यान्समाहूय ऊचुस्ते त्रय एव च॥ १३॥

कृत्यर्थं भवतां चैवत्रैविद्यानां तथैव च। विभागंवःप्रदास्यामोयथावत्प्रतिपाल्यताम्

ये वणिजः पुरा प्रोक्ताः षट्त्रिंशच्च सहस्रकाः।
त्रिसहस्रास्तु त्रैविद्या दशपञ्चसहस्रकाः॥ १५॥
चातुर्विद्यास्तथा प्रोक्ता अन्योन्यं वृत्तिमाश्रिताः।
सत्रिभागास्तु त्रैविद्याश्चतुर्भागास्तु चात्रिणः॥ १६॥

वणिजांगृहमागत्यपौरोहित्यमस्यनित्यशः। भागंविभज्यसंप्रापुःकाजेशेनविनिर्मिताः

परस्परं न विवाहश्चातुर्विद्यत्रिविद्ययोः।
चातुर्विद्या मया प्रोक्तास्त्रिविद्यास्तु तथैव च॥ १८॥

त्रैविभागेन त्रैविद्याश्चतुर्भागेन चात्रिणः। एवं ज्ञातिविभागस्तु काजेशेनविनिर्मितः

कृतकृत्यास्तु ते विप्राः प्रणेमुस्तान् सुरोत्तमान् ।
वृत्तिं दत्त्वा ततो देवाः स्वस्थानञ्च प्रतस्थिरे ॥ २० ॥
पञ्चपञ्चाशद्ग्रामाणां ते द्विजाश्च निवासिनः ।
चतुर्विद्यास्तु ते प्रोक्तास्तदादि तु त्रिविद्यकाः ॥ २१ ॥
चातुर्विद्यस्यगोत्राणि दशपञ्च तथैवच । भारद्वाजस्तथा वत्सःकौशिकः ८कुशएवच
शाण्डिल्यः ५ कश्यपश्चैव गौतमश्छान्दनस्तथा ८ ।
जातूकर्ण्यस्तथा कुन्तो वशिष्ठो ११ धारणस्तथा ॥ २३ ॥
आत्रेयोमाण्डिलश्चैव १४ लौगाक्षश्च १५ ततः परम् ।
स्वस्थानानां च नामानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २४ ॥
सीतापुरञ्च श्रीक्षेत्रं२ मगोडी ३ तथास्मृता । ज्येष्ठलोजस्तथाचैवशेरथाचततःपरम्
छेदे ताली वतोर्डी च गोव्यन्दली तथैवच । कण्टाचोपलीचैव कोहेचं चन्दनस्तथा
थलग्रामश्च सोहञ्च हाथंजं कपडवाणकम् ।
व्रजन्होरी च वनोर्डी च फीणां वगोलं द्रुणस्तथा (?) ॥ २७ ॥
थलजा चारणंसिद्धा भालजाश्चततःपरम् । महोर्वीआईयामलीआगोधरीआमतःपरम्
वाठसुहाली तथा चैव माणजा सा नदीयास्तथा ।
आनन्दीया पाटडीअ टीकोलीया ततः परम् ॥ २९ ॥
गर्म्भीधणीआमात्राच नातमोरास्तथैवच । वलोला रान्त्यजाश्चैवरुपोलाबोधणीचवै
छत्रोटा अलु एवा च वासतडीआमतः परम् ।
जापासणा गोतीया च चरणीया दुर्धीयास्तथा ॥ ३१ ॥
हालोलावैहोलाचअसालानालाडास्तथा । देहोलोसोहासीयाचसणहालीयास्तथैवच
स्वस्थानंपञ्चपञ्चाशद्ग्रामाण्तेह्यनुक्रमात् । दत्ता रामेण विधिवत्कृत्वाविप्रेभ्यएवच
अतःपरंप्रवक्ष्यामिस्वस्थानस्यच गोत्रजान् । तथाहिप्रवरांश्चैव यथावद्विधिपूर्वकम्
ज्ञात्वातुगोत्रदेवींचतथाप्रवरमेव च । स्वस्थानं जायते चैव द्विजाःस्वस्थानवासिनः

नारद उवाच

कथं च ज्ञायते गोत्रं कथं तु ज्ञायते कुलम् । कथं वा ज्ञायते देवी तद्वदस्वयथार्थतः

ब्रह्मोवाच

सीतापुरं तु प्रथमं प्रवरद्वयमेव च । कुशवत्सौ तथा चात्र मया ते परिकीर्त्तितौ ॥
१ द्वितीयञ्चैव श्रीक्षेत्रं गोत्राणां त्रयमेवच । छान्दनसस्तथावत्सस्तृतीयंकुशमेवच
तृतीयं मुद्गलञ्चैव कुशभारद्वाजमेव च ३ । शोहोली च चतुर्थम्वै कुशप्रवरमेव च
ज्येष्ठलापञ्चमश्चैववत्सकुशौप्रकीर्त्तितौ ५ । श्रेयस्थानंहिषष्ठंवैभारद्वाजःकुशस्तथा
दन्ताली सप्तमञ्चैव भारद्वाजः कुशस्तथा १ । वटस्थानमष्टमञ्च निबोध सुतसत्तम!
तत्र गोत्रं कुशं कुत्सं भारद्वाजं तथैव च । राज्ञः पुरं नवमञ्च भारद्वाजप्रवरमेवच९ ॥
कृष्णवाटं दशमञ्चैव कुशप्रवरमेव च । दहलोडमेकादशं वत्सप्रवरमेव हि ॥ ४३॥
चेखलीद्वादशं पौककुशप्रवरमेव च ॥ ४४ ॥
चाञ्चोदखे १२ देहोलोडी आत्रयश्च वत्सकुत्सकश्चैव ।
भारद्वाजीकोणाया च भारद्वाजगोलंद्रुणाशकुस्तथा ?॥ ४५ ॥
थलत्यजाद्वयेचैवकुशधारणमेवच । नरणसिद्धा च स्वस्थानं कुत्संगोत्रं प्रकीर्तितम्
भालजां कुत्सवत्सौ च मोहोवी आकुशस्तथा ।
ईयाश्लीआ शाण्डिलश्च गोधरीपात्रमेव च ॥ ४७ ॥
आनन्दीया द्वे चैव भारद्वाजशाण्डिलश्चैवपाटडीआ कुशमेव च ॥ ४८ ॥
वांसडीआश्चैव जास्वा कौत्समणा वत्सआत्रेयौ गीता आकुशगौतमौ ॥
चरणीआ भारद्वाजः दुधीआधारणसा हि अहो सोन्नामा (शा) ण्डिल्यस्तथा
वैलोला हुशश्चैवा असाला कुशश्चैव धारणाच द्वितीयकम ॥ ५१ ॥
नालोलावत्सधारणीया च देलोलाकुत्समेव च । सोहासीयाभारद्वाजकुशवत्समेवच
सुहालीआ वत्सम्वै प्रोक्तं गोत्राणि यथाक्रमम् ।
मया प्रोक्तानि चैवात्र स्वस्थानानि यथाक्रमम् ॥ ५३ ॥
शीतवाडिया ये प्रोक्ताः कुशोवत्सस्तथैवच । विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदलमेवच
भाग वच्यावनाप्रवानौर्वजमदग्निरेव हि । वचार्द्धशेषावुटला गोत्रदेव्यः प्रकीर्तिताः ॥

इति प्रथमं गोत्रम् १

श्रीक्षेत्रं द्वितीयं प्रोक्तं गोत्रद्वितयमेव च। छान्दनसस्तथा वत्सं देवी द्वितयमेव च
आङ्गिरसाम्बरीषश्च यौवनाश्वस्तथैवच। भृगुच्यवन आप्नवानौर्वजमदग्निमेव च॥
देवी भट्टारिका प्रोक्ता द्वितीयाशेपलातथा। एतद्वंशोद्भवायेच शृणु तान्मुनिसत्तम

सक्रोधनाः सदाचाराः श्रौतस्मार्तक्रियापराः।
पञ्चयज्ञरता नित्यं स्वसम्बन्धसमाश्रिताः॥
कृतज्ञाः क्रतुजाश्चैव ते सर्वे नृप (द्विज) सत्तमाः॥ ५६॥

इति द्वितीयं गोत्रम् २

तृतीयं मगोडोआ वै गोत्रद्वितयमेव च। भारद्वाजस्तथाकुत्सं देवी द्वितयमेव च
आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजस्तथैव च। विश्वामित्रदेवरातौ प्रवरत्रयमेव च॥ ६१॥

शेषला बुधला प्रोक्ताधारशान्तिस्तथैव च।
अस्मिन्ग्रामे च ये जाता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः॥ ६२॥

द्विजपूजाक्रियायुक्तानानायज्ञक्रियापराः। अस्मिन्गोत्रेसमुत्पन्नाद्विजाःसर्वेमुनीश्वराः

इति तृतीयं गोत्रम् ३

चतुर्थं शीहोलियाग्रामं गोत्रद्वितयमेव च। विश्वामित्रदेवरात तृतीयोदलमेव च॥
देवी चचाईवै तेषां गोत्रदेवीप्रकीर्तिता। अस्मिन्गोत्रे तु येजातादुर्बलार्दीनमानसाः
असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम। सर्वविद्याप्रवीणाश्च ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तम

इति चतुर्थं स्थानम् ४

ज्येष्ठलोजा पञ्चमश्च स्वस्थानं परिकीर्तितम्।
वत्सशीया कुत्सशीया प्रवरद्वितयं स्मृतम्॥ ६७॥
आवश्विवाप्रः यौवनाश्वभृगुच्यवन आप्नोर्वजमदग्निस्तथैव हि ?॥ ६८॥
चचाई वत्सगोत्रस्य शान्ता च कुत्सगोत्रजा।
एतैस्त्रिभिः पञ्चभिश्च द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः॥ ६९॥

शान्ता दान्ताः सुशीलाश्च धनपुत्रैश्च संयुताः। वेदाध्ययनहीनाश्चकुशलाःसर्वकर्मसु

सुरूपाश्च सदाचाराः सर्वधर्मेषु निष्ठिताः। दानधर्म्मरताः सर्वे अत्रजा जलदाद्विजाः

इति पञ्चमं स्थानम् ५

शेरथाग्रामेषु वै जाताः प्रवरद्वयसंयुताः। कुशभारद्वाजाश्चैव देवीद्वयं तथैव च॥
विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो दल एव च। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च

कमला च महालक्ष्मीर्द्वितीया यक्षिणी तथा।
अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः श्रौतस्मार्त्तरता बुधाः॥ ७४॥

वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्द्दनाः। रोषिणो लोभिनो दुष्टा यजनेयाजने रताः

ब्रह्मक्रियापराः सर्वे ब्राह्मणास्ते मयोदिताः॥ ७५॥

इति षष्ठं स्थानम् ६

दन्तालीया भारद्वाजकुत्सशायास्तथैव च। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च

देवी च यक्षिणी प्रोक्ता द्वितीया कर्मलातथा।
अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः॥ ७७॥

वस्त्रालङ्करणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः। ब्रह्मभोज्यपराः सर्वेसर्वे धर्मपरायणाः

इति सप्तमं स्थानम् ७

वडोद्रीयान्वयेजाताश्चत्वारःप्रवराःस्मृताः। कुशःकुत्सश्चवत्सश्च भारद्वाजस्तथैव च
तत्प्रवराण्यहंवक्ष्ये तथा गोत्राण्यनुक्रमात्। विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदलएव च

आङ्गिरसाम्बरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः।
भार्गवश्च्यावनाप्न (नु) वानौर्वजमदग्निस्तथैवच॥ ८१॥

आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च। कर्मला क्षेमला चैव धारभट्टारिका तथा
चतुर्थी क्षेमलाप्रोक्तागोत्रमाताअनुक्रमात्। अस्मिन्गोत्रे तु येजाताःपञ्चयज्ञरताःसदा
लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायन्तेबहुप्रजाः। स्नानदानादिनिरताःसदाविनिर्जितेन्द्रियाः
वापीकूपतडागानां कर्त्तारश्च सहस्रशः। व्रतशीला गुणज्ञाश्च मूर्खा वेदविवर्जिताः

इत्यष्टमंस्थानम् ८

गोदणीयाभिधे ग्रामेगोत्रौद्वौतत्र संस्थितौ। वत्सगोत्रंप्रथमकंभारद्वाजंद्वितीयकम्

भृगुच्यवनाप्नवानौर्वपुरोधसमेव च । शीहरी प्रथमा ज्ञेया द्वितीया यक्षिणी तथा।

अस्मिन्गोत्रोद्भवा विप्रा धनधान्यसमन्विताः ॥ ८८ ॥

सामर्षा लौल्यहीनाश्च द्वेषिणः कुटिलास्तथा ।

हिंसिनो धनलुब्धाश्च मया प्रोक्तास्तु भूपते !॥ ८९ ॥

इति नवमं स्थानम् ९

कण्डवाडीआ ग्रामे विप्राः कुशगोत्रसमुद्भवाः ।

प्रवरं तस्य वक्ष्यामि शृणु त्वं च नृपोत्तम !॥ ९० ॥

विश्वमित्रो देवरात उद्दलश्च त्रयः स्मृताः ।

चचाई देवी सा प्रोक्ता शृणु त्वं नृपसत्तम !॥ ९१ ॥

यजन्ते क्रतुभिस्तत्र हरचित्तैकमानसाः । सर्वविद्यासु कुशलाब्राह्मणाः सत्यवादिनः

इति दशमं स्थानम् १०

वेखलोया मया प्रोक्ता कुत्सवंशे समुद्भवाः । प्रवरत्रयसंयुक्ताः शृणु त्वं च नृपोत्तम

विश्वामित्रो देवराजौदलश्चेति त्रयः स्मृताः । चचाई देवीतेषांवैकुलरक्षाकरीस्मृता

ब्राह्मणाश्च महात्मानःसत्त्ववन्तो गुणान्विताः । तपस्वियोगिनश्चैववेदवेदाङ्गपारगाः

सात्वश्च सदाचाराविष्णुभक्तिपरायणाः । स्नानसंध्यापरानित्यं ब्रह्मभोज्यपरायणाः

अस्मिन्वंशे मया प्रोक्ताः शृणु त्वं च अतःपरम् ॥ ९७ ॥

इत्येकादशं स्थानम् ११

देहलोडीआ ये प्रोक्ताः कुत्सप्रवरसंयुताः । आंगिरस आम्बरीषोयुवनाश्वस्तृतीयकः

गोत्रदेवीमयाप्रोक्ताश्रीशेषदुर्बलेति च । कुत्सवंशेच येजाताःसद्वृत्ताःसत्यभाषिणः

वेदाध्ययनशीलाश्च परच्छिद्रैकदर्शिनः । सामर्षालौल्यलोहीनाद्वेषिणःकुटिलास्तथा

हिंसिनो धनलुब्धाश्च ये च कुत्ससमुद्भवाः ॥ १०१ ॥

इति द्वादशं स्थानम् १२

कोहे च ब्राह्मणाः प्रोक्तागोत्रत्रितयसंयुताः । भारद्वाजस्तथावत्सस्तृतीयःकुशएव च

प्रवराण्यहं तथावक्ष्येयशागोत्रक्रमेण हि । भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजमदग्निस्तथैवच

कुशप्रवरं तृतीयं तुप्रवरत्रयमेव च । विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदलमेव च ॥१०४

यक्षिणी प्रथमाप्रोक्ता द्वितीयाशीहुरी तथा । तृतीयाचचाई प्रोक्तायथानुक्रमगोत्रजा

अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रौतस्मार्त्तरता बुधाः ।

वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्द्दनाः ॥ १०६ ॥

रोषिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः । ब्रह्मकर्मपराः सर्वेमयाप्रोक्ताद्विजोत्तमाः

इति त्रयोदशं स्थानम् १३

चान्दणखेडे ये जाता भारद्वाजसमुद्भवाः ।

आङ्गिरसोवार्हस्पत्य स्तृतीयो भारद्वाजस्तथा ॥ १०८ ॥

यक्षिणी चास्य वै देवी प्रोक्ता व्यासेन धीमता ।

भारद्वाजास्तु ये जाता द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ १०९ ॥

शान्ता दान्ताः सुशीलाश्च धनपुत्रसमन्विताः ।

धर्मारण्ये द्विजाः श्रेष्ठाः क्रतुकर्मणि कोविदाः ॥ ११० ॥

गुरुभक्तिरताः सर्वे भासयन्ति स्वकं कुलम् ॥ १११ ॥

इति चतुर्दशं स्थानम् १४

थलग्रामेच येजाताभारद्वाजसमुद्भवाः । आङ्गिरसो वार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः

अस्मिन्गोत्रे च येजातावाडवाधनिनःशुभाः । वस्त्रालङ्करणोपेताद्विजभक्तिपरायणाः

ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः । गोत्रदेवी मयाख्यातायक्षिणीनाम रक्षिणी

इति पञ्चदशं स्थानम् १५

मोऊत्रीयाश्च ये जाताद्वौगोत्रौतत्रकार्तितौ । भारद्वाजःकश्यपश्च देवीद्वितयमेव च

चामुण्डा यक्षिणी चैव देवीचात्रप्रकीर्त्तिता । कश्यपाऽवत्सारश्चैवनैध्रुवश्चतृतीयकः

आङ्गिरसो वार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ।

प्रियवाक्या महादक्षा गुरुभक्तिरताःसदा ॥ ११७ ॥

सदा प्रतिष्ठावन्तश्च सर्वभूतहिते रताः । यजन्तिते महायज्ञान्काश्यपा ये द्विजातयः

सर्वेषां याजनकरा याज्ञिकाःपरमाः स्मृताः ।

इति षोडशं स्थानम् १६

हार्थाजणेच येजातावत्साभारद्वाजास्तथा । ज्ञानजायक्षिणी चैवगोत्रदेव्यौप्रकीर्तिते
अस्मिन्गोत्रे च येजाताःपञ्चयज्ञरताःसदा । लोभिनःक्रोधिनश्चैव प्रजावन्तोवहुश्रुताः
स्नानदानादिनिरता विष्णुभक्तिपरायणाः । व्रतशीलागुणज्ञानमूर्खा वेदविवर्जिताः
इति सप्तदशं स्थानम् १७

कपड्वाणजा ब्राह्मणास्तु भारद्वाजाः कुशास्तथा ।
देवी च यक्षिणी प्रोक्ता द्वितीया चचाई तथा ॥ १२३ ॥
आङ्गिरसबार्हस्पत्यौ भारद्वाजस्तृतीयकः । विश्वामित्रोदेवरातस्तृतीयोदल एव च
अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यवादिजितव्रताः ।
जितेन्द्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहारा शुभाननाः ॥ १२५ ॥
सदोद्यताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः । निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥
दीर्घदर्शिनो महातेजा महामायाविमोहिताः ॥ १२७ ॥

इत्यष्टादशंस्थानम् १८

जन्होरीवाडवाः प्रोक्ताः कुशप्रवरसंयुताः । विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदल एव च
तारणी च महामाया गोत्रदेवीप्रकीर्त्तिता । अस्मिन्वंशेसमुत्पन्नावाडवा दुःसहानृप
महोत्कटामहाकायाःप्रलम्बाश्चमहोद्धताः । क्लेशरूपाःकृष्णवर्णाःसर्वशास्त्रविशारदाः
बहुभुग्धनिनो दक्षा द्वेषपापविवर्जिताः । सुवस्त्रभूपा वै रूपा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥
इत्येकोनविंशतितमं स्थानम् १९

वनोडीयाश्च ये जातागोत्राणांत्रयमेवच । कुशकुत्सौचप्रवरौतृतीयोभारद्वाजस्तथा
विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च । आङ्गिरस आम्बरीषो युवनाश्वस्तृतीयकः
आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च । शैवलाप्रथमाप्रोक्ता तथाशान्ताद्वितीयका
तृतीया धारशान्तिश्च गोत्रदेव्यो ह्यनुक्रमात् ।
अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बलादीनमानसाः ॥ १३५ ॥
असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम । सर्वविद्याकुशलिनोब्राह्मणाब्रह्मवित्तमाः

इतिविंशतितमं स्थानम् २०

कीणावाचनकं स्थानं यदेकाधिकविंशतिः ।
भारद्वाजाश्च विप्रेन्द्राः कथिता ब्राह्मणाः शुभाः ॥ १३७ ॥
आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च । यक्षिणी चतथादेवीगोत्रदेवी प्रकीर्तिता
अस्मिन्गोत्रे च येजातावाडवाधनिनःशुभाः । वस्त्रालङ्करणोपेताद्विजभक्तिपरायणाः
ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १४० ॥

इत्येकविंशतितमं स्थानम् २१

गोविन्दणाचस्वस्थाने ये जाता ब्रह्मसत्तमाः । कुशगोत्रं च वै प्रोक्तंप्रवरत्रयमेव च
विश्वामित्रो देवरातौदलप्रवरमेव च । चचाई च महादेवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥
अस्मिन्गोत्रे च ये जाताब्राह्मणाब्रह्मवेदिनः । यजन्तेक्रतुभिस्तत्रहृष्टाश्चित्तैकमानसाः
सर्वविद्यासु कुशला ब्रह्मण्या ब्रह्मवित्तमाः ॥ १४४ ॥

इति द्वाविंशतितमं स्थानम् २२

थलत्यजा हि विप्रेन्द्रा द्वौ गोत्रौ चाप्यधिष्ठितौ ।
धारणं सङ्कुशं चैव गोत्रद्वितयमेव च ॥ १४५ ॥
अगस्त्यो दार्ढ्य च्युतश्च रथ्यवाहन मेव च । विश्वामित्रोदेवरातस्तृतीयौदलएवच
देवी च छत्रजा प्रोक्ता द्वितीया थलजा तथा ।
धारणसगोत्रे ये जाता ब्रह्मण्या ब्रह्मवित्तमाः ॥ १४७ ॥
त्रिप्रवराश्चैव विख्याताः सत्त्ववन्तो गुणान्विताः ।
तदन्वये च ये जाता धर्मकर्म समाश्रिताः ॥ १४८ ॥
धनिनोज्ञाननिष्ठा च तपोयज्ञक्रियादिषु । त्रयोविंशंप्रोक्तमेतत्स्थानंमोढकजातिनाम्

इतित्रयोविंशतितमं स्थानम्

वारणसिद्धाश्च ये प्रोक्ता ब्राह्मणा ज्ञानवित्तमाः ।
अस्मिन्गोत्रे च ये विप्राः सत्यवादिजितव्रताः ॥ १५० ॥
जितेन्द्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहारा शुभाननाः । सदोद्यताःपुराणज्ञामहादानपरायणाः

निर्द्वेषिणोऽलोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः । दीर्घदर्शिनोमहातेजामहामायाविमोहिताः

चतुर्विंशतितमं प्रोक्तं स्वस्थानं परमं मतम् ॥ १५३ ॥

इतिचतुर्विंशतितमं स्थानम् २४

भालजाश्चात्र वै प्रोक्ता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ १५४ ॥

वत्सगोत्रं कुशंचैव गोत्रद्वितयमेव च । तेषां प्रवराण्यहं वक्ष्ये पञ्चत्रितयमेव च ॥

भृगुश्च्यवनाप्न (नु) वानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ १५५ ॥

आङ्गिरसोम्बरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः । शान्ता च शेषलाचात्र देवीद्वितयमेव च

अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना सद्वृत्ताःसत्यभाषिणः ।

शान्ताश्च भिन्नवर्णाश्च निर्धनाश्च कुचैलिनः ॥ १५७ ॥

सगर्वा लौल्ययुक्ताश्च वेदशास्त्रेषु निश्चलाः ।

पञ्चविंशतितमं प्रोक्तं स्वस्थानं मोढज्ञातिनाम् ॥ १५८ ॥

इतिपञ्चविंशतितमं स्थानम् २५

महोवीआश्च ये सन्ति ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः । एकमेवच वै गोत्रंकुशसञ्ज्ञंपवित्रकम्

विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदल एव च । देवी चचाई चैवात्ररक्षारूपा व्यवस्थिता

अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यवादिजितेन्द्रियाः ।

सत्यव्रताः सुरूपाश्च अल्पाहारा शुभाननाः ॥ १६१ ॥

दयालवः सुशीलाश्चसर्वभूतहिते रताः । षड्विंशतितमंप्रोक्तंस्वस्थानंब्रह्मवादिनम्

रामेण संस्तुताश्चैव सानुजेन तथैव च ॥ १६३ ॥

इतिषड्विंशतितमं स्थानम् २६

तियाश्रीयामथो वक्ष्ये स्वस्थानं सप्तविंशकम् ।

अस्मिन्स्थाने च ये जाता ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १६४ ॥

शाण्डिल्यगोत्रं चैवात्र कथितं वेदसत्तमैः । पञ्चप्रवरमथोप्रोक्तंज्ञानजा चात्र देवता

काश्यपावत्सारश्चैवशाण्डिलोऽसित एव च । पञ्चमो देवलश्चैव प्रवराणितथाक्रमात्

ज्ञानजा च तथा देवी कथिता स्थानदेवता ॥ १६६ ॥

अस्मिन्वंशे च ये जातास्ते द्विजाः सूर्यवर्चसः ।

चन्द्रवच्छीतलाः सर्वे धर्मारण्ये व्यवस्थिताः ॥ १६७ ॥

सदाचारा महाराज वेदशास्त्रपरायणाः । याज्ञिकाश्च शुभाचाराः सत्यशौचपरायणाः

धर्मज्ञा दानशीलाश्च निर्मलाहिमदोत्सुकाः । तपःस्वाध्यायनिरतान्यायधर्मपरायणाः

सप्तविंशतिमंस्थानं कथितं ब्रह्मवित्तमैः ।

इतिसप्तविंशं स्थानम् २७

गोधरीयाश्च येजाता ब्राह्मणा ज्ञानसत्तमाः । गोत्रत्रयमथोवक्ष्ये यथाचैवाप्यनुक्रमात्

प्रथमं धारणसं चैवजातूकर्णंद्वितीयकम् । तृतीयं कौशिकं चैवयथाचैवाप्यनुक्रमात्

धारणसगोत्रेयेजाताः प्रवरैस्त्रिभिःसंयुताः । अगस्तिश्चदार्ढच्युतइध्मवाहनसञ्ज्ञकः

वसिष्ठश्च तथाऽऽत्रेयो जातूकर्णस्तृतीयकः ।

विश्वामित्रो माधुच्छन्दसअघमर्षणस्तृतीयकः ॥ १७३ ॥

महाबला च मालेया द्वितीया चैव यक्षिणी ।

तृतीया च महायोगी गोत्रदेव्यः प्रकीर्त्तिताः ॥ १७४ ॥

अस्मिन्वंशेचये जाताब्राह्मणाःसत्यवादिनः । अलौल्याश्चमहायज्ञावेदाज्ञाप्रतिपालकाः

इत्यष्टाविंशं स्थानम् २८

वाटस्त्रहाले ये जाता गोत्रत्रितयमेव च । धारणं प्रथमं ज्ञेयं वत्ससञ्ज्ञं द्वितीयकम्

तृतीयं कुत्ससञ्ज्ञं च गोत्रदेव्यस्तथैवच । प्रथमं धारणसगोत्रं प्रवरत्रयमेव च

अगस्तिदार्ढच्युतश्चैव इध्मवाहन एव च ।

द्वितीयं वत्ससंज्ञं हि प्रवराणि च पञ्च वै ॥ १७८ ॥

भृगुच्यवनाप्नवानौर्वजमदग्निस्तथैव च । तृतीयं कुत्ससञ्ज्ञं हि प्रवरत्रयमेव च

आङ्गिरसाम्बरीषौ चयौवनाश्वस्तृतीयकः । देवी चच्छत्रजाचैवद्वितीया शेषलातथा

ज्ञानजा चैव देवी च गोत्रदेव्यो ह्यनुक्रमात् ।

अस्मिन्गोत्रे च ये विप्राः सत्यवादिजितेन्द्रियाः ॥ १८१ ॥

सुरूपाश्चाल्पाहाराश्च महादानपरायणाः । निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः

दीर्घदर्शिनो महातेजा महोत्काः सत्यवादिनः ॥ १८३ ।

इत्येकोनत्रिंशं स्थनम् २९

माणजाच महास्थानंगोत्रद्वितयमेव च । शाण्डिल्यश्च कुशश्चैवगोत्रद्वयमितीरितम्
काश्यपोऽवत्सारश्च शांडिल्योऽसितएवच । पञ्चमो देवलश्चैव एकगोत्रं प्रकीर्तितम्
ज्ञानजा च तथा देवी कथिता चात्र सैव च । द्वितीयं च कुशं गोत्रं प्रवरत्रयमेव च
विश्वामित्रो देवराजस्तृतीयौदलमेव च । ज्ञानदा चात्र वै देवीद्वितीयासंप्रकीर्तिता

अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ।
असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम !॥ १८८ ॥
सर्वविद्याकुशलिनो ब्रह्मणा ब्राह्मसत्तमाः ॥ १८९ ॥

इति त्रिंशं स्थानम् ३०

साणदा चपरंस्थानं पवित्रंपरमं मतम् । कुशप्रवरजा विप्रास्तत्रस्थाःपावनाःस्मृताः
विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च । ज्ञानदा च महादेवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता
अस्मिन्गोत्रेतुये जाता दुर्बलादीनमानसाः । असत्यभाषिणोविप्रालोभिनोनृपसत्तम

सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ १९३ ॥

इत्येकत्रिंशंस्थानम् ३१

आनन्दीया चसंस्थानं गोत्रद्वितयमेवच । भारद्वाजंनामचैकंशांडिल्यं च द्वितीयकम्
आङ्गिरसोबार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः । चचाईचात्रया देवीगोत्रदेवी प्रकीर्तिता
काश्यपावत्सारश्च शाण्डिल्योऽसितए व च । पञ्चमो देवलश्चैव प्रवराणियथाक्रमम्
ज्ञानजा चतथादेवीकथितागोत्रदेवता । अस्मिन्गोत्रेचयेजातानिर्लोभाः शुद्धमानसाः

यदृच्छालाभसंतुष्टा ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ १९८ ॥

इति द्वात्रिंशं स्थानम् ३२

पाटडीया परं स्थानं पवित्रं परिकीर्तितम् । कुशगोत्रं भवेदत्र प्रवरत्रयसंयुतम्
विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलएव हि । अस्मिन्गोत्रेच ये जातावेदशास्त्रपरायणाः

मदोद्धराश्च ते विप्रा न्यायमार्गप्रवर्तकाः ॥ २०१ ॥

इति त्रयस्त्रिंशं स्थानम् ३३

टीकोलिया परंस्थानं कुशगोत्रं तथैव च । विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च
चचाई चात्रवैदेवीगोत्रदेवीप्रकीर्तिता । अस्मिन्गोत्रेभवाविप्राः श्रुतिस्मृतिपरायणाः

रोगिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ।
ब्रह्मक्रियापराः सर्वे मोढाः प्रोक्ता मयात्र वै ॥ २०४ ॥

इति चतुस्त्रिंशं स्थानम् ३४

गर्भाधाणीयंपरमं स्थानं प्रोक्तंवैपंचत्रिंशकम् । गोत्रंधारणसं चैवदेवीचात्रमहाबला
अगस्तिदार्ढच्युतइध्मवाहनसंज्ञकाः । अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मतत्पराः

अलौल्याश्च महाप्राज्ञा वेदाज्ञाप्रतिपालकाः ।

इति पञ्चत्रिंशं स्थानम् ३५

मात्राच परमं स्थानं पवित्रंसर्वदेहिनाम् । कुशगोत्रं पवित्रं तु परमं चात्र धिष्ठितम्
विश्वामित्रो देवरातो दलश्चैव तृतीयकः । ज्ञानदा च महादेवी सर्वलोकैकरक्षिणी

अस्मिन्वंशे समुद्भूता ब्राह्मणा देवतत्पराः ।
सस्वाध्यायवषट्कारा वेदशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ २१० ॥

इति षट्त्रिंशं स्थानम् ३६

नातमोरा परंस्थानं पवित्रंपरमं शुभम् । कुशगोत्रं च तत्रास्ति प्रवरत्रयसंयुतम्
विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेवच । ज्ञानजा चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता
अस्मिन्वंशे भवा ये च ब्राह्मणाब्रह्मवित्तमा । धर्मज्ञाः सत्यवक्तारो व्रतदानपरायणाः

इति सप्तत्रिंशं स्थानम् ३७

बलोला च महास्थानं पवित्रं परमाद्भुतम् । कुशगोत्रं समाख्यातं प्रवरत्रयमेव च
पूर्वोक्तंप्रवरं चैव देवीचैवात्र मानदा । वंशेस्मिन्परमाः प्रोक्ताः काजेशेनविनिर्मिताः

असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ।
सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ २१६ ॥

इत्यष्टत्रिंशं स्थानम् ३८

राज्यजाच्च महास्थानं लौगाक्षाप्रवरं तथा । काश्यपावत्सारवाशिष्ठं प्रवरत्रयमेव च
भद्राच्च योगिनीचैव गोत्रदेवी प्रकीर्तिता । अस्मिन्वंशे समुद्भूताब्राह्मणावेदतत्पराः
नित्यस्नाननित्यहोमनित्यदान परायणाः । नित्यधर्मरताश्चैव नित्यनैमित्ततत्पराः

इत्येकोनचत्वारिंशं स्थानम् ३९

रूपोला परमं स्थानं पवित्रमतिपुण्यदम् । अस्मिन्गोत्रत्रये चैव देवीत्रितयमेव च
प्रथमंकुत्सवत्साख्यौभारद्वाजस्तृतीयकः । आङ्गिरसोम्बरीषश्चयौवनाश्वस्तृतीयकः

भृगुच्यवनाप्न (प्नु) वानौर्वजगदग्निस्तथैव च ।
आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजस्तथैव च ॥ २२२ ॥

क्षेमलाचैववैदेवीधारभट्टारिका तथा । तृतीया क्षेमला प्रोक्ता गोत्रमाताह्यनुक्रमात्
अस्मन्गोत्रेच ये जाता पञ्चयज्ञरताःसदा । लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायन्तेबहुप्रजाः
स्नानदानादिनिरताः सदा च विजितेन्द्रियाः । वापीकूपतडागानांकर्त्तारश्चसहस्रशः

इति चत्वारिंशं स्थानम् ४०

बोधणी परमं स्थानं पवित्रं पापनाशनम् । कुशश्च कौशिकश्चैव गोत्रद्वितयमेव च
विश्वामित्रश्च प्रथमो देवरातोदलेति च । विश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति तथैव च

यक्षिणी प्रथमा चैव द्वितीया तारणी तथा ।
अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ २२८ ॥

असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम । सर्वविद्याकुशलिनोब्राह्मणाब्रह्मसत्तमाः

इत्येकचत्वारिंशं स्थानम् ४१

छत्रोटा च परं स्थानं सर्वलोकैकपूजितम् । कुशगोत्रं समाख्यातं प्रवरत्रयमेव हि
विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो दलमेव वै । चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता
अस्मिन्वंशेभवाश्चैव वेदशास्त्रपरायणाः । महोदयाश्च ते विप्रा न्यायमार्गप्रवर्तकाः

इति द्विचत्वारिंशं स्थानम् ४२

खल एवात्र संस्थानंत्रयश्चत्वारिंशमेव हि । वत्सगोत्रोद्भवाविप्रा कृषिकर्मप्रवर्तकाः
गोत्रजाज्ञानजादेवीप्रवराःपञ्चएव हि । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येतिचैवहि

अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रौताग्निसुनिषेवकाः ।
वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्दनाः ॥ ३५ ॥

रोषिणो लोभिनो हृष्टा यजने याजने रताः । सर्वभूतदयाविष्टास्तथापरोपकारिणः

इति त्रय (त्रि) श्चत्वारिंशं स्थानम् ४३

वासन्तज्याश्च विप्राणां कुशगोत्रमुदाहृतम् । विश्वामित्रो देवारास्तृतीयोदलमेवहि
चत्राईचात्रवैदेवीगोत्रदेवीप्रकीर्तिता । अस्मिन्वंशे च ये जाताः पूर्वोक्ताब्रह्मतत्पराः
परोपकारिणश्चैव परचित्तानुवर्तिनः । परस्वविमुखाश्चैव परमार्गप्रवर्त्तकाः ॥ ३९ ॥

इति चतुश्चत्वारिंशं स्थानम् ४४

अतःपरंचसंस्थानंजाखासणमुदाहृतम् । गोत्रंवै वात्स्यसंज्ञन्तु गोत्रजाशीहुरीतथा

प्रवराणि च पञ्चैव मया तव प्रकाशितम् ॥ २४० ॥

भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वपुरोधसःस्मृताः । अस्मिन्वंशेचयेजाताश्चाडचाःसुखवासिनः

विप्राः स्थूलाश्च ज्ञातारः सर्वकर्मरताश्चवै ॥ ४१ ॥

सर्वे धर्मैकविश्वासाः सर्वलोकैकपूजिताः । वेदशास्त्रार्थनिपुणा यजने याजने रताः
सदाचाराः सुरूपाश्च तुन्दिलादीर्घदर्शिनः । शीहुरी चात्र वै देवीकुलदेवीप्रकीर्तिता

इति पञ्चचत्वारिंशं स्थानम् ४५

पञ्चत्वारिंशकं स्थानं मोटानां तु प्रकाशितम् ।
गोतीआनामसञ्ज्ञा तु कुशगोत्रमिहास्ति च ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रं प्रथमञ्चैव द्वितीयं देवरातकम् । तृतीयमौदलञ्चैवप्रवरत्रितयं त्विदम्
यक्षिणीचात्रवैदेवी राक्षसानांप्रभञ्जनी । अस्मिन्वंशेचये जाता ब्राह्मणाब्रह्मतत्पराः

धर्मे मतिप्रवृत्ताश्च धर्मशास्त्रेषु निष्ठिताः ॥ ४४ ॥

इति षट्चत्वारिंशं स्थानम् ४६

सप्तचत्वारिंशकञ्च संस्थानं परिकीर्तितम् । वरलीयाख्यसंस्थानं पवित्रं परमंमतम्
भारद्वाजं तथा गोत्रं प्रवराणि तथैवच । यक्षिणीचात्र वै देवी कुलदेवी प्रकीर्तिता
आङ्गिरसंबार्हस्पत्यंभारद्वाजंतृतीयकम् । अस्मिन्वंशे च ये जाताब्राह्मणाःपूतमूर्तयः

येषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति पापिनो नराः ॥ २५१ ॥

इति सप्तचत्वारिंशं स्थानम् ४७

दुर्धायाख्यं परं स्थानं गोत्रद्वितयमेव च । धारणसं तथा गोत्रमाङ्गिरकसमेव च
अगस्तिदार्ढच्युतइध्मवाहनसंज्ञकम् । छत्राई च महादेवी द्वितीयं प्रवरं शृणु ॥५३॥
आङ्गिरसाम्बरीषौ चयौवनाश्वस्तृतीयकः । ज्ञानदा शेषलाचैव ज्ञानदा सर्वदेहिनाम्
अस्मिन्वंशेसमुत्पन्नावाडवा॰दुःसहा नृप । मदोत्कटामहाकायाःप्रलम्भाश्चमदोद्धताः
क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाःसर्वशास्त्रविशारदाः । बहुभुग्धनिनोदक्षा द्वेपपापविवर्जिताः

इत्यष्टचत्वारिंशकं स्थानम् ४८

हासोल्लासं प्रवक्ष्यामि स्वस्थानं चात्र संश्रुतम् ।
शाण्डिल्यगोत्रं चैवात्र प्रवरैः पञ्चभिर्युतम् ॥ २५७ ॥
भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैजामदग्न्यकम् । यक्षिणीचात्र वै देवीपवित्रापापनाशिनी
अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणाः स्थूलदेहिनः ।
लम्बोदरा लम्बकर्णा लम्बहस्ता महाद्विजाः ॥ २५६ ॥
अरोगिणः सदा देवाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ २६० ॥

इत्येकोनपञ्चाशत्तमं स्थानम् ४६

वेहालाख्यं च संस्थानं पञ्चाशत्तममेव हि । कुशगोत्रं तथा चैव देवीचात्र महाबला
अस्मिन्गोत्रे भवाविप्रादुष्टाः कुटिलगामिनः । धनिनो धर्मनिष्ठाश्चवेदवेदाङ्गपारगाः
दानभोगरताः सर्वे श्रौते च कृतबुद्धयः ॥ २६३ ॥

इति पञ्चाशत्तमं स्थानम् ५०

असाला परमं स्थानं प्रवरद्वयमेव हि । कुशश्च धारणश्चैव प्रवराणि क्रमेण तु ॥
विश्वामित्रो देवरातोदेवलस्तु तृतीयकः । ज्ञानजा च तथा देवीगोत्रदेवी प्रकीर्तिता

इत्येकपञ्चाशत्तमं स्थातम् ५१

नालोलोपरमंस्थानंद्विपञ्चाशत्तमंकिल । वत्सगोत्रंतथाख्यातं द्वितीयंधारणसंतथा
प्रवराश्चैव पूर्वोक्ता देव्युक्ता पूर्वमेव हि । अस्मिन्वंशेच येजाताः पवित्राःपरमामताः

बहुनोक्तेन किं विप्राः सर्व एवात्र सत्तमाः । सर्वे शुद्धा महात्मानःसर्वे कुलपरम्पराः

इति द्वापञ्चाशत्तमं स्थानम् ५२

देहोलं परमं स्थानं ब्राह्मणानां परंतप । कुशवंशोद्भवा विप्रास्तत्र जाता नृसत्तम
पूर्वोक्तप्रवराण्येव देवीपूर्वोदिता मया । तस्मिन्गोत्रेद्विजाजाताः पूर्वोक्तगुणशालिनः

इति त्रिपञ्चाशत्तमं स्थानम् ५३

सोहासीयापुरं स्थानं गोत्रत्रितयमेवहि । भारद्वाजस्तथा ख्यातं गोत्रंवत्संतथैव च
यक्षिणी ज्ञानजा चैव सिहोली च यथाक्रमम् ।
एतद्वंशपरीक्षा च पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥ २७२ ॥

इति चतुःपञ्चाशत्तमंस्थानम् ५४

पञ्चपञ्चाशकं स्थानंप्रवक्ष्यामितवाधुना । नाम्नासंहालियास्थानं दत्तं रामेण वै पुरा
तत्र वैकुत्सगोत्रस्थाब्राह्मणा ब्रह्मवर्चसः । स्वधर्मनिरता नित्याःस्वकर्मनिरताश्चते
आङ्गिरसाम्बरीषेच यौवनाश्वमतः परम् ।
शान्ता चैवाऽत्र वै देवी शान्तिकर्मणि शान्तिदा ॥ २७५ ॥

इति पञ्चपञ्चाशत्तमं स्थानम् ५५

एवं मया ते गोत्राणि स्थानान्यपि तथैव च । प्रवराणि तथैवात्र ब्राह्मणानां परंतप
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रैविद्यानां परंतप । स्वस्थानं च मया प्रोक्तं यथानुक्रमेण तु
शीलायाः प्रथमं स्थानं मण्डोरा च द्वितीयकम् ।
एवडी च तृतीयं हि गुन्दराणा चतुर्थकम् ॥ २७८ ॥
पञ्चमं कल्याणीया देगामा षष्ठकं तथा । नायकपुरा सप्तमं च डर्लाआ चाष्टमं तथा
कडोव्या नवमं चैव कोहाटोयादशमं तथा ।
हरडीयैकादशं चैव भटुकीयाद्वादशं तथा ॥ २८० ॥
संप्राणावातथा चात्र कन्दरावाप्रकीर्तितम् । वासरोवा त्रयोदशं शरंडावा चतुर्दशम्
लोलासणा पञ्चदशं वारोला षोडशं तथा ।
नागलपुरा मया चात्र उक्तं सप्तदशं तथा ॥ २८२ ॥

ब्रह्मोवाच

चातुर्विद्यास्तु येविप्रा नागताः पुनरागताः । वसति तत्र रम्येच चक्रिरेतेद्विजोत्तमाः
चतुर्विंशतिसंख्याका रामशासनलिप्सया । हनूमन्तंप्रति गता व्यावृत्ताःपुनरागताः
तेषांदोषात्समस्तास्ते स्थानभ्रंशत्वमागताः । कियत्काले गतेतेषांविरोधःसमपद्यत
भिन्ना चारा भिन्नभाषा वेशसंशयमागताः ।
पञ्चदशसहस्राणां मध्ये ये के च वाडवाः ॥ २८६ ॥
कृषिकर्मरता आसन्केचिद्यज्ञपरायणाः । केचिन्मल्लाश्च सञ्जाताः केचिद्वै वेदपाठकाः
आयुर्वेदरताः केचित्केचिद्रजकयाजकाः । सन्ध्यास्नानपराःकेचिन्नीलीकर्तृप्रयाजकाः
तंतुक्रयाच्च(ज)नरतास्तन्तुवायादियाचकाः । कलौप्राप्तेद्विजाभ्रष्टाभविष्यन्तिनसंशयः
शूद्रेषु जातिभेदः स्यात्कलौ प्राप्ते नराधिप ।
भ्रष्टाचाराः परं ज्ञात्वा ज्ञातिबन्धेन पीडिताः ॥ २९० ॥
भोजनाच्छादनेराजन्परित्यक्तानिजैर्जनैः । न कोऽपिकन्यां विवहेत्संसर्गेणकदाचन
ततस्ते वणिजोराजंस्तैलकाराःकलौकिल । केचिच्चकुम्भकाराश्चकेचित्तन्दुलकारिणः
राजपुत्राश्रिताः केचिन्नानावर्णसमाश्रिताः । कलौप्राप्ते तु वणिजो भ्रष्टाःकेपिमहीतले
तेषां तु पृथगाचाराः सम्बन्धाश्च पृथक्कृताः ।
सीतापुरे च वसतिः केषाञ्चित्समजायत ॥ २९३ ॥
साभ्रमत्यास्तटे केचिद्यत्र कुत्रव्यवस्थिताः । सीतापुरात्तुयेपूर्वं भयभीताःसमागताः
साभ्रमत्युत्तरेकूले श्रीक्षेत्रीये व्यवस्थिताः । यदातेषां पदंस्थानंदत्तंवै सुखवासकम्
पुनस्तेऽपि गताः सद्यस्तस्मिन्सीतापुरे स्वयम् ।
पञ्चपञ्चाशद्ग्रामाश्च दत्तास्तु पुनरागमे ॥ २९६ ॥
रामेण मोढविप्राणां निवासांस्तेषु चक्रिरे ।
वृत्तिबाह्यास्तु ये विप्रा धर्मारण्यान्तरस्थिताः ॥ २९७ ॥
नास्माकं वणिजांवृत्तौग्रामवृत्तौनकिञ्चन । प्रयोजनंहिविप्रेन्द्रावासोऽस्माकंतुरोचते
इत्युक्ते समनुज्ञातास्त्रैविद्यैस्तैर्द्विजोत्तमैः । तेषु ग्रामेषु तेविप्राश्चतुर्विद्या द्विजोत्तमाः

स्वकर्मनिरताः शान्ताः कृषिकर्मपरायणाः । धर्मारण्यान्नातिदूरेधेनूः सञ्चारयन्ति ते
बहवस्तत्र गोपाला बभूवुर्द्विजबालकाः ।
चातुर्विद्यास्तु शिशवस्तेषां धेनूरचारयन् ॥
तेषां भोजनकामाय अन्नपानादिसत्कृतम् ॥ ३०१ ॥
अनयन्वैयुवतयो विधवाअपिबालकाः । कालेन कियताराजंस्तेषां प्रीतिरभून्मिथः
गोपाला बुभुजुः प्रेम्णा कुमार्यो द्विजबालिकाः ।
जाताः सगर्भास्ताः सर्वा दृष्टास्तैर्द्विजसत्तमैः ॥
परित्यक्ताश्च सदनाद्धिक्कृताः पापकर्मणा ॥ ३०४ ॥
ताभ्यो जाता कुमारा ये कातीभा गोलकास्तथा ।
धेनुजास्ते धरालोके ख्यातिं जग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ ३०५ ॥
वृत्तिबाह्यास्तु ते विप्रा भिक्षां कुर्वन्ति नित्यशः ।
अन्यच्च श्रूयतां राजंस्त्रैविद्यानां द्विजन्मनाम् ॥ ३०६ ॥
कुष्ठी कोऽपि तथा पङ्गुर्मूर्खो वा बधिरोऽपिवा ।
काणो वाऽप्यथ कुब्जोवा बद्धवागथवा पुनः ॥ ३०७ ॥
अप्राप्तकन्यकाह्येतेचातुर्विद्यांसमाश्रिताः । वित्तेन महताराजन्सुतास्तेषांकुमारिकाः
उद्वाहितास्तदा राजंस्तस्माज्जातार्भकास्तु ये ।
त्रिदलजास्ते विख्याताः क्षितिलोकेऽभवंस्ततः ॥ ३०९ ॥
वृत्तिं चक्रुर्ब्राह्मणास्तेऽन्योन्यं मिश्रसमुद्भवाः ।
अन्यच्च श्रूयतां राजंस्त्रैविद्यानां द्विजन्मनाम् ॥ ३१० ॥
रामदत्तेनग्रामेण करग्रहणहेतवे । एकीभूय द्विजैः सर्वैर्ग्रामंप्रादाय तं बलिम् ॥ ११ ॥
अर्द्धं निवेदयामासुरर्द्धंचैवोपरक्षितम् ।
एतल्लब्धं हि मन्वानास्तेद्विजा लौल्यभागिनः ॥ ३१२ ॥
महास्थानगता ये च ते हि विस्मयमाययुः ।
तन्मध्ये कोऽपि विप्रस्तानुवाच कुपितो वचः ॥ ३१३ ॥

विप्र उवाच

अनृतं चैव भाषन्ते लौल्येन महता वृताः । पुत्रपौत्रविनाशाय ब्रह्मस्वेष्वतिलोलुपाः
नविषंविषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम्
ब्रह्मस्वेन च दग्धेषुपुत्रदारगृहादिषु । न च तेह्यपि तिष्ठन्ति ब्रह्मस्वेन विनाशिताः
ननाकं लभते सोऽथसदा ब्रह्मस्वहारकः । यदावराटिकां चैव ब्राह्मणस्य हरन्ति ये
ततो जन्मत्रयाण्येव हर्त्ता निरयमाव्रजेत् ।
पूर्वजा नोपभुञ्जन्ति तत्प्रदत्तं जलं क्वचित् ॥ ३१८ ॥
क्षयाहेनोपभुञ्जन्ति तस्य पिण्डोदकक्रियाः । सन्ततिंनैवलभते लभ्यमानानजीवति
यदि जीवति दैवाच्चेद् भ्रष्टाचारा भवेदिति ॥ ३२० ॥

एकादशविप्रा ऊचुः

नासत्यं भाषितं विप्राः कथंदूष्यसे हि नः । अपराधंविनाकस्यकटूक्तिर्युज्यतेकिल
तच्छ्रुत्वा तैर्द्विजैः पार्थग्रामग्राहयिता वणिक् ।
परिपृष्टः स तत्सर्वं कथयामास कारणम् ॥ ३२२ ॥
वणिजैरेव मे दत्तो बलिश्च द्विजसत्तमाः । तत्सर्वं शुद्धभावेन कथितं तु द्विजन्मसु
ततोऽर्द्धदलं ज्ञात्वा ते कुपिता द्विजपुत्रकाः ।
वृत्तेर्बहिष्कृतास्ते वै एकादश द्विजास्ततः ॥ ३२३ ॥
एकादशसमा ज्ञातिर्विख्याता भुवनत्रये । न तेषां सहसम्बन्धो न विवाहश्चजायते ॥
एकादशसमाये च बहिर्ग्रामे वसन्ति ते । एवं भेदाः समभवन्नानामोढद्विजन्मनाम् ॥
युगानुसारात्कालेन ज्ञातीनां च वृषस्य वा ॥ ३२६ ॥
इतिश्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां तृतीयेब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ज्ञातिभेदवर्णनंनामैकोन-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

धर्मारण्यनिवासिव्यवस्थावर्णपूर्वकंधर्मारण्यपुराणश्रवणमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

ज्ञातिभेदे तु संजाते तस्मिन्मोहेरके पुरे । त्रैविद्यैः किंकृतंब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छतः

ब्रह्मोवाच

स्वस्थाने वाडवाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः । अग्निहोत्रपराः केऽपिकेऽपियज्ञपरायणाः
केऽपिचाग्निसमाधानाःकेऽपिस्मार्तानिरन्तरम् । पुराणन्यायवेत्तारोवेदवेदाङ्गवादिनः
सुखेन स्वान्सदाचारान्कुर्वन्तोब्रह्मवादिनः । एवंधर्मसमाचारान्कुर्वतांकुशलात्मनाम्
स्थानाचारान्कुलाचारानधिदेव्याश्च भाषितान् ।
धर्मशास्त्रस्थितं सर्वं काजेशैरुदितं च यत् ॥ ५ ॥
परम्परागतं धर्ममूचुस्ते वाडवोत्तमाः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः

उपास्ते यश्च लिखितं रक्तपादस्तु वाडवाः । ज्ञातिश्रेष्ठःसविज्ञेयोबलिर्देयस्ततःपरम्
रक्तचन्दनं प्रसाध्याथ प्रसिद्धं स्वकुलं तथा । कुङ्कुमारक्तपादैस्तैर्गन्धपुष्पादिचर्चितैः
सम्भूय लिखितं यच्च रक्तपादं तदुच्यते । रामस्य लेख्यं ते सर्वे पूजयन्तुसमाहिताः
रामस्य करमुद्रां च पूजयन्तु द्विजाः सदा । येषांदोषाःसदाचारेव्यभिचारादयोयदि
तेषांदण्डो विधेयस्तु य उक्तो विधिवद्द्विजैः । चिह्नंरामामुद्रायायावद्दण्डंददातिन
विनादण्डप्रदानेन मुद्राचिह्नं न धार्यते । मुद्राहस्ताश्च विज्ञेया वाडवा नृपसत्तम ॥
पुत्रेजाते पिता दद्यात्क्रोमात्रेतुबलिंसदा । पलानि विंशतिःसर्पिर्गुडःपञ्चपलानि च
कुङ्कुमादिभिरभ्यर्च्य जातमात्रः सुतस्तदा । षष्ठे च दिवसेराजन्षष्ठीं पूजयते सदा
दद्यात्तत्र बलिं साज्यं कुर्याद्धि बलिपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थान्बलीन्दद्यात्सवस्त्राञ्श्रीफलैर्युतान् ॥ १५ ॥

कुङ्कुमादिभिरभ्यर्च्यश्रीमात्रे भक्तिपूर्वकम् । वित्तशाठ्यं न कुर्वीतकुलेसन्ततिवृद्धये
तद्विचार्पयता द्रव्यंवृद्धौ यद्भाषितं पुनः । जन्मनोऽनन्तरंकार्यंजातकर्म यथाविधि
विप्रानुकीर्तिता याऽत्रवृत्तिःसापिविभज्यते । प्रथमालभ्यमानाचवृत्तिर्वैयावर्तापुनः
तस्या वृत्तेरर्द्धभागोगोत्रदेव्यै तु कल्प्यताम् । द्विगुणंवणिजांचैवपुत्रेजाते भवेदिति

माण्डलीयाश्च ये शूद्रास्तेषामर्क (र्ध) करं त्विदम् ।
अडालजानां त्रिगुणं गोभुजानां चतुर्गुणम् ॥ २० ॥

इत्येतत्कथिन्तसर्वमन्यचशूद्रजातिषु । यस्यदोषस्तुहत्यायाःसमुद्भूतो विधेर्वशात्

दण्डस्तु विधिवत्तस्य कर्त्तव्यो वेदशास्त्रिभिः ।

अगम्यागमनाद्यस्य दोषउत्पद्यते यदा । तस्यदण्डःपुनःकार्यआर्यैस्त्रैविद्यजातिभिः

अन्यायो न्यायवादी स्यान्निर्द्दोषे दोषदायकः ॥ २२ ॥

पङ्क्तिभेदस्यकर्त्ता चगोसहस्रवधःस्मृतः । वृत्तिभागविभजनंतथान्यायविचारणम्

श्रीरामदूतकस्याग्रे कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ २३ ॥

तस्य पूजां प्रकुर्वीत तदाकालेऽथवा सदा । तैलेन लेपयेत्तस्य देहे वै विघ्नशान्तये
धूपं दीपं फलं दद्यात्पुष्पैर्नानाविधैः किल । पूजितोहनुमानेवददातितस्यवांछितम्
प्रतिपुत्रं तु तस्याग्रे कुर्यान्नान्यत्र कुत्रचित् । श्रीमाताबकुलस्वामिभागधेयं तुपूर्वतः

पश्चात्प्रतिग्रहं विप्रैः कर्त्तव्यमिति निश्चितम् ।
समागमेषु विप्राणां न्यायान्यायविनिर्णये ॥ २६ ॥

निर्णयंहृदयेधृत्वातत्रस्थंश्रावयेद् द्विजान् । केवलं धर्मबुद्ध्या च पक्षपातं विवर्जयेत्
सर्वेषां सम्मतंकार्यं तद्व्यविकृतमेव च । आकारितस्ततोविप्रःसभायांभयमेतिचेत्
नतस्यवाक्यंश्रोतव्यंनिर्णीतार्थनिवारणे । यस्यवर्जस्तुक्रियतेमिलित्वासर्ववाडवैः
अन्नपानादिकं सर्वं कार्यं तेन विवर्जयेत् । तस्यकन्यानदातव्यातत्संसर्गी चतादृशः
ततोदण्डंप्रकुर्वीतसर्वैरेवद्विजोत्तमैः । भोजनंकन्यकादानमितिदाशरथेर्मतम् ॥ ३१ ॥
यत्किञ्चित्कुरुतेपापंलघुस्थूलमथापिवा । शुष्कार्द्रंवसतिचान्ने तस्मादन्नं परित्यजेत्
कुर्वंस्तत्पापभागीस्यात्तस्यदण्डोयथाविधि । न्यायंनपश्यतेयस्तुशक्तोसत्यांसदायतः

पापभागी स विज्ञेय इति सत्यं न संशयः ।

उत्कोचं यस्तु गृह्णाति पापिनांदुष्टकर्मिणाम् । सकलंचभवेत्तस्यपापंनैवात्रसंशयः
तस्यान्नं गृह्यते नैव कन्यापिन कदाचन । हितमाचरते यस्तु पुत्राणामपि वै नरः
स एतान्नियमान्सर्वान्पालयेन्नात्र संशयः । एवं पत्रं लिखित्वातुवाडवास्ते प्रहर्षिताः
प्राप्ते कलियुगे घोरे यथा पापं न कुर्वते । इति ज्ञात्वा तु सर्वे ते न्यायधर्मं प्रचक्रिरे

व्यास उवाच

कलौ प्राप्ते द्विजाः सर्वे स्थानभ्रष्टा यतस्ततः ।
पक्षमुत्कलं ग्रहीष्यन्ति तथा स्युः पक्षपातिनः ॥ ३८ ॥
भोक्ष्यन्ते म्लेच्छकग्रामान्कोलाविध्वंसिभिः किल ।
वेदभ्रष्टाश्च ते विप्रा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच

देशेदेशे गमिष्यन्ति ते विप्रा वणिजस्तथा । कथं वै ज्ञायते सर्वैः केनचिह्नेनमारिष

यस्मिन्गोत्रे समुत्पन्ना वाडवा ये महाबलाः ॥ ४२ ॥

व्यास उवाच

ज्ञायते गोत्रसञ्ज्ञाऽथ केचिच्चैव पराक्रमैः । यस्ययस्य चयत्कर्मतस्यतस्यावटङ्कः
अवटङ्कैर्हि ज्ञायन्ते नान्यथा ज्ञायते क्वचित् । गोत्रैश्च प्रवरैश्चैव अवटङ्कैर्नृपात्मज ॥

ज्ञायन्ते हि द्विजा राजन्मोढब्राह्मणसत्तमाः ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच

गोत्रैश्च प्रवरैश्चैव श्रुता एतेतवाननात् । कां वा शाखामधीयानास्तन्मेब्रूहि पितामह

व्यास उवाच

ज्ञायन्ते यत्र य (त) त्रस्था माध्यन्दिनीया महाबलाः ।
कौथमीं च समाश्रित्य केचिद्विप्रा गुणान्विताः ॥ ४७ ॥

ऋगथर्वणजा शाखा नष्टा सा च महामते । एवंवै वर्तमानास्ते वाडवा धर्मसम्भवाः
धर्मारण्येमहाभागाः पुत्रपौत्रान्विताभवन् । शूद्राःसर्वे महाभागाःपुत्रपौत्रसमावृताः

धर्मारण्ये महातीर्थे सर्वे ते द्विजसेवकाः । अभवन्रामभक्ताश्च रामाज्ञां पालयन्ति च

आज्ञामत्याऽऽदरेणेह हनूमन्तश्च (?) वीर्यवान् ।

पालयेत्सोऽपि चेदानीं सम्प्राप्ते वै कलौ युगे ॥ ५१ ॥

अदृष्टरूपी हनुमांस्तत्र भ्रमति नित्यशः । त्रैविद्या वाडवा यत्र चातुर्विद्यास्तथैव च

सभायामुपविष्टा येऽन्यायात्पापं प्रकुर्वते ।

जयो हि न्यायकर्तॄणामजयोऽन्यायकारिणाम् ॥ ५३ ॥

सापराधेयस्तु पुत्रे ताते भ्रातरि चापि वा । पक्षपातं प्रकुर्वीततस्यकुप्यतिवायुजः

कुपितो हनुमानेष धननाशं करोति वै । पुत्रनाशं करोत्येव धामनाशं तथैव च ॥

सेवार्थं निर्मितः शूद्रो न विप्रान्परिषेवते । वृत्तिंवा न ददात्येवहनुमांस्तस्यकुप्यति

अर्थनाशं पुत्रनाशं स्थाननाशं महाभयम् । कुरुतेवायुपुत्रो हि रामवाक्यमनुस्मरन्

यत्रकुत्रस्थिताविप्राशूद्रावा नृपसत्तम ! । ननिर्द्धनाभवेयुस्ते प्रसादाद्राघवस्य च ॥

योमूढश्चाप्यधर्मात्मापापपाषण्डमाश्रितः । निजान्विप्रान्परित्यज्यपरज्ञातींश्चमन्यते

तस्य पूर्वकृतं पुण्यं भस्मी भवति नान्यथा । अन्येषां दीयतेदानंस्वल्पंवायदिवाबहु

वृथा भवतिवै पूर्वं ब्रह्मविष्णुशिवैः कृतम् । तस्यदेवान गृह्णन्ति हव्यंकव्यञ्चपूर्वजाः

वञ्चयित्वा निजान्विप्रानन्येभ्यः प्रदद्देत्तु यः ।

तस्य जन्मार्जितम्पुण्यं भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ ६२ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवैश्चैव पूजिता ये द्विजोत्तमाः । तेषांयेविमुखाशूद्रा रौरवे निवसन्तिते

योलौल्याच्चकुलाचारंगोत्राचारंप्रलोपयेत् । स्वाचारंयोनकुर्वीतकदाचिद्धिविमोहितः

सर्वनाशो भवेत्तस्य भस्मीभवति तत्क्षणात् ।

तस्मात्सर्वःकुलाचारः स्थानाचारस्तथैव च ॥ ६५ ॥

गोत्राचारः पालनीयो यथावित्तानुसारतः । एवं ते कथितं राजन्धर्मारण्यं पुरातनम्

स्थापितं देवदेवैश्च ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ।

धर्मारण्यं कृतयुगे त्रेतायां सत्यमन्दिरम् ॥

द्वापरे वेदभवनं कलौ मोहेरकं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्रह्मोवाच

य इदं शृणुयात्पुत्रं श्रद्धयापरया युतः । धर्मारण्यस्यमाहात्म्यंसर्वकिल्बिषनाशनम्

मनोवाक्कायजनितं पातकं त्रिविधश्च यत् ।

तत्सर्वं नाशमायाति श्रवणात्कीर्तनात्सकृत् ॥ ६९ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं सुखसन्तानदायकम् ।

माहात्म्यं शृणुयाद्वत्स! सर्वसौख्याप्तये नरः ॥ ७० ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वक्षेत्रेषुयत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोतिधर्मारण्यस्यसेवनात्

नारद उवाच

धर्मारण्यस्य माहात्म्यं यच्छ्रुतं त्वन्मुखाम्बुजात् ।

धर्मवाप्यां यत्र धर्मस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ७२ ॥

तस्य क्षेत्रस्य महिमा मया त्वत्तोऽवधारितः ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि धर्मारण्यदिदृक्षया ॥ ७३ ॥

तव वाक्यजलौघेन पावितोऽहं चतुर्मुख !॥ ७४ ॥

व्यास उवाच

इदमाख्यानकं सर्वं कथितंपाण्डुनन्दन । यच्छ्रुत्वा गोसहस्रस्य फलं प्राप्नोतिमानवः

अपुत्रोलभतेपुत्रान्निर्द्धनो धनवान्भवेत् । रोगीरोगात्प्रमुच्येतबद्धो मुच्येत बन्धनात्

विद्यार्थी लभते विद्यामुत्तमां कर्मसाधनाम् ।

तीर्थयात्राफलं तस्य कोटिकन्याफलं लभेत् ॥ ७७ ॥

यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वाथनरोत्तम । निरयं नैव पश्येत्स एकोत्तरशतैःसह

शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्रादिभिस्तथा । पुराणपुस्तकं राजन्प्रयतःशिष्टसम्मतः

अर्चयेच्च यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक्पृथक् ।

समाप्तौ नृपग्रन्थस्य वाचकस्यानुपूजनम् ॥ ८० ॥

दानादिभिर्यथान्यायं सम्पूर्णफलहेतवे । मुद्रिकां कुण्डले चैव ब्रह्मसूत्रं हिरण्मयम्

वस्त्राणि च विचित्राणि गन्धमाल्यानुलेपनैः ।

देववत्पूजनं कृत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥ ८२ ॥
एवंविधानतःश्रुत्वाधर्मारण्यकथानकम् । धर्मारण्यनिवासस्यफलमाप्नोत्यसंशयम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये धर्मारण्यनिवासिव्यवस्थावर्णनपूर्वकं
धर्मारण्यपुराणश्रवणमाहात्म्यवर्णनं नाम
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तमिदं धर्मारण्यमाहात्म्यम्

——:०:——